

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL "MOLDOVA" IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XVII/1

ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

OMAGIU LUI DAN GH. TEODOR

IAȘI - 1998

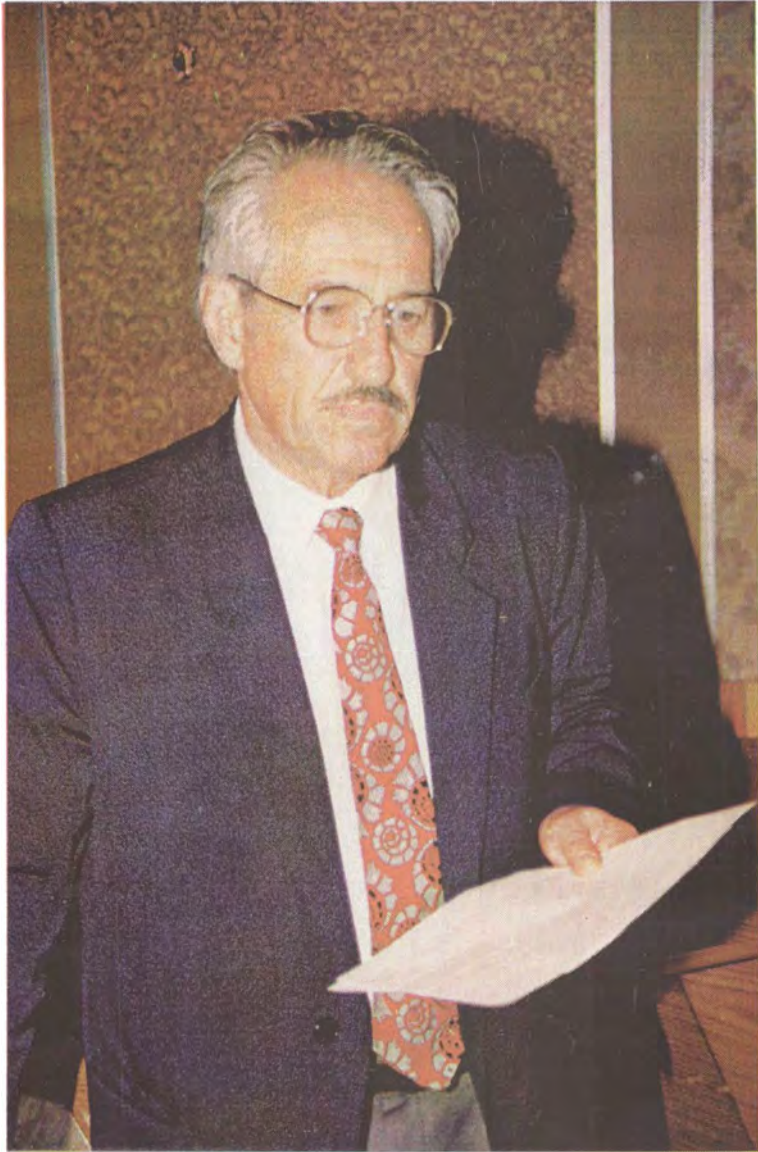
COMITETUL DE REDACȚIE:

VASILE CHIRICA (redactor responsabil)
VASILE COTIUGĂ
VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA
MARCEL OTTE
VICTOR SPINEI
DAN GH. TEODOR
SENICA ȚURCANU (secretar de redacție)

TEHNOREDACTARE COMPUTERIZATĂ:
ADRIAN NOEA

ADRESA REDACȚIEI
ADRESS DE LA REDACTION
EDITOR'S OFFICE

Complexul Muzeal Național "Moldova" Iași
Muzeul de Istorie a Moldovei
Str. Ștefan cel Mare și Sfânt nr. 1
Iași 6600 tel. 032/114136 int. 122
E-mail: *palatis@mail.dntis.ro*

DAN GH. TEODOR LA A 65-A ANIVERSARE

SUMAR-SOMMAIRE-CONTENTS-INHALT

Dan Gh. Teodor la a 65-a aniversare 9

STUDII ȘI ARTICOLE - ETUDES ET ARTICLES

- MIRCEA ANGHELINU, *Observații asupra musterianului carpatic*..... 19
Observations concernant le Moustérien carpatic..... 36
- MARCEL OTTE, PIERRE NOIRET, IGNACIO LÓPEZ-BAYÓN,
Regards sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie.....37
- VASILE CHIRICA, *Le Paléolithique de Mitoc*.....47
- ALEXANDRU PĂUNESCU, *Premièrs objets d'art paléolithique découverts sur le territoire de la Dobroudja*..... 77
- CORNELIA - MAGDA MANTU, *Cronologia absolută a culturilor neolitice din România și relațiile cu lumea geoege-anatoliană*.....83
Absolute Chronology of Neolithic Cultures in Romania and the Relations with the Aegeo - Anatolian World 99
- EUGEN COMȘA, *Importanța cultivării plantelor în epoca neolitică pe teritoriul Munteniei*..... 101
L'importance de la culture des plantes pendant l'époque néolithique sur le territoire de la Valachie..... 112

VIRGIL MIHĂILESCU - BÎRLIBA, <i>Circulația monetară din Dacia răsăriteană și civilizația orășenească timpurie</i>	113
<i>Der Geldumlauf in Ostdakien und die frühstädtische Zivilisation</i>	125
MIHÁLY - LORAND DÉSZPA, <i>Julians Rhetorenedikt (I)</i>	129
NELU ZUGRAVU, <i>Deux notes de géographie ecclésiastique</i>	151
GABRIEL TALMAȚCHI, <i>Aspecte ale exploatării pietrei la Carsium (Hârșova) în primul mileniu p. Chr.</i>	163
<i>Aspects regarding stone exploitation in Carsium (Hârșova) during the first millenium A.D.</i>	183
COSTEL CHIRIAC, <i>Certaines observations concernant les informations historico-littéraires byzantines à l'égard de la région du Bas-Danube pendant les Ve-Xe siècles</i>	185

STUDII INTERDISCIPLINARE - ETUDES INTERDISCIPLINAIRES

ALEXANDRA-CRISTINA PAUNESCO, <i>Les micromammifères de la grotte Valea Coacăzei (village de Moeciu, département de Brașov, Roumanie)</i>	227
SERGIU HAIMOVICI, <i>Unele probleme arheozoologice privind aspectul cultural Stoicani-Aldeni din sud-estul României</i>	283
<i>Quelques problèmes d'archéozoologie concernant l'aspect culturel Stoicani-Aldeni du sud-est de la Roumanie</i>	287

CONSERVARE - CONSERVATION

MARIA GEBĂ, ANA-MARIA VLAD, <i>Păstrarea patinei la bronzurile arheologice</i>	289
<i>La conservation de la patine des bronzes archéologiques</i>	296

NOTE BIBLIOGRAFICE - NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Valeriu Lazăr, <i>Repertoriul arheologic al județului Mureș</i> (IULIA MOLDOVAN)	299
Vasile Ursachi, <i>Zargidava. Cetatea dacică de la Brad</i> (CARMEN UNGUREANU)	300
Ieromonah Gabriel Bunge, <i>Evagrie Ponticul. O introducere</i> (IULIA MOLDOVAN)	303
Dan Țh. Teodor, <i>Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d. H.</i> (IULIA MOLDOVAN)	305
Mihail Psellos, <i>Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)</i> (MIHAI TIULIUMEANU)	306
Aurel Codoban, <i>Sacru și ontofanie. Pentru o nouă filosofie a religiilor</i> (GIANINA BUZEA)	309
ABREVIERI - ABREVIATIONS	313

DAN GH. TEODOR LA A 65-A ANIVERSARE

Știința cercetării astrelor pare să dovedească tot mai mult ceea ce poporul a tâlcuit prin cuvinte simple, dar cu maximă înțelepciune - implicarea Cerului în momentul nașterii fiecărui pământean și ordonarea vieții acestuia prin urmările acțiunilor interstelare. Cred că la nașterea lui Dan Gh. Teodor, la 23 septembrie 1933, la Bacău, înălțimile abisale au decis că acesta va deveni unul dintre cei mai mari arheologi ai sfârșitului de secol și de mileniu românesc.

Absolvent, în 1952, al prestigiosului Liceu Național din Iași, devine, în același an, student al Facultății de Istorie la prima Universitate a Țării, încheind cursurile acesteia, ca șef de promoție, în 1956. În același an, prin concurs, devine cercetător științific la Secția de Istorie Veche a Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol" din Iași. Din 1990 este directorul Institutului de Arheologie din Iași, iar din 1995 devine și profesor titular la Facultatea de Istorie a Universității "Al. I. Cuza". În 1975 a primit titlul de "doctor în științe istorice", în 1978, premiul "V. Pârvan" al Academiei Române, iar în 1984, premiul Universității ieșene pentru două lucrări monografice referitoare la așezările feudale timpurii din secolele V-VII de la Botoșana-Suceava și, respectiv, din secolele VI-XI de la Dodești-Vaslui. Subiectul tezei de doctorat, *Regiunile est-carpătice ale României în veacurile V-XI. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, l-a făcut cunoscut printre tinerii specialiști în domeniu. Lucrarea premiată de Academia Română - *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI*, Iași, 1978 - l-a consacrat definitiv ca pe cel mai bun cunoscător al realităților istorice ale spațiului est-carpatic în a doua jumătate a primului mileniu după Hristos.

Au urmat cercetări arheologice în toate județele Moldovei, iar după 1990, și în Basarabia, ca specialist recunoscut în domeniul istoriei vechi a României: etnogeneza românească, arheologia epocii migrațiilor, arheologia romano-bizantină, istoria artei medievale timpurii, istoria meșteșugurilor din această perioadă, arheologia creștină.

Dr. Dan Gh. Teodor a reprezentat arheologia românească la numeroase manifestări științifice internaționale: București, Cluj, Chișinău, Iași, Kiev, Roma, Moscova, Nitra, Belgrad, Sofia, Prilep, Roma, Berlin, Spoleto, Praga, Mainz, Bratislava, Novgorod, Stuttgart etc.

În calitate de profesor și conducător de doctorat, Dan Gh. Teodor și-a creat ucenici în toată arheologia românească, inclusiv Basarabia. Elevii săi, din muzee și institute de cercetare, îl consideră, pe drept cuvânt, un bun și apropiat prieten și profesor, îndrumător competent și binevoitor.

Cercetătorul Dan Gh. Teodor este cel care a dat un nume realităților istorice din spațiul est-carpatic: **civilizația daco-romană și veche românească de tip Costișa-Botoșana-Hansca (secolele V-VII), Lozna-Borniș (secolele VII-VIII), Dridu (secolele IX-XI), ca și culturile Răducăneni (secolele XI-XII) și Prodana-Bârlad (secolele XII-XIII).**

În felul acesta, după cultura Sântana de Mureș, bine individualizată în aproape tot spațiul românesc, din a doua jumătate a primului mileniu și până la formarea statului feudal Moldova, teritoriul est-carpatic și-a căpătat o identitate științifică, probată printr-o corectă interpretare a documentelor arheologice.

Colegului Dan Gh. Teodor i se recunosc și alte realizări: cunoașterea naturii, a duratei și a consecințelor raporturilor dintre autohtoni și migratori; originea și evoluția creștinismului în spațiul carpto-nistrean; arta și meșteșugul metalelor la nordul Dunării de Jos în secolele V-XI; cunoașterea sistemelor de fortificații medievale timpurii în același spațiu geografic.

Ca urmare a acestor valoroase realizări științifice, a publicării celor 10 monografii și sinteze, ori a celor peste 150 de studii și articole, Dan Gh. Teodor a fost ales în **Comitetul Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice (1990)**, în **Comitetul Permanent al Uniunii Internaționale de Arheologie Slavă (1969)** - din 1996, membru în **Comitetul Executiv al acesteia** -, **vicepreședinte al Asociației Române de Studii Bizantine (1991)**, membru al **Societății Numismatice Române și al Comisiei Naționale de Arheologie (1970)**.

Un singur for științific și cultural nu l-a ales încă printre membrii săi: **Academia Română**, deși **Institutul de Arheologie din Iași** a făcut această onorantă propunere încă din 1996. Iată de ce, încheind acest omagiu adus colegului Dan Gh. Teodor, distins profesor și om de știință al arheologiei și istoriei vechi a României, ne lăsăm tentați de versurile lui George Topârceanu, scrise la intrarea lui Mihail Sadoveanu în Academie:

"Când falnic m-am lăsat din zbor
Pe Academia Română,
Eram de mult nemuritor..." (*Cocostârcul albastru*)

VASILE CHIRICA

LISTA DE LUCRĂRI PUBLICATE*

I. Monografii

1. *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Ed. Junimea, Iași, 1978, 224 p.
2. *The East Carpathian Area of Romania V-XI Centuries A.D.*, BAR-International Series 81, Oxford, 1980, 194 p.
3. *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași, 1981, 121 p.
4. *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI-XI e.n. de la Dodești-Vaslui*, Ed. Junimea, Iași, 1984, 152 p.
5. *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, Ed. Academiei, București, 1984, 132 p.
6. *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Hertii (jud. Botoșani)*, Ed. Junimea, Iași, 1987, 148 p. (în colaborare cu M. Petrescu-Dîmbovița).
7. *Crestinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1991, 230 p.
8. *Istoria veche a României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1995, 463 p. (în colaborare cu M. Petrescu-Dîmbovița, H. Daicoviciu, L. Bârzu, Fl. Preda).
9. *Mestesugurile din nordul Dunării de Jos în secolele IV -XI d.H.*, Ed. Helios, Iași, 1996, 197 p.
10. *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI*, Ed. Muzeului Național de Istorie a României, București, 1997, 190 p.

II. Studii, note, recenzii

1. *O necropolă La Tène la Buhăești-Negrești*, în *SCSI*, VIII, 1957, 2, p. 339-342.
2. A. Czapkiewicz, T. Lewiki, S. Nosek, *Skarb dirhemov arabiskich z Czechowa, Warszawa-Wroclaw, 1957* (recenzie), în *SCSI*, VIII, 1957, 2.

* Lista de lucrări a fost preluată din *Curriculum Vitae*

3. I. I. Leapuschin, *Mesto romansko-borsevskich pamjatnikov sredi slavjanskich drevnosti, Vestnik Leningradskogo Universiteta*, 20, 1956, 4 (recenzie), în *SCIV*, 9, 1958, 2, p. 524-529.

4. *Sondajul din 1957 de la Spinoasa-Erbiceni*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 531-539 (în colaborare cu A. Nițu și Em. Zaharia).

5. *Raport asupra sondajului din așezarea prefeudală de la Spinoasa-Iași, reg. Iași*, în *Materiale*, V, 1959, p. 485-493 (în colaborare cu A. Nițu)

6. S. Naghy, *Slawische Gefasse aus Ciortanovici-RAD*, 5, 1956 (recenzie), în *SCȘI*, X, 1959, Iași, p. 213-216.

7. *Santierul arheologic Hangu-Cetățuia*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 66-69.

8. G. F. Korzuhina, *O pamjatnikach "korsunkogo delo" na Rusi. Vizantiiskich Vremenik*, XIV, 1959 (recenzie), în *SCIV*, 12, 1961, 1, p. 175-178.

9. *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte descoperite la Voinesti-Iași*, în *ArhMold*, 1, 1961, p. 245-269.

10. *Rannefeodalnyi klad ukrasenii naideny v Voinesti-Iassy*, în *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 503-420.

11. *Santierul arheologic Hangu-Chiriteni*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 41-43.

12. *Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 37-45 (în colaborare cu Em. Zaharia).

13. *Săpăturile de la Răducăneni, reg. Iași*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 723-731.

14. *Câteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni-Iași*, în *SCIV*, 14, 1963, 1, p. 197-205.

15. *Obiecte de podoabă din tezaurul feudal timpuriu descoperit la Oteleni-Huși*, în *ArhMold*, 2-3, 1964, p. 343-361.

16. I. Méri, *Preistebende Backofen aus Regierungszeit des Hauses Arpad (10-13 Jh.) - Archaeologiai Értesítő*, 90, 1963 (recenzie) în *Revista de referate și recenzii*, 6, 1964, p. 343-345.

17. *Le haut féodalisme sur le territoire de la Moldavie à la lumière des données archéologiques*, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 325-335.

18. *Importanța materialului arheologic pentru întregirea cunoștințelor de istoria României*, în *Revista învățământului superior*, 12, 1965, p. 54-57 (în colaborare cu C. Botez).

19. *Cercetări arheologice în așezarea prefeudală de la Lozna-Dorohoi*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 279-291 (în colaborare cu I. Mitrea).

20. *Contributions archéologiques concernant la culture matérielle slave du début sur le territoire compris entre les Carpates Orientaux et le Pruth*, în *Atti de VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche - Roma*, 1962, vol. III, Firenze, 1966, p. 167-172.

21. *Cercetări arheologice în Podișul Sucevei*, în *ArhMold*, 5, 1967, p. 309-325 (în colaborare cu I. Ioniță).

22. *Descoperirile arheologice de la Șendreni-Galați*, în *Danubius*, 1, 1967, p. 129-135.

23. *Cercetările arheologice de la Manoaia-Costișa și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale locale din sec. V-VI din Moldova*, în *Carpica*, 1, 1968, p. 233-247 (în colaborare cu V. Căpitanu și I. Mitrea).

24. *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 227-278.

25. *Regiunile răsăritene ale României în secolele VI-VII e.n.*, în *MemAntiq*, 1, 1969, p. 181-206.
26. *Unele probleme privind evoluția culturii materiale din Moldova în secolele VI-XI e.n.*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 253-307.
27. *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, în *ArhMold*, 6, 1969, p. 187-212 (în colaborare cu E. Neamțu și V. Spinei).
28. *Șantierul arheologic Suceava*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 375-382.
29. *Săpăturile arheologice de la Cordeni-Vaslui*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 325-328.
30. *Noi date referitoare la Târgul medieval Baia*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 353-365 (în colaborare cu E. Zaharia).
31. *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI-XI e.n.*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 97-128.
32. *Descoperiri din secolele VI-VII e.n. la Iași-Crucea lui Ferent*, în *CercetIst*, 2, 1971, p. 119-128.
33. *La population autochtone dans la région est-Carpatiques de la Roumanie, pendant les Ve-Xe siècles de n.è.*, în *Actes du VIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, vol. 2, Praga, 1971, p. 1117-1120.
34. *Les principaux résultats des fouilles archéologiques de Fundu-Hertii (Roumanie, dép. de Botoșani)*, în *Arheologia Polski*, 16, 1971, p. 363-383 (în colaborare cu M. Petrescu-Dîmbovița și V. Spinei).
35. N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970 (recenzie), în *AIIAI*, 8, 1971, p. 436-438.
36. *Memoria Antiquitatis, I*, 1970. (recenzie) în *AIIAI*, 8, 1971, p. 498-500.
37. *La pénétration des Slaves dans les régions du S-E de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie*, în *Balcano-Slavica*, 1, Prilep, 1972, p. 29-42.
38. *Contribuții privind pătrunderea și stabilirea slavilor în teritoriile extracarpatice ale României*, în *Carpica*, 5, 1972, p. 105-114.
39. *Sesiunea științifică "Noi descoperiri din perioada formării poporului român"*, Iași, 1969, în *ArhMold*, 7, 1972, p. 399-401.
40. *Apartenența etnică a culturii Dridu*, în *CercetIst*, 4, 1973, p. 127-142.
41. *Les plus anciens Slaves dans l'est de la Roumanie*, în *Berichte über den II. Internationalen Kongress fur slawische Archaeologie*, 3, Berlin, 1973, p. 201-211.
42. *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, în *Terra Nostra*, 3, 1973, p. 223-232.
43. W. Svoboda, *O charakterze panstwa bulgarskiego do polovina IX w. w swietle sostunkow z sasiednimi pleninonami slowanskimi-Slavia Antiqua*, 18, 1973 (recenzie), în *AIIAI*, 10, 1973, p. 486-487.
44. *Călătorie de documentare științifică în URSS*, în *AIIAI*, 10, 1973, p. 652-653.
45. *Cele mai vechi urme crestine din Moldova*, în *MMS*, 50, 7-8, 1974, p. 561-573.
46. *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice din Horodiștea de la Fundu-Hertii-Botoșani*, în *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, p. 79-100 (în colaborare cu M. Petrescu-Dîmbovița și V. Spinei).

47. *Descoperiri arheologice din secolele VI-XI e.n. din județul Botoșani*, în *Dir-trecutul județului Botoșani*, I, 1974, p. 101-114.

48. *Câteva precizări în legătură cu o pretinsă contribuție științifică*, în *AIIAI* 11, 1974, p. 305-308.

49. *Regiunile est-carpătice ale României în veacurile V-XI*, București, 1974, 24 p.

50. *Obiecte de cult din secolele XII-XIII pe teritoriul Moldovei*, în *MMS*, 51, 1-2, 1975, p. 74-93.

51. *Natives and Slaves in the East-Carpathian Regions of Romania in the 6th-10th Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Populations and the Migratory Population on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 155-170.

52. *Some Problems concerning the History of Moldavia from the 10th until the 14th Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Population on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 299-312 (în colaborare cu M. Petrescu-Dîmbovița și V. Spinei).

53. *Dictionar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 99, 182, 289-290, 334-335, 340-341, 385, 498, 500, 549-550, 559.

54. *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, București, 1978, 30 p. (rezumatul tezei de doctorat).

55. *Les établissements fortifiés des régions est-carpatiques de la Roumanie aux VIIIe - XIe siècles de notre ère*, în *Slovenská Archaeológia*, 16, 1978, 1, p. 69-71.

56. *Așezările din regiunile est-carpătice ale României în secolele VIII-XI e.n.*, în *Hierasus-Anuar '78*, I, 1978, p. 197-215.

57. *Săpăturile arheologice de la Drăgești-Vaslui*, în *Materiale*, Oradea, 1979, p. 285-288 (în colaborare cu G. Coman și R. Alaiba).

58. *Les Slaves des régions Est-Carpatiques de la Roumanie durant les VIe - IXe siècles*, în *Rapports du IIIe Congrès International d'archéologie slave*, vol. I, Bratislava, 1979, p. 817-831.

59. *Unele considerații privind încheierea procesului de formare a poporului român*, în *ArhMold*, 9, 1980, p. 75-84.

60. *Populația autohtonă în regiunile est-carpătice în secolele V-VII e.n.*, în *StComFocșani*, I, 1980, p. 61-69.

61. *Probleme actuale ale etnogenezei poporului român*, în *AIIAI*, 17, 1980, p. 105-115.

62. *Profesorul Nicolae Zaharia la 80 de ani!*, în *AIIAI*, 17, 1980, p. 885-887.

63. *Cercetări în așezarea din secolele VII-VIII e.n. de la Lozna-Străteni*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 455-461.

64. *Săpăturile arheologice de la Drăgești-Vaslui*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 462-467 (în colaborare cu G. Coman și R. Alaiba).

65. *Tezaurul de la Răducăneni-Iași*, în *SCIVA*, 31, 1980, 3, p. 403-423.

66. *Profesorul Mircea Petrescu-Dîmbovița la 65 de ani!*, în *AIIAI*, 18, 1981, p. 859-861.

67. *Profesorul Ghenuță Coman*, în *AIIAI*, 18, 1981, p. 869-870.

68. *Câteva precizări cu privire la perioada secolelor VIII-XI e.n. pe teritoriul României*, în *AIIAI*, 19, 1982, p. 255-264.

69. *Moldavia during the Second Half of the First Millenium*, în *Romania - Pages of History*, 7, București, 1982, 4, p. 35-45.

70. *Date noi privind agricultura la est de Carpați în secolele IV-XI e.n.*, în *Omagiu prof. C. Cihodaru*, Iași, 1983, p. 16-24.
71. *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Lozna-Străteni, jud. Botoșani*, în *Materiale*, București, 1983, p. 452-455.
72. *Săpăturile arheologice de la Drăgășesti-Vaslui*, în *Materiale*, București, 1983, p. 456-463 (în colaborare cu G. Coman).
73. *Săpăturile arheologice de la Gura Idrici-Vaslui*, în *Materiale*, București, 1983, p. 464-469 (în colaborare cu R. Alaibă).
74. *Un cnezat românesc la est de Carpați în secolele IX-XI e.n.*, în *AIIAI*, 20, 1983, p. 81-87.
75. *Masa rotundă "Orase și populații din Illyricum-ul protobizantin în secolele VI-VII e.n."*, Roma, mai 1982, în *AIIAI*, 20, 1983, p. 610-612.
76. *Continuitatea autohtonilor în regiunile de sud ale Moldovei în secolele IV-XI e.n.*, în *Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților*, 1, Buzău, 1983, p. 104-113.
77. *Conceptul de cultură Costișa-Botoșana. Considerații privind continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele V-VII e.n.*, în *SAA*, I, 1983, p. 215-227.
78. *Contribuția cercetărilor arheologice de la est de Carpați privind problema etnogenezii românești*, în *ActaMM*, 2-3, 1984, p. 99-109.
79. *Origines et voies de pénétration des Slaves au Sud du Bas-Danube (VF - VIF siècles)*, în *Villes et peuplement dans l'Illyricum-Protobyzantine*, Roma, 1984, p. 63-84.
80. *Novye dannye o slavanach v Karpato-Danujjskich oblastjach v VI-VII v. v n.e.*, în *Interaktionen der mitteleuropaischen Slaven und andere Etnika im 6.-10. Jahrhundert*, Nitra, 1984, p. 261-266.
81. *Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI-X e.n.*, în *ArhMold*, 10, 1985, p. 50-73.
82. E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVIII. Cercetările din anii 1967-1977*, Iași, 1980 (recenzie), în *ArhMold*, 10, 1985, p. 123-126.
83. *Cercetătoarea Eugenia Neamțu*, în *ArhMold*, 10, 1985, p. 129-131.
84. *Lucrări economice între regiunile de la răsărit de Carpați și Orientul Arab în secolele IX-XI e.n.*, în *AIIAI*, 20, 1985, p. 263-269.
85. *Profesorul dr. doc. M. Petrescu-Dîmbovița la a 70-a aniversare!*, în *Universitatea "Al. I. Cuza"*, Iași, ianuarie-iunie, 1985, p. 33-35.
86. *Carpatho-Danubian Romanity and Byzantium*, în *Romania, Pages of History*, 4, 1985, p. 61-72.
87. *Profesorul Nicoale Zaharia (1899-1984)*, în *AIIAI*, 22/2, 1985, p. 1007-1008.
88. *Regiunile est-carpătice și Bizanțul în secolele V-XI e.n.*, în *România în istoria universală*, I, Iași, 1986, p. 7-14.
89. V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985 (recenzie), în *AIIAI*, 23, 1986, 2, p. 952-954.
90. *Sources archéologiques concernant la période des Ve-Xe siècles n.e. dans l'espace carpatho-danubien*, în *Actes du XVe Congrès International des sciences historiques*, Stuttgart, 1985, vol. III, Stuttgart, 1986, p. 420-421.
91. *Așezarea feudală timpurie de la Epureni-Vaslui*, în *ArhMold*, 11, 1987, p. 141-168.

92. *Al V-lea Congres internațional de arheologie slavă - Kiev, sept. 1985*, în *ArhMold*, 11, 1987, p. 292-293.
93. *Profesorul Mircea Petrescu-Dîmbovița la 70 de ani!*, în *ArhMold*, 11, 1987, p. 301-303.
94. *Cercetătorul Adrian C. Florescu*, în *AIIAI*, 24, 1987, p. 757-760.
95. *O prestigioasă manifestare științifică*, în *MMS*, 63, 1987, 4, p. 121-123.
96. *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains Byzantins et Bulgars aux IXe-Xe siècles n.è.*, în *AIIAI*, 24, 1987, 2, p. 1-16.
97. *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold*, 12, 1988, p. 197-223.
98. *Profesorul Grigore Foit (1917-1987)*, în *ArhMold*, 12, 1988, p. 361-362.
99. *La population autochtone au nord du Bas-Danube aux VIe-VIIe siècles n.e.*, în *Români în istoria universală*, vol. III, 1, Iași, 1988, p. 93-105.
100. *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V-XI (partea I)*, în *MMS*, 64, 1988, 3, p. 70-82.
101. *idem (partea a II-a)*, în *MMS*, 64, 1988, 5, p. 46-58.
102. *Călătorie de documentare științifică în R.F.Germania*, în *AIIAI*, 25, 1988, 1, p. 651-653.
103. *N. Gudea, I. Ghiurco, Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice, Oradea, 1987 (recenzie)*, în *MMS*, 65, 1989, 2, p. 118-121.
104. *Slavjanski kul'turnye elementy VI-LX v.v n.e. v Karpato-Dunajskoj oblasti*, în *Trudy meždunarodnogo kongressa arheologo-slavistov*, vol. 4, Kiev, 1989, p. 204-209.
105. *Eminescu și etnogeneza românească*, în *Români în istoria universală*, vol. III, 4, Iași, 1989, p. 807-821.
106. *Tradiții geto-dacice în cultura materială și viața spirituală din secolele IV-X e.n. de pe teritoriul României*, în *ActaMM*, VII-VIII (1985-1987), 1989, p. 131-148.
107. *Regiunile est-carpatică ale Daciei în secolele IV-XI e.n.*, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, p. 198-212.
108. *Tradizioni daciche civilta'dei secoli V-X D.C. nell zona carpato-danubiano-pontica*, în *Simposium Internazionale di Tracologica*, Spoleto, 1987, Roma, 1989, p. 29-32.
109. *Aspecte etno-demografice ale continuității la est de Carpați în secolele V-XI e.n.*, în *AARMSI*, seria IV, 1987, XII, 1990, p. 173-178.
110. *Etnogeneza românească în lumina cercetărilor arheologice*, în *MMB*, 66, 1990, 1-3, p. 87-98.
111. *Societatea est-carpatică în perioada celei de-a doua jumătăți a mileniului I e.n.*, în *Tezele Conferinței Universității de Stat din Chișinău*, 1990, p. 60-63.
112. *Tradiții geto-dacice în rituri și ritualuri din secolele VI-LX e.n. la est de Carpați*, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 232-234.
113. *Éléments byzantins dans la civilisation du territoire carpato-danubien aux VIe-Xe siècles*, în *Résumés des communications, XVIII Congrès international des Études byzantines*, II, Moskva, 1991, p. 1143 - 1145.
114. *Piese vestimentare bizantine din secolele VI-VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold*, 14, 1991, p. 117-138.
115. *Éléments et influences byzantins dans la civilisation des VIe-VIIe siècles après J. Chr.*, în *Études byzantines et postbyzantines*, II, București, 1991, p. 59-72.

116. *Cuvânt înainte*, în *Carpica*, 23/1, 1992, p. 5-7.
117. *A 35-a aniversare a activității Muzeului de istorie băcăuan*, în *Carpica*, 23/2, 1992, p. 21-22.
118. *Societatea est-carpatică în perioada celei de-a doua jumătăți a mileniului I e.n.*, în *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*, Chișinău, 1992, p. 109-125.
119. *Fibule "digitate" din secolele VI-VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold*, 15, 1992, p. 119 - 141.
120. *Al XII-lea Congres internațional de pre- și protoistorie (Bratislava 1991)*, în *ArhMold*, 15, 1992, p. 223.
121. *L'Institut d'Archéologie de Iași*, în *ArhMold*, 15, 1992, p. 225.
122. *Unele considerații privind originea și cultura antilor*, în *ArhMold*, 16, 1993, p. 205-213.
123. *Precizări cronologice și culturale privind două piese feudale timpurii din Câmpia Munteniei*, în *ArhMold*, 16, 1993, p. 285-287.
124. *Dr. Zoltan Szekely la 80 de ani!*, în *ArhMold*, 16, 1993, p. 339-340.
125. *Ateliere pentru prelucrat obiecte de cult creștin pe teritoriul Moldovei în sec. VI-VIII*, în *Teologie și Viață*, III, 1993, p. 60-66.
126. *Centres artisanaux dans les régions extracarpatiques aux VIe-XIe siècles n.è.*, în *Actes du XII Congrès International des Sciences Pre- et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 sept. 1991*, Bratislava, 1993, p. 232 - 237.
127. *Creștinismul la nordul Dunării de Jos în mileniul I d.Hr.*, în *Istoria ca lectură a lumii*, Iași, 1994, p. 85-92.
128. *Așezarea medievală timpurie de la Borniș-Vărvărie, jud. Neamț*, în *MemAntiq*, XIX, 1994, p. 333-352 (în colaborare cu R. Popovici).
129. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol I, A-C, București, 1994, p. 30, 75, 150, 157, 170-171, 185-186, 196, 198-199, 220, 311, 360-363, 387.
130. *Radu Popa (necrolog)*, în *ArhMold*, 17, 1994, p. 357-359.
131. *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII d. Hr.*, în *ArhMold*, 17, 1994, p. 223 - 251.
132. *Profesorul Mircea Petrescu-Dimbovița la 80 de ani!*, în *ArhMold*, 18, 1995, p. 7-4.
133. *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI-VIII d.Hr. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold*, 18, 1995, p. 187-196.
134. *Etno-demograficeskie realnosti na shidnocarpatskikh teritoriach Rumunii u V-XI st.n.e.*, în *Konferentzija ukrainsko-rumunskoi komisii z isotrii, archaeologii i folklor, Kvitiyo 1995*, Cernăuți, 1995, p. 11-13.
135. *"Cuvânt înainte" - "Convorbiri"*, în S. Dumitrașcu, *Arheologia românească la sfârșit și început de mileniu*, Oradea, 1995, p. 7-9, 363-367.
136. *Cercetările de la est de Carpați privind etnogeneza românească*, în *Academica*, V, 9(57), 1995, p. 6-8.
137. *Autohtoni și slavi în spațiul carpato-pontic în secolele VI-VII d.Hr.*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 285-294.
138. *Les établissements du nord du Bas-Danube aux VI-X siècles ap. J. C.*, în *Abstract-Forli-The XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric, sept. 1996*, I, Forli, 1996, p. 428-429.

139. *Creștinismul în spațiul carpato-dunărean în mileniul I d.Hr., în Romanizarea la est de Carpați*, Caiet 2, Chișinău, 1996, p. 35-42.

140. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. II (D-L) București, 1996, p. 28-30, 49, 68-69, 74-77, 117, 161-162, 207, 210, 238-239, 241-248, 279-289, 288, 328.

141. *Cuvânt înainte*, în E.S.Teodor, *Studiu de morfologie analitică aplicată ceramicii uzuale în perioada de migrație a slavilor*, București, 1996, p. 3-4.

142. *Descoperiri arheologice din secolele III-XI p. Ch. în regiunile răsăritene ale vechii Dacii, în Rădăcini ale civilizației strămoșești în Muntenia de răsărit, Moldova de sud și centrală în secolele III-XI (Découvertes archéologiques des IIIe - XIe siècles post J.C. des régions à l'est de l'ancienne Dacie* (în același volum), Catalog - Vaslui, 1995-1996, p. 16-38.

143. *Descoperiri slave din secolele VI-III în spațiul carpato-dunărean*, în *Hierasus*, X, 1996, p. 98-116.

144. *Regiunile carpato-nistriene în secolele V-X d.Hr.*, în *Spațiul est-carpatic în mileniul întunecat*, Iași, 1997, p. 79-116.

145. *Contribuțiile cercetărilor arheologice la cunoașterea istoriei spațiului carpato-nistriean în secolele II-XIV*, în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iași, 1997, p. 219-232.

146. *Quelques considérations sur la population daco-romaine et ancienne roumaine au nord du Bas-Danube aux IV-X siècles*, în *Dacia, N.S.*, 38-39, 1994-1995, p. 357-363.

147. *Considerații privind unele importuri bizantine la nordul Dunării de Jos în secolele V-VII d.Hr.*, în *MemAntiq*, XXI, 1997, p. 195-210.

148. *Creștinism și păgânism la est de Carpați în a doua jumătate a mileniului I d.Hr.*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996 (1997), p. 215-226.

149. *Éléments slaves des VIe-VIIIe siècles ap. J.C. au nord du Bas-Danube*, în *Etnogenez i etnokulturnye sloviyan*, Moskva, 1997, p. 298-307.

OBSERVAȚII ASUPRA MUSTERIANULUI CARPATIC

DE

MIRCEA ANGHELINU

Complexul cultural al Paleoliticului mijlociu, lipsit de echivalenți etnografici, rămâne un receptacol excelent pentru polemici asupra diferitelor unități taxonomice ce îl caracterizează tehnic și cronologic, ca și asupra posibilelor lor valențe culturale. Acest lucru se manifestă în condițiile unei documentații parcimonioase și ermetice, în care tehnologia litică își păstrează rolul euristic preeminent. Sciziunea dintre diferitele metodologii de studiu și interpretare (Pigeot, 1991) a permis multă vreme un partizanat dogmatic și extensiunea unor concepții unilaterale. Principala consecință a reprezentat-o omogenizarea la nivel descriptiv a ansamblurilor prezente în siturile cu mai puțină „personalitate”, prin raportarea la aspectele clasice din zonele de definire inițială. Acest fapt nu a echilibrat neapărat fracționarea taxonomică, ușor de constatat, ca efect al regionalismului contemporan, frecvent tentat să circumscrie faciesuri în jurul unui sit-cheie, ce oferă atât cronologia cât și morfologia respectivei unități (Otte, Keeley, 1990).

Demersurile explicative recente au permis o nuanțare salutară a contrastelor scolastice, integrându-le într-un context comportamental mai amplu și mai elastic, în care „culturi” regionale au fost absorbite de caracterul convergent și recurent al unor comportamente adaptative.

În acest context, ni se par utile câteva observații asupra musterianului din grotlele Carpaților, cel puțin o unitate caracteristică unei implantări geo-topografice, căreia i s-au subînțeles frecvent trăsături culturale proprii.

1. SCURT ISTORIC AL UNUI FACIES

Limitele strategiilor de identificare a siturilor au transformat încă

de la bun început, peșterile carpatice într-un câmp de studiu preferențial. Un scurt istoric ne va permite să conturăm atât arealul de extensiune, cât și condițiile definirii acestor individualități stratigrafice delimitate drept musterian carpatic.

1.1. PIONIERATUL. Activitatea lui Marton Roska, circumscrisă arealului transilvan, coincide cu inițierea cercetărilor în grotlele din Carpați. În 1911, Roska începe săpăturile în peștera Cioclovina și le continuă, cu întreruperi, până în 1928 (Roska, 1923; 1925; 1929). Între 1923 și 1928 cercetează peștera Bordul Mare de la Ohaba Ponor și efectuează mai multe sondaje în alte peșteri din Țara Hațegului (Șura Mare, Groapa Lupului, Coasta Vacii). Vizita abatelui Breuil (1924) va impulsiona activitatea lui Roska, permițând și o revizuire a încadrărilor sale culturale.

A. Prox semnalează în 1938 paleoliticul din peștera Valea Coacăzei (Moeciu, jud. Brașov) și realizează, din păcate într-o manieră neglijență, primele sondaje în peștera Gura Cheii-Râșnov.

Această etapă inițiativă are meritul elaborării unei prime hărți a siturilor și al prezentării primelor rezultate, mai greu pretabile însă unei interpretări riguroase.

1.2. ȘCOALA PALEOLITICULUI ROMÂNESC. În 1929, C.S. Nicolăescu-Plopșor efectua primele sondaje în Peștera Muierilor de la Baia de Fier. Va reveni aici și, între 1951-1955, va inaugura un adevărat șantier-școală al cercetării paleolitice din țară (Al. Gheorghiu și colab., 1954; Nicolăescu-Plopșor și colab., 1957 b; Nicolăescu-Plopșor, 1959). Școala de aici va începe o vastă activitate periegetică: peste 125 de peșteri sunt repertorizate, realizându-se și o primă evaluare a potențialului lor de locuire (Nicolăescu-Plopșor și colab., 1955; Nicolăescu-Plopșor, C. N. Mateescu, 1955). În anul 1954 este realizat primul sondaj în Peștera Cioarei (Boroșteni) și încep săpăturile în Peștera Hoților (Herculane). Sunt redeschise, pe baze sistematice, săpăturile de la Bordul Mare (Nicolăescu-Plopșor și colab., 1955), din peșterile Curată și Spurcată de la Nandru (Nicolăescu-Plopșor și colab., 1957 a), Mare, Mică și Valea Coacăzei (Moeciu) (Nicolăescu-Plopșor, 1959) și Gura Cheii-Râșnov (Nicolăescu-Plopșor, Păunescu, Pop, 1962).

Într-o proporție covârșitoare, extensiunea musterianului carpatic, așa cum o cunoaștem azi, se datorează acestei perioade. Tot ei îi datorăm nenumărate informații cuantificabile azi și primele interpretări pe baza unei documentații mai bine întocmite. Impactul acestei etape nu s-a rezumat la ameliorarea calitativă a începuturilor, ea instaurând un prim eșafodaj conceptual. Maniera de decapare sub forma sondajului (extins),

ceea ce delimitează exclusiv diacronic-vertical individualitățile stratigrafice, ca și raportarea geocronologică la polul orientativ al glaciațiunii alpine și la scala paleoclimatică franceză, au dezvăluit afinități descriptive care au recomandat „cultural” tehnocomplexele musteriene identificate.

1.3. CĂTRE UN DEMERS INTERDISCIPLINAR. În anul 1973, M. Cârciumaru va relua săpăturile în Peștera Cioarei de la Borošteni, deschizând seria unor decisive reevaluări cronologice. Necesitatea acută a unei scări paleoclimatice regionale va impune realizarea diagramelor polinice în fiecare din peșterile identificate anterior. Condițiile bune și relativ omogene de conservare a depozitului le-au transformat în situri eponime ale diferitelor oscilații climatice würmiene, într-o scară geocronologică ce evidențiază mult mai fin condițiile de mediu ale comunităților musterianului carpatic (Cârciumaru, 1980). Fixarea cronologiei printr-o serie de datări C_{14} (Honea, 1984) a finalizat acest eșafodaj, extrem de util astăzi. Din nefericire, criza generalizată de specialiști nu a permis extinderea cercetărilor într-un spectru interdisciplinar mai larg, care să impună un suport conceptual modern și în celelate direcții obligatorii de studiu al comportamentului omului preistoric. În aceste condiții, volumul de informații rămâne inegal.

2. TEHNOCOMPLEXELE

2.1. PEȘTERA CIOCLOVINA (com. Boșorod, jud. Hunedoara) se află plasată la 650-680 m altitudine și este săpată într-un perete de calcar mezozoic. Este relativ lungă - 435 m - pentru peșterile carpatice locuite. Cercetările lui M. Roska au scos la iveală răzuitoare în formă de „D”, așchii atipice din cuarțit, vârfuri triunghiulare și vârfuri bifaciale musteriene. De asemenea, au fost semnalate două vetre, dintre care una, pe terasa peșterii, însoțită și de piese litice atipice. Distrugerea cvasitotată a sedimentului prin masive exploatări de fosfați, neclaritățile stratigrafice ale vechilor săpături și descrierea incompletă a utilajului împiedică utilizarea eficientă a rezultatelor de aici.

2.2. PEȘTERA CURATĂ (Nandru, com. Peștișu Mic, jud. Hunedoara), plasată la 300 m altitudine, într-un pinten de calcar cristalin, pe dreapta Văii Roatei, are deschiderea spre nord, cu două culoare ce se unesc într-o sală de 17 m x 9 m. Stratigrafia, bulversată de morminte eneolitice și de exploatările de guano, a fost stabilită de colectivul lui Nicolăescu-Plopșor (Nicolăescu-Plopșor și colab., 1957 a). Este situl eponim al Complexului Interstadial Nandru. S-au identificat

aici două nivele musteriene: primul, notat drept musterian II, s-a dovedit contemporan Complexului Interstadial Nandru și este caracterizat de așchii și spărturi atipice din cuarțit, alături de câteva racloare, unele în formă de „D”, și vârfuri, unele cu desprinderi bifaciale. Al doilea nivel este identificat ca începând în stadiul glaciuar anterior Complexului Interstadial Ohaba. Tipologic, racloarele și vârfurile predomină, fiind remarcată și apariția planului de lovire preparat, alături de piese Levallois (Nicolăescu-Plopșor și colab., 1957 a; Păunescu, 1970). Locuirea se prelungește până către sfârșitul Complexului Interstadial Ohaba.

2.3. PEȘTERA SPURCATĂ (Nandru, com. Peștișu Mic, jud. Hunedoara) se află la o altitudine absolută de 305 m și la doar 180 m de Peștera Curată. Are dimensiuni reduse, iar stratigrafia a fost deranjată de exploatarea de fosfați. În 1932, J. Mallasz va descoperi aici un vârf musterian și două piese foliacee. În 1955, Nicolăescu-Plopșor reia săpăturile și identifică un singur nivel de locuire atribuit, datorită apariției altor două piese foliacee din cuarțit, szeletianului. Ansamblul litic e sărac, constând în resturi de debitaj, așchii triunghiulare, așchii lamelare late, racloare și câteva denticulate. Materia primă este reprezentată în proporție de 50% de cuarțit, 40% silex, 10% opal. Tehnocomplexul de aici va fi încadrat în stadiul glaciuar ante-Ohaba (Cârciumaru, 1973) și va fi datat la 30.000+900/-1.500 B. P. (Gr.N. 14622).

2.4. PEȘTERA BORDUL MARE (Ohaba-Ponor, com. Pui, jud. Hunedoara) este săpată în calcare jurasice, la 650 m altitudine absolută, are dimensiuni modeste și vedere spre sud. Primele săpături, cele din 1923, i-au permis lui Roska să stabilească, în secvența de la intrare, o succesiune stratigrafică în linii mari acceptată și mai târziu. Sunt identificate 4 nivele musteriene, situație confirmată și la reluarea săpăturilor, în anii '50. Peștera cunoaște, în fapt, două mari etape de locuire. Musterianul I-II documentează o locuire inaugurată către finalul Complexului de încălzire Borosteni și continuată până în a doua parte a fazei Nandru I. Utilajul litic, preponderent realizat din cuarțit, cuprinde așchii, o piesă prelucrată bifacial, un vârf din silex, resturi de debitaj. A doua locuire, musterianul III-IV, este contemporană Complexului Interstadial Ohaba și începe în stadiul glaciuar anterior acestuia. Procentul de roci silicioase se mărește, deci tipologia se nuantează: racloare, vârfuri uni- și bifaciale, gratoare, piese denticulate, lame și așchii trunchiate. Apar așchii triunghiulare, uneori retușate dicontinuu, direct, invers sau altern, marginal și mărunț. Lamele sunt în general late și cu talon bine definit. Tendința de căutare a unor suporturi laminare

pare a caracteriza finalul acestei locuiri (Nicolăescu-Plopșor și colab., 1955; Nicolăescu-Plopșor și colab., 1957 b). Săpăturile vechi au scos la iveală și unelte din os, lucrate într-o tehnică similară pietrei (Jungbert, 1982).

2.5. PEȘTERA MUIERILOR (Baia de Fier, jud. Gorj) este plasată într-un masiv calcaros, pe partea dreaptă a râului Galbenul și are dimensiuni mari. Săpăturile s-au desfășurat între 1951-1955. Se vorbește de existența a două nivele musteriene. Primul, concentrat la 2,20-2,40 m adâncime, este asociat unei faune de urs și rinocer și nu este despărțit de steril față de nivelul cu artefacte de tip Paleolitic superior. Un al doilea „nivel” musterian, cu vestigii prezente intermitent până la adâncimea de 1 m (în galeria M) și 1,50 m (în galeria S), remarcă tipologic aceleași caracteristici: resturi de debitaj din cuarțit, rar din silex sau gresie, așchii și lame late și groase, retușate oblic sau mărunț, câteva racloare și vârfuri, un toporaș bifacial, o lamă retușată cu talon fațetat, câteva denticulate (Nicolăescu-Plopșor, 1953; Nicolăescu-Plopșor și colab. 1957 b).

2.6. PEȘTERA CIOAREI (Boroșteni, com. Peștișani, jud. Gorj) este săpată într-un pinten de calcar de vârstă baremian-apțiană, la 350 m altitudine absolută, cu dimensiuni relativ modeste (85 m²). Orientarea galeriei este aproximativ NE-SV. Secvența stratigrafică este amplă, inaugurată fiind de Complexul de încălzire Boroșteni. Ocupația musteriană este relativ bogată, oferind cel mai numeros set litic al peșterilor carpatice (peste 500 de piese). Ea se eșalonează pe durata Complexului de încălzire Boroșteni și a Complexului Interstadial Nandru, cu o concentrare deosebită în stratele E, G-H și J. Studiile tehnologic-tipologice au permis conturarea unui profil clar acestui tehnocomplex. Astfel, materia primă, de proveniență exclusiv locală, este exploatată diferențiat. Este utilizat debitajul multidirecțional, pe cuarțitul dominant și cu granulație grosieră, cel discoid, centripet sau Levallois (aplicat rar, pe roci magmatice). Este frecvent de asemenea debitajul în tehnica zisă „pontiniană”, obținându-se suporturi „à dos naturel”, transformate în racloare sau cuțite. Tipologic, racloarele predomină și sunt simple, convexe sau drepte, laterale sau transversale, foarte rar convergente. Vârfurile musteriene sunt rare, nu apare nici o bifacială și sunt remarcate câteva piese denticulate. Retușa este în general scurtă și marginală, rar „écaillouse”, excepțional scalariformă, în timp ce cea de tip Quina lipsește (Cârciumaru, Ulrix-Closset, 1996).

2.7. PEȘTERA HOȚILOR (Băile Herculane, jud. Caraș-Severin) se află pe dreapta Văii Cernei, la 257 m altitudine absolută și este compusă din trei galerii, legate printr-un coridor. Galeria cea mai

mare (20 m x 8 m) se termină printr-o rotundă cu un diametru de 14 m. S-au efectuat săpături în anii 1954-1955 și 1956-1972, rezultatele finale fiind publicate de Florea Mogoșanu (Mogoșanu, 1978). Ansamblul litic, atribuit de el „paleoliticului cuartitic”, aparține unui depozit fin, loessoidal, încadrat stadiului glaciatic ante-Ohaba (Terzea, 1971; Cârciumar, 1974), cuprinde 108 piese, exclusiv din cuarțit, dintre care 25 se înscriu în forme oarecum tipice. Sunt exemplificate trei vârfuri late, neretușate, două racloare retușate scalariform ventral, ambele categorii conservând un talon cortical lat; trei așchii lamelare late sunt retușate altern; apar și acele segmente „tranches des citrus”, ca și alte așchii cu talon cortical, retușate, excepțional denticulate; cele două nuclee descoperite conservă o formă prismatic-piramidală. Sunt menționate și cinci gratoare atipice, retușate abrupt.

2.8. PEȘTERA GURA CHEII (Râșnov, jud. Brașov) este plasată la 750 m altitudine, în calcare jurasice, și are dimensiuni modeste (14 m x 2,80 m). Intrarea este orientată S-SV. În 1959, C.S. Nicolăescu-Plopșor realizează o secțiune longitudinală amplă (24 m²). Stratigrafia este publicată în 1962, fiind identificat un singur nivel musterian, în a doua unitate stratigrafică, de la patul peșterii. Între 1983 – 1985, Al. Păunescu reia săpăturile, nuanțând stratigrafia și semnalând două locuri musteriene: nivelul I, plasat într-o altă unitate stratigrafică, surprinsă ca o lentilă și un al doilea, corespunzând probabil celui identificat inițial de C. S. Nicolăescu-Plopșor, cuprinzând două nivele de vetre (Păunescu, 1991). Primul orizont cuprinde doar 7 piese, din cuarțit și silex (așchii simple și resturi de debitaj). Cel de-al doilea este mai bogat (35 de piese) și remarcă o intensitate ridicată de transformare a suporturilor în utilaje. Materia primă o constituie cuarțitul, rar gresia sau silexul. Apar așchii simple, așchii Levallois neretușate sau „tranches des citrus”, 5 racloare (două pe suporturi Levallois), un vârf Levallois retușat, un gratoar atipic, 4 *encoche*s (două pe suport Levallois), 5 denticulate și resturi de debitaj. Datările încadrează locuirea între 33.300 ± 900 B.P. (GrN 13009) și 28.900 + 2400 – 1800 B.P. (GrN 14620), ceea ce confirmă încadrarea în Complexul Interstadial Ohaba, realizată anterior (Cârciumar, Glăvan, 1975).

2.9. PEȘTERA MARE (com. Moeciu, jud. Brașov) se află plasată la 1050 m altitudine, este orientată spre E și este foarte spațioasă. Este săpată prima dată în 1957, pe o suprafață de 2 m x 22 m. S-au delimitat 5 unități stratigrafice, utilajul musterian suprapunând chiar patul peșterii și continuând în prima unitate, integrată Würmului I-II. În prima campanie sunt semnalate așchii atipice din cuarțit, un racloar și

câteva vârfuri din silex și gresie silicioasă. Așchiile par să demonstreze un uzaj intensiv. În a doua campanie se vor decapa 32 m², tehnocomplexul completându-se cu un mic vârf fragmentar din cuarțit, un fragment de nucleu, 6 așchii lamelare (două din cuarțit), 17 așchii obișnuite (3 folosite ca racloare). Fauna cuprinde carnivore și un singur caz de *Capra ibex*. Stratul a fost datat la 38.700 ± 850 B.P. (Păunescu, 1991).

2.10. ALTE SEMNALĂRI. Peșterile care au livrat utilaj atribuit paleoliticului mijlociu nu se rezumă la cele prezentate aici. Din păcate, celelalte semnalări constituie rezultatele unor mici sondaje, cele câteva unelte descoperite putând cel mult delimita arealul de extensiune al fenomenului (fig. 1). Astfel, amintim peșterile Climente I și Livadița din defileul Dunării (Boroneant, 1979), Peștera Valea Coacăzii din Țara Bârsei, alături de câteva descoperiri ale lui M. Roska în Țara Hațegului.

2.11. OBSERVAȚII. Așa cum s-a putut constata, marea majoritate a siturilor prezentate mai sus au fost identificate și studiate în perioadele de început ale cercetării paleolitice românești, rezultatele fiind dificil de utilizat astăzi. Astfel, cu câteva excepții, studiile tehnologice lipsesc, și aceasta în condițiile unor ansambluri mici, realizate într-o materie primă mediocră și greu de analizat statistic. În plus, săpătura de tip sondaj a dus la absența unor mărturii contextuale, iar colecțiile faunistice sunt lipsite de studii tafonomice, fapt pentru care, în economia lucrării am ignorat deliberat aspectul paleontologic. În ciuda acestor notabile dezavantaje, sau poate tocmai datorită lor, complexe provenind din peșterile carpatice s-au constituit, în general, într-un corpus omogen, caracteristic și distinct, în condițiile în care analogiile tehnologice au sugerat permanent utilizarea unor termeni subînțelese culturale, în întreaga literatură (Gabori, 1976; Mogoșanu, 1978; Cârciumar, 1996). Fiecare demers, axat fie pe caracteristicile tehnice, fie pe coercițiile specifice ale materiei prime, sau pe trăsăturile combinate ale tehnicii și cronologiei, a considerat complexe peșterilor carpatice ca pe o unitate tehnică, în care până și dihotomia tradiție-funcționalitate s-a estompat, ajutată de mediocritatea, în fața manualelor de tipologie, a acestor ansambluri.

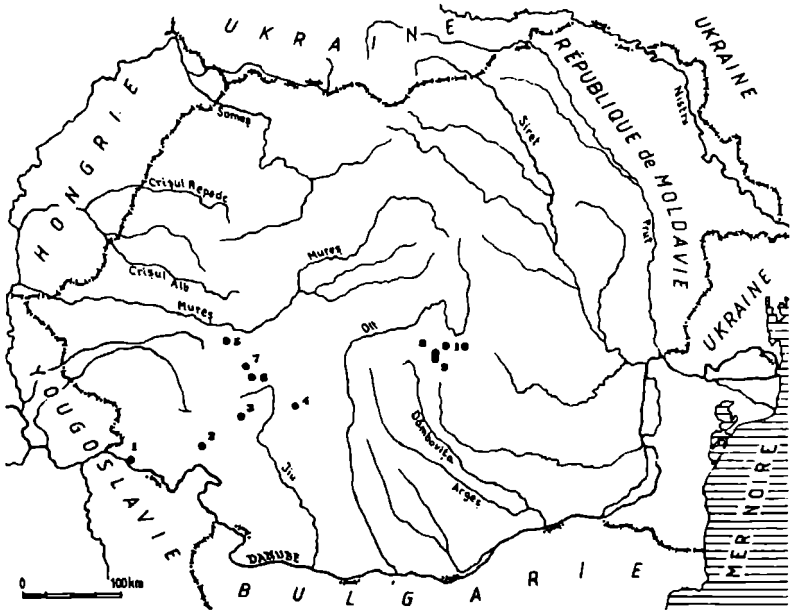

Fig. 1. Harta repartiției grotelor cu utilaj atribuit Paleoliticului mijlociu: 1. Peștera Livadița; 2. Peștera Hoților; 3. Peștera Cioarei; 4. Peștera Muierilor; 5. Peșterile Curată și Spurcată; 6. Peștera Bordul Mare; 7. Peștera Cioclovina; 8. Peștera Mare; 9. Peștera Valea Coacăzei; 10. Peștera Gura Cheii.

3. MUSTERIANUL CARPATIC – O UNITATE TAXONOMICĂ?

Fără a ne propune o reevaluare, care ar necesita, într-un demers riguros, clarificarea cvasitotală a aspectelor adaptative impuse de tehnocomplexele carpatice, considerăm posibile câteva observații, al căror caracter teoretic sperăm să fie eliminat de studiile viitoare.

3.1. CRONOLOGIA TEHNOCOMPLEXELOR CARPATICE.

În linii generale, cronologia se subsumă limitelor uzuale ale complexului musterian european. Conform schemei paleoclimatice regionale și datărilor ce o însoțesc (fig. 2) vom constata o delimitare a două mari etape de ocupare a peșterilor carpatice. Prima cuprinde nivelele musterian I și II de la Ohaba-Ponor, locuirea din Peștera Cioarei, stratul inferior de la Peștera Curată și, ipotetic, nivelele inferioare de la Peștera Muierilor, Gura Cheii și locuirea din Peștera Mare. Ele sunt caracteristice în special Complexului Interstadial Nandru, deși în cazul Peșterii Cioarei și al Peșterii Bordul Mare e

posibilă semnalarea unui mustertian interglaciar, iar utilizarea unor metode alternative de datare o poate proba (Cârciumaru, 1980; 1996).

O a doua etapă unifică *grosso modo* mustertianul III-IV de la Ohaba-Ponor, nivelele superioare de la Peștera Curată, Peștera Muierilor și Gura Cheii-Râșnov și nivelele unice de la Peștera Hoților și Nandru-Peștera Spurcată. Toate aceste locuri datează cel mai timpuriu din stadiul glacial anterior Complexului Interstadial Ohaba, deci sunt ulterioare cifrei de 35.000 de ani. Aceste aspecte ne permit două observații:

- omogenitatea diacronică a tehnocomplexelor poate fi pusă în discuție, legăturile de tip filetic între artizanii celor două nivele fiind cel mult ipotetice;

- constatăm un fenomen de retardare a nivelului de locuri secunde, dincolo de limitele clasice ale mustertianului european.

3.2. TEHNICA ANSAMBLURILOR CARPATICE.

3.2.1. *IMPACTUL MATERIEI PRIME.* În anul 1978, Florea Moșoșanu extrapola, prin definiția de „paleolitic cuarțitic”, cazul ansamblului de la Peștera Hoților asupra tuturor ansamblurilor carpatice. Într-o măsură mai puțin decisivă, dar constantă, toți autorii vor releva impactul cuarțitului în morfologia pieselor litice din peșterile noastre. Este firesc ca materia primă să acționeze ca o constrângere logistică (Otte, 1991), faptul devenind evident în cazul peșterilor, alese în general pentru alte rațiuni decât prezența materiei prime de calitate (vezi „fenomenul belgian”). Inerția și stabilitatea comportamentului mustertian în aprovizionarea cu materie primă explică măsura notabilă în care proprietățile mecanice și volumetrice ale rocilor, provenite dintr-un raion restrâns, disimulează tradiția, „stilul” și anagramează funcționalitatea – și așa slab reflectată în tipuri specifice (Scelinski, 1993 și alții). În aceste condiții, pot fi desprinse câteva aspecte:

- nomenclatura de „paleolitic cuarțitic” – presupunând că ar avea un temei în realitatea tehnocomplexelor – nu poate delimita arealul geografic și cronologic al unor comunități al căror „stil” ar fi prelucrarea cuarțitului, ci remarcă doar ocurența unui comportament, cu note în general comune, și ale cărui similitudini pot fi fortuite;

- preponderența reală a cuarțitului nu poate fi explicația unică a omogenității inter-situri, întrucât această materie primă permite oricum tradiții disjuncte, ce respectă diferite criterii stilistice; ca argument, pot fi amintite situri ca Erd (Gabori-Csank, 1968), Mauran (Farizy, David, Jaubert, 1994), Mas-Viel (Turq, Geneste, Jaubert, Lenoire, Meignen,

1990), Rhörshain (Hahn, 1996), sau diferite colecții de suprafață, cum ar fi cele din Lorena (Janot, 1981);

- cu excepția ansamblului de la Peștera Hoților, realizat exclusiv din cuarțit, toate celelalte atestă prezența unor procente diferite din alte roci locale, prelucrate variabil.

3.2.2. *MUSTERIANUL CARPATIC ȘI CHARENTIANUL FRANCEZ*. Aspectul „charentoid” al industriilor carpatice pare a nu fi stârnit suspiciuni, deși fiecare aútor remarcă o diferențiere sesizabilă a modelului carpatic față de cel Quina francez (Gabori-Csank, 1968; Gabori, 1976; Mogoșanu, 1978; Cârциumaru, 1996). Metamorfoza suferită de conceptul inițial al musterianului de tip Quina constituie însă un model de percepție elastică a comportamentului adaptativ musterian, deși definiția și-a pierdut „consistența” culturală. Studiile asupra acestui facies s-au suprapus și au conturat o imagine mult îmbogățită, față de definirea inițială, cea culturală (Bordes, 1953). Interpretat funcțional (Binford, 1966), tehnic (Turq, 1989), diacronic evolutiv (Mellars, 1990), din punct de vedere al intensității utilizării specifice a utilajului (Dibble, 1988), sau al aprovizionării cu materie primă (Geneste, 1989), musterianul de tip Quina și-a lărgit în același timp aria de extensiune inițială printr-o serie de faciesuri regionale, ansamblul oferind în final o imagine policentrică, care prevalează asupra oricărei tradiții transmise istoric (Rolland, 1990; Otte, 1990). Semnificația unor afinități rămâne strict limitată, charentianul de tip Quina fiind, în fond, perceput ca un comportament în care „coincidența e recurentă, dar nu e legată de o tradiție oarecare” (Otte, 1990). Deși similitudinile, ca și diferențierile, impun o raportare la amploarea și nuanțele acestui comportament, ne vom rezuma deliberat la punctul de vedere tehnic, ceea ce ne permite câteva observații:

- tehnocomplexele carpatice nu atestă prezența rețușei de tip Quina altfel decât accidental; acest fapt ni se pare decisiv în a sublinia existența unor alte criterii pentru alegerea suportului – impuse sau alese – știută fiind complementaritatea suport-rețușă specifică în ansamblurile Quina franceze (Turq, 1989) sau pontiniene;

- segmentele *à dos naturel* sunt realizate exclusiv din cuarțit, ceea ce sugerează o constrângere datorată rocii; rocile magmatice și metamorfice au fost exploatate pe baza altor strategii de reducere a nucleului; remarcând, în cazul aquitan, exploatarea exclusivă a galeților din silex (Turq, 1989), constatăm o altă percepție a exploatării - diferențiată - a materiei prime.

3.2.3. *O FIZIONOMIE TEHNICĂ PROPRIE*. Câteva observații preliminare asupra tehnocomplexelor mai bine studiate și cu un volum cât mai relevant, permit decelarea câtorva caracteristici:

- strategiile de reducere a nucleului sunt variabile, în aparență în funcție de materia primă; în afara strategiilor specifice de obținere a suporturilor *à dos naturel*, este remarcat debitajul centripet, discoid, *croisé*, Levallois (pe roci magmatice sau cuarțit fin);
- obținerea unui suport-tip este dificilă față de canoanele riguroase ale musterianului de tip Quina; aspectul nediferențiat și aleatoriu denotă însă și suficiența acestui suport nepretențios;
- retușarea este marginală, discontinuă și simplă, demonstrând o intensitate redusă de utilizare; dacă obținerea unui nou suport era preferabilă ascuțirii celui inițial, faptul nu rămâne lipsit de consecințe pentru volumul ansamblului;
- absența generală a nucleilor din ansambluri indică un transport al suporturilor în faza finală a lanțului operatoriu: toate suporturile au reprezentat virtual utilaje?
- formele denticulate și *encoche*s par caracteristice unei materii prime mediocre (Jaubert, 1997);
- formele bifaciale sunt rare: sunt fie derivații modeste ale tipurilor „chopping”, frecvente în ansamblurile bogate în cuarțit, fie, probabil, importuri (foliaceele de la Nandru-Spurcată);
- clasa tipologică cea mai importantă o reprezintă racloarele, în general laterale, drepte sau convexe, rar concave, uneori transversale; cu toate acestea, așchiile retușate sumar sunt cele mai numeroase;
- vârfurile sunt caracterizate de desprinderi largi, au aspect grosier și demonstrează foarte rar retușă de uzură laterală.

3.3. MEDIUL, HABITATUL ȘI SUZISTENȚA. Sistemul de plasare topografică este evident asemănător: peșterile sunt în general mici, complet fosile, lipsite de curenți și accesibile. Altitudinea absolută nu evidențiază prin ea însăși contextul local, marea majoritate fiind, semnificativ, plasate pe văi de legătură între unități geomorfologice diferite, la altitudine relativă mică, dar cu o largă vizibilitate asupra zonelor înconjurătoare. Alt numitor comun îl constituie, cu excepția vetrelor simple, a unor modificări identificabile ale contextului oferit dat de acest adăpost. Dacă acest lucru nu se datorează cercetării defectuoase, efemeritatea locuirilor poate fi susținută din acest punct de vedere.

Sucesiunea oscilațiilor climatice, ținând cont de foarte relativa contemporaneitate a lucrurilor, demonstrează că nici un criteriu climatic nu a fost responsabil de ocuparea peșterilor, fapt susținut și de spectrele

faunistice, care sugerează o adaptare la resursele locale, lipsită de o specializare evidentă (Anghelinu, 1997). În plus, prezența constantă a carnivorelor presupune, mai probabil, o alternanță cu locuirea umană. Așa cum nu există o faună charentiană (Pathou-Mathis, 1990, Guadelli, 1990), nici pentru musterianul carpatic nu se poate aplica o rezoluție categorică, cel puțin în stadiul actual al informației.

4. CONCLUZII

Reluarea problematicii musterianului carpatic s-a făcut fără pretenții de exhaustivitate, alte câteva aspecte – cel al antropologiei și al dovezilor unui comportament simbolic, de exemplu – putând ajuta la delimitarea unui specific real, încadrat însă marilor convergențe adaptative constatate în musterianul european. Puținele observații făcute, pretabile și ele interpretărilor, se bazează pe seturi de date categoric inegale. Considerăm totuși că pot fi subliniate câteva aspecte:

- peșterile carpatice cunosc două mari etape de populare, atribuite ambele paleoliticului mijlociu, dar a căror legătură filetică rămâne a fi demonstrată, însăși abordarea lor ca un ansamblu fiind prezumtivă;

- întregul ansamblu pare caracterizat de locuiri de scurtă durată, repetate probabil în scopul unor activități specifice; recurența criteriilor sugerează chiar o strategie localizată și precisă de exploatare a resurselor mediului, în care diversificarea biotică pe verticală poate să fi jucat un rol important;

- deși comunitățile se adaptează unor parametri climatici și de biotop diferențiați – sincron și diacronic – printr-un arsenal litic în aparență omogen, delimitarea unui facies specific, perceput în sens etno-cultural este prematură, deși ipoteza unei tradiții culturale nu poate fi exclusă;

- fizionomia unei astfel de tradiții, având în vedere instabilitatea rezidențială a epocii, poate fi identificată și în afara arealului acestor locuiri, punctuale, autonome, dar nu independente, însă aceasta rămâne misiunea cercetărilor viitoare.

BIBLIOGRAFIE

ANGHELINU, M., 1997, *Paleoliticul mijlociu din peșterile Carpaților Meridionali*, teză de licență la Facultatea de Istorie – Arheologie, Universitatea „Valahia”, Târgoviște.

- BINFORD, L., 1966, *A Preliminary Analysis of Functional Variability in The Mousterian of Levallois Facies*, în *American Antiquity*, 68, p. 238-295.
- BORDES, F., 1953, *Essai de classification des industries moustériennes*, în *L'Anthropologie*, 50, 457-466.
- BORONEANȚ, V., 1979, *Descoperiri arheologice în unele peșteri din Defileul Dunării*, în *Speologia - Grupul de cercetări complexe "Porțile de Fier"*, București, p. 140-185.
- CÂRCIUMARU, M., 1973, *Câteva aspecte privind oscilațiile climatului din pleistocenul superior în sud-vestul Transilvaniei*, în *SCIVA*, 24, 2, p.179-201.
- CÂRCIUMARU, M., 1974, *Condițiile climatice din timpul sedimentării depozitelor pleistocene din Peștera Hoților de la Băile Herculane*, în *SCIVA*, 25, 3, p. 351-356.
- CÂRCIUMARU, M., 1980, *Mediul geografic în Pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, București.
- CÂRCIUMARU, M., 1996, *Le Paléolithique en Roumanie*, manuscris sub tipar.
- CÂRCIUMARU, M., ULRIX-CLOSSET, M., 1996, *Paléoenvironnement et adaptation culturelle des néandertaliens de la grotte Cioarei à Borosteni (Roumanie)*, în *Nature et Culture*, ERAUL, 68, p.143-160.
- CÂRCIUMARU, M., GLĂVAN, V., 1975, *Analiza polinică și granulometrică a sedimentelor din Peștera Gura-Cheii (Râșnov)*, în *SCIVA*, 26, 1, p. 9-15.
- DIBBLE, H., 1988, *The Interpretation of Middle Paleolithic Scraper Reduction Patterns*, în *L'Homme de Néanderthal*, vol.4, *La Technique*, Liège, p. 49 - 58.
- FARIZY, C., DAVID, F., JAUBERT, J., 1994, *Hommes et bisons du Paléolithique moyen à Mauran (Haute-Garonne)*, XXXe supplément à Gallia Préhistoire, CNRS Editions.
- GABORI, M., 1976, *La civilisation du Paléolithique Moyen entre les Alpes et l'Oural*, Budapest.
- GABORI-CSANK, V., 1968, *La station du Paléolithique moyen d'Erd-Hongrie*, Maison d'édition de l'Académie des sciences de Hongrie, Budapest.
- GENESTE, J. M., 1989, *Economie des ressources lithiques dans le Moustérien du Sud-Ouest de la France*, în *L'homme de Neandertal*, vol. 6, *La Subsistance*, ERAUL, 33, p. 75-98.

- GHEORGHIU, AL. și colab., 1954, *Raport preliminar asupra cercetărilor de paleontologie umană de la Baia de Fier (reg. Craiova) din 1971*, în *Probleme de Antropologie*, vol.1, p. 73-86.
- GUADELLI, J. L., 1990, *Le milieu animal et les moustériens "charentiens" dans le quart sud-ouest de l'Europe*, în *Les Moustériens Charentiens*, Coll. Brive-Chappelle-aux-Saints, résumés, p. 31.
- HAHN, J., 1996, *La technologie des pointes bifaciales de Rorshain et leur relation avec L'Allemagne de Sud*, în *Feuilles de pierre*, ERAUL, 42.
- HONEA, K., 1984, *Chronometry of the Romanian Middle and Upper Paleolithic: Implications of The Current Radiocarbon Dating Results*, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1-2, p. 12-39.
- JANOT, A., 1981, *Essai de chronologie des industries paléolithiques à quartzites de la région sud de Nancy (Meurth – et – Moselle)*, în *BSPF*, 78, 10-12.
- JAUBERT, J., 1997, *L'utilisation du quartz au Paléolithique inférieur et moyen*, în *Préhistoire Anthropologie Méditerranéennes*, tome 6, p. 239-258.
- JUNGBERT, B., 1982, *Repertoriul localităților cu decoperiri paleolitice din Transilvania (III)*, în *ActaMN*, XIX, p. 543-553.
- MELLARS, P., 1990, *L'évolution technique et typologique des industries charentiennes*, în *Les Moustériens Charentiens*, Coll. Brive-Chappelle-aux-Saints, résumés, p. 77.
- MOGOȘANU, FL., 1978, *Paleoliticul din Banat*, București.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., 1953, *Date preliminare asupra rezultatelor paleoantropologice de la Peștera Muierilor, Baia de Fier*, în *SCIV*, 4, 1-2, p. 195-207.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., 1956, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în R.P.R.*, în *SCIV*, 7, 1-2, p. 7-39.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., 1957, *Le Paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières recherches*, în *Dacia*, N.S., I, p. 41-60.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., 1959, *Săpăturile de la Peștera*, în *Materiale*, VI, p. 25-29.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S. și colab., 1955, *Șantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, 6, 1-2, p. 129-149.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S. și colab., 1957, *Șantierul arheologic Nandru*, în *Materiale*, III, p. 29-40.

- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S. și colab., 1957 b, *Șantierul arheologic Ohaba-Ponor*, în *Materiale*, III, p. 41-49.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S. și colab., 1961, *Cercetări paleolitice în peșterile din Tara Bârsei*, în *Materiale*, VII, p. 15-19.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., MATEESCU, C. N., 1955, *Șantierul arheologic Cerna-Olt*, în *SCIV*, 6, 3-4, p. 391-409.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., PĂUNESCU, AL., 1959, *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, în *Materiale*, V, p. 22-29.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., PĂUNESCU, AL., POP, I., 1962, *Săpăturile din peștera Gura Cheii-Râșnov*, în *Materiale*, VIII, p. 113-118.
- OTTE, M., 1990, *L'illusion charentienne*, în *Les Moustériens Charentiens*, Coll. Brive-Chappelle-aux-Saints, résumés.
- OTTE, M., 1991, *Evolution in the Relationship between Raw Materials and Cultural Tradition in the European Palaeolithic*, în *Raw Material Economies Among Prehistoric Hunter-Gatherers*, Univ. of Kansas Publications in Anthropology, 19, Lawrence Ks.
- OTTE, M., KEELEY, L. H., 1990, *The Impact of Regionalism in Palaeolithic Studies*, în *Current Anthropology*, vol. 31, p. 577-582.
- PĂUNESCU, AL., 1970, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București.
- PĂUNESCU, AL., 1991, *Paleoliticul din peștera Gura Cheii-Râșnov și unele considerații privind cronologia locuirilor paleolitice din sud-estul Transilvaniei*, în *SCIVA*, 42, 1-2, p. 5-20.
- PATOU-MATHIS, M., 1990, *L'approvisionnement en aliments carnés chez les moustériens charentiens*, în *Les Moustériens Charentiens*, Coll. Brive-Chappelle-aux-Saints, résumés, p. 34-35.
- PIGEOT, N., 1991, *Réflexions sur l'histoire technique de l'homme: de l'évolution cognitive à l'évolution culturelle*, în *Paléo*, 3.
- ROLLAND, N., 1990, *Middle Palaeolithic Socio-Economic Formations in Western Eurasia: an Exploratory Survey*, în *The Emergence of Modern Humans*, Edinburgh Univ. Press, p. 347-388.
- ROSKA, M., 1923, *Săpăturile din peștera de la Cioclovina*, în *Publicațiile Comisiunii monumentelor Istorice*, II, Cluj, p. 27-55.

- ROSKA, M., 1925, *Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année 1925*, în *Dacia*, II, p. 404-409.
- ROSKA, M., 1929, *Recherches nouvelles sur le Solutréen de Transylvanie*, în *Buletinul Societății de Științe Cluj*, IV, p. 85-86.
- SCELINSKI, V. E., 1993, *Outils pour travailler le bois et l'os au Paléolithique inférieur et moyen de la Plaine Russe et du Caucase*, în *Traces et fonction: les gestes retrouvés*, ERAUL, 50, p. 309-315.
- TERZEA, E., 1971, *Les micromammifères quaternaires de deux grottes des Carpates Roumaines*, în *Travaux de l'Inst. Spéol. "Emile Racovitza"*, X, p. 279-300.
- TURQ, A., 1989, *Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina: étude préliminaire*, în *BSPF*, 86, 8, p.244-256.
- TURQ, A., GENESTE, J. M., JAUBERT, J., LENOIRE, M., MEIGNEN, N., 1990, *Les moustériens charentiens du sud-ouest et du Languedoc oriental: approche technologique et variabilité géographique*, în *Les Moustériens Charentiens*, Coll. Brive-Chappelle-aux-Saints, résumés, p. 53-64.

HOLOCEN				Vârsta B.C.
TARDIGLACIAR	FAZA PINULUI	EPISODUL PINETELOR CU PUȚIN MOLID		
		EPISODUL PINETELOR CU MULT MOLID = OSC. CLIMATICĂ ERBICENI B		
		EPISODUL MESTEACĂN ȘI PINETE ARIDE NOI		
		EPISODUL PIN-MOLID = OSC. CLIMATICĂ ERBICENI A		11360±60 12600±120
		EPISODUL PINETELOR ARIDE VECHI	OSCILAȚIA CLIMATICĂ MITOC II	
OSCILAȚIA CLIMATICĂ ROMĂNEȘTI				
OSCILAȚIA CLIMATICĂ HERCULANE II				
STADIU GLACIAR				22.160±90
		OSCILAȚIA CLIMATICĂ MITOC I		
COMPLEXUL INTERSTADIAL OHABA	OSCILAȚIA CLIMATICĂ HERCULANE I		23.450+2000 -1450	
			24.100±1300	
	OSCILAȚIA CLIMATICĂ OHABA B		25.900±120	
	OSCILAȚIA CLIMATICĂ OHABA A		28.780±290	
STADIU GLACIAR				30.450±300 33.300±900
COMPLEXUL INTERSTADIAL NANDRU	OSCILAȚIA CLIMATICĂ NANDRU B	FAZA NANDRU 4	b	40.200+1100 -1000
			a	
	PEISAJ DE "STEPĂ - TUNDRĂ"		FAZA NANDRU 3	44.800+1300 -1100
	OSCILAȚIA CLIMATICĂ NANDRU A	FAZA NANDRU 2		
		FAZA NANDRU 1		
STADIU GLACIAR				
COMPLEXUL DE ÎNCĂLZIRE BOROSTENI				

Fig. 2. Scara paleoclimatică a pleistocenului superior din România (după M. Cărciumaru, 1996).

OBSERVATIONS CONCERNANT LE MOUSTERIEN CARPATIQUE

RESUME

Tout en fructifiant les démarches explicatives récentes, l'auteur reprend, sans prétentions d'exhaustivité, la problématique du moustérien carpatique.

Bien que les informations existentes soient inégales, on peut souligner quelques aspects concernant la problématique traitée:

- les grottes carpatiques connaissent deux grandes étapes de population, toutes les deux étant attribuées au Paléolithique Moyen, mais dont la lignée filétique reste encore à démontrer, leur abord même en tant qu'ensemble n'étant que présomptif;

- tout l'ensemble semble être caractérisé par des habitations de courte durée, répétées probablement pour les activités pratiquées;

- bien que les communautés s'adaptent à des paramètres climatiques et de biotope différenciés - synchronique et diachronique - par un arsenal lithique apparemment homogène, la délimitation d'un faciès spécifique, perçu en sens ethno-culturel, est prématurée, quoique l'hypothèse d'une tradition culturelle ne puisse être ignorée.

(Traduit par *Coralia-Alexandra Costas*)

LEGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Carte de la répartition des grottes à outillage attribué au Paléolithique moyen. 1. La Grotte Livadița; 2. La Grotte Hotilor; 3. La Grotte Cioarei; 4. La Grotte Muierilor; 5. La Grotte Curatã et Spurcatã; 6. La Grotte Bordul Mare; 7. La Grotte Cioclovina; 8. La Grotte Mare; 9. La Grotte Valea Coacãzei; 10. La Grotte Gura Cheiei.

Fig. 2. Echelle paléoclimatique du Pléistocène supérieur de Roumanie (d'après M. Cãrciumaru, 1996).

REGARDS SUR LE PALEOLITHIQUE SUPERIEUR DE LA MOLDAVIE

PAR

MARCEL OTTE, PIERRE NOIRET ET IGNACIO LÓPEZ BAYÓN

INTRODUCTION

Pays enclavé entre la Roumanie et l'Ukraine, la République Moldave commence à se faire connaître comme entité politique autonome depuis son indépendance vis-à-vis de l'ex-Union Soviétique. Son paysage, constitué de collines molles, forme une transition entre la chaîne carpatique et l'immense plaine ukraïno-russe. Des conditions géologiques particulières y ont favorisé à la fois la densité des occupations paléolithiques et la bonne conservation des restes archéologiques.

La région moldave au sens large, incluant aussi une partie de la Roumanie, illustre tous les stades du Paléolithique supérieur : industries archaïques (à pièces bifaciales), Aurignacien local et développement très intense des différents stades du Gravettien. Sa position géographique en fait une région clef pour l'étude des rapports entre l'Europe des collines et celle des grandes plaines orientales.

Extrêmement riche en gisements paléolithiques, principalement répartis le long des bassins du Prut et du Dniestr, elle a fait l'objet, dès la deuxième moitié du XIXe siècle, de nombreuses recherches qui, très vite, ont permis l'identification des différentes époques préhistoriques.

Pendant les années 1980, la recherche paléolithique moldave reprend de l'élan autour d'une nouvelle équipe de chercheurs, dont principalement Ilie Borziciac. Celui-ci bénéficia de l'apprentissage autour de professionnels chevronnés autant à Kichinev qu'à Lvov ou Saint Petersburg. Plus récemment, il commence à collaborer avec des chercheurs des régions limitrophes dont principalement Vasile Chirica de l'Institut Archéologique de Iași. Pendant cette période et en collaboration

avec N. Chetraru, les travaux de terrain, prospections et fouilles s'intensifient. Petit à petit prend forme autour d'Ilie Borziac un groupe pluridisciplinaire composé d'un mélange de professionnels expérimentés, dans les domaines de la paléontologie, la géologie, la malacologie, l'archéozoologie, etc. La découverte et la fouille du site de Cosautsi étant le fer de lance du groupe. L'aide précieuse de Valentin Dergacev (directeur de l'Institut d'Archéologie et d'Histoire ancienne de Kichinev) et l'amitié fraternelle de Vasile Chirica sont à la base des contacts avec des chercheurs étrangers, notamment l'équipe belge (Université de Liège et Institut Royal de Sciences Naturelles de Bruxelles).

CONTACT

Au fond de la coupe principale du chantier de Mitoc-Malu Galben, en pleine discussion avec Vasile Chirica sur la disposition des niveaux aurignaciens – et sous une chaleur torride –, nous avons aperçu l'ombre d'une figure filiforme d'allure "quichotesque", immobile, hiératique sur le bord du chantier pendant une demi-heure. A ce moment-là, Vasile Chirica a dit : "Je vais vous présenter un sujet très spécial, c'est mon ami Ilie". C'était la première fois que nous avons rencontré Ilie Borziac. Une demi-heure de dialogue plus tard, dans un mélange de français et de moldave, nous avons compris la profondeur de l'individu, l'importance de sa recherche et la méconnaissance du Paléolithique moldave en Occident.

Une mission archéologique belge, organisée dans le double cadre d'accords nationaux et européens, a contribué dès lors à l'étude de cette information. Elle mène à la fois des travaux de terrain et des études sur le matériel exhumé précédemment, en collaboration avec les Instituts d'Archéologie des Académies des Sciences de Kichinev (République Moldave) et de Iași (Roumanie).

CADRE

Dans la région moldave, le substrat calcaire donne, en s'effritant, des sédiments basiques favorables à la préservation des matières organiques. Le relief est couvert localement de loess éoliens modelant le paysage. Les plaines alluviales, couvertes de "tchernozen", ont attiré l'agriculture primitive par leur fertilité spontanée, tandis que les collines

constituaient des pièges naturels pour les vestiges des chasseurs paléolithiques. Ceci explique la densité exceptionnelle des sites connus aujourd'hui et justifie leur intérêt pour la documentation archéologique qu'ils fournissent. Par ailleurs, la position intermédiaire de la zone moldave, entre Prut et Dniestr, permet d'y observer les relations entre de grandes aires géographiques et d'y mettre en évidence les différents stades évolutifs des cultures du Paléolithique supérieur avec une précision toute particulière.

Du silex crétacé de très bonne qualité est disponible en plusieurs endroits le long des bassins des deux fleuves et détermine une économie de matière lithique à caractère autonome et régional. Toutefois, des roches extérieures sont parfois importées, mais toujours en petite quantité et sous forme de produits finis ou demi finis.

Plusieurs gisements ont livré de longues séquences archéologiques; pour le Paléolithique, les plus importants sont Molodova V (Paléolithique moyen, Gravettien et Gravettien final) aujourd'hui en Ukraine, Ripiceni-Izvor (Paléolithique moyen et supérieur) et Mitoc-Malu Galben (Aurignacien et Gravettien) en Roumanie, et Cosautsi (Gravettien final) en République Moldave. Ces séquences fournissent le fondement de la chronologie archéologique du Paléolithique supérieur de la région; cette chronologie peut-être complétée par d'autres gisements comme Brynzeni I et Climautsi I et II, appartenant eux à des cultures plus locales.

Les sites appartenant au Paléolithique supérieur sont les plus abondants et les mieux documentés en Moldavie. Ils sont répartis le long des rivières principales ou dans les grottes du nord du pays.

LE PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR INITIAL

D'après I. Borziac (1996 et dans Chirica *et al.*, 1996), le stade initial s'individualise en trois groupes ou faciès différents, sans présence d'un réel caractère culturel ou chronologique particulier. Il est communément admis qu'ils pourraient dériver du Szélétien d'Europe centrale.

Le "Brynzenien". A Brynzeni I couche 3, il s'agit d'une industrie présentant des éléments de type Moustérien typique, mais aussi des pièces du Moustérien de type Levallois et des matériaux foliacés. La

découverte d'une amulette a renforcé l'attribution de cette industrie au Paléolithique supérieur.

La "Culture du Prut". Ce faciès est considéré comme plus récent que le "Bryznénien". Il est représenté surtout à Gordinesty (couche 3) et se caractérise par la présence de pièces de type Paléolithique moyen et supérieur. Les grattoirs dominent l'ensemble "récent" (plus d'un tiers des outils), tandis que les pièces "anciennes" sont représentées par quelques racloirs moustériens, très peu de denticulés et d'encoches, et des pointes bifaces.

Le faciès de Corpach. Identifié d'abord à Corpach (couche 4), ce faciès suscite encore plus de questions que les deux précédents, par l'outillage, de type Paléolithique supérieur, accompagné de pièces "archaïques" (foliacées bifaces) et – surtout – de pièces très particulières, des "segments", en fait des pointes à dos courbe.

Nos impressions sur ces trois types d'industries concernent quelques incertitudes : (1) leur position chronologique reste incertaine et (2) leur homogénéité reste douteuse. Quoiqu'il en soit, ces industries se sont probablement développées à partir d'un substrat de type Paléolithique moyen, comme l'indique la présence dans chacune d'entre elles d'un ensemble de pièces archaïques. Elles sont aussi marquées par une influence aurignacienne (présence de pièces carénées, bien que peu nombreuses). L'évolution au sein de ces faciès (si évolution il y a) est marquée par l'augmentation en nombre et en qualité des pièces et des techniques de type Paléolithique supérieur, et par la diminution des pièces moustériennes (racloirs, denticulés, encoches). Avec le temps, la retouche bifaciale semble devenir moins importante et les pièces foliacées bifaces plus rares.

Mais, d'autre part, la présence des pièces aurignaciennes, de pointes foliacées et de la technique laminaire semble indiquer l'existence d'une seule entité de type Paléolithique supérieur ancien, parallèle au Szélétien d'Europe centrale, et dont il y aurait sans doute lieu exclure le faciès de type Corpach, peut-être plus récent et à rattacher au technocomplexe gravettien (selon l'opinion de Allsworth-Jones, 1990). Enfin, il est possible qu'en Europe centrale et orientale, les industries à dos aient connu un développement qui est à mettre en relation avec ces industries à pointes foliacées, les plus anciens ensembles à pièces à dos incluant les deux types.

L'AURIGNACIEN

La tradition aurignacienne semble être représentée *sensu stricto* en Roumanie, mais guère en République Moldave. Au sein du territoire moldave, le site de plein air de Mitoc-Malu Galben, en Roumanie sur la rive droite du Prut, est l'exemple indiscutable d'une véritable occupation aurignacienne. Néanmoins, en République Moldave, d'autres sites ont livré des ensembles relativement riches en pièces de type Aurignacien, mais non ou mal datés et souvent d'aspect mélangé, comme par exemple Corpach Mâs.

Corpach Mâs se trouve sur la rive gauche du Prut. Le niveau Paléolithique supérieur est localisé au sein d'un sol fossile et a livré de très nombreux restes d'occupation (matériel lithique et osseux). Le débitage se compose surtout de nucleus prismatiques auxquels s'ajoutent quelques nucleus discoïdes. L'outillage comporte quelques grattoirs courts et des grattoirs carénés, des burins, des racloirs larges, des fragments de pièces foliacées bifaces, un perçoir, quelques denticulés et de rares lames à bord abattu (Chirica *et al.*, 1996). Il faut surtout mentionner la présence de deux pointes de sagaie (en bois de renne) à base massive de type Mladec, tout à fait similaires à celles de Mitoc-Malu Galben (Chirica & Borziac, 1995; Otte *et al.*, 1996a), qui tendent à faire attribuer cette industrie à la tradition aurignacienne.

Le territoire considéré ici semble localisé à la limite de l'extension aurignacienne classique. Si Mitoc montre encore tous les traits typiques de cette tradition, les autres sites moldaves riches en pièces caractéristiques semblent plus problématiques. L'existence, à l'est des Carpates, de sites aurignaciens indiscutables est réduite, à l'heure actuelle, à quelques gisements, entre autres Mitoc-Malu Galben, Siuren I en Crimée et Kostienki I/3 en Russie. Ces deux derniers, sensiblement plus récents que Mitoc, pourraient soutenir l'hypothèse de l'existence d'une province aurignacienne orientale.

LE GRAVETTIEN

Le complexe gravettien se caractérise par un ensemble de traits technologiques communs : débitage laminaire sur nucléus à un ou deux plans de frappe, avec obtention de lames minces et régulières, et retouche abrupte appliquée aux pointes et armatures. Plusieurs longues séquences

archéologiques à travers l'Europe montrent que des éléments typologiques différents apparaissent constamment, mais pas toujours dans le même ordre chronologique, peut-être en raison de leur origine et de leur diffusion variées. Nous proposons une répartition du technocomplexe gravettien en plusieurs "stades" (Otte *et al.*, 1996b). Chacun de ces stades est caractérisé par la présence dominante de l'un ou l'autre type particulier d'armature. Cette division, adoptée dans la présentation des industries retenues, peut être résumée comme suit : *stade I*, à microlithes et fléchettes (non présent sur le territoire considéré); *stade II*, à lames appointées, retouchées et tronquées; *stade III*, à pièces à cran; *stade IV*, à éléments tronqués et lamelles à dos (non présent sur le territoire considéré); *stade V*, à éléments tronqués et microlithes géométriques. Ces stades semblent correspondre à des "rythmes" identifiables de l'Europe occidentale et centrale à la plaine russe, mais n'excluent pas l'existence de faciès à signification régionale et n'impliquent pas une nécessaire succession chronologique.

Gravettien classique

Molodova V est situé sur la rive gauche du Dniestr, aujourd'hui en territoire ukrainien. Le stade II est représenté par les couches X et IX, datées autour de 29.600-28.100 B.P. Une origine ou influence possible pour l'industrie du niveau X est sans doute le Szélétien du type du niveau supérieur de la grotte Széléta; une autre hypothèse propose une évolution des ensembles de type Paléolithique supérieur ancien à pointes foliacées vers ceux à bord abattu. Le stade III est représenté, quant à lui, par les couches VIII et VII, datées autour de 24.000-23.000 B.P. L'outillage est marqué par l'apparition des pointes à cran et le développement des pièces à dos (pointes de la Gravette et microgravettes). Les éléments tronqués apparaissent, ainsi que la technique d'amincissement dite du "couteau de Kostienki".

A Mitoc-Malu Galben, ces deux stades se retrouvent, présentant les mêmes caractéristiques typologiques. Le stade II est attesté dans les entités gravettiennes inférieures, autour de 27.500-25.600 B.P. Bien évidemment, les pointes de la Gravette et les microgravettes sont présentes, accompagnées de lames retouchées, appointées ou tronquées. Le stade III est lui attesté dans les entités supérieures, de 24.600 à 23.400

B.P. L'outillage inclut des pointes (de la Gravette et microgravettes), mais surtout des pièces/pointes à cran peu marqué.

Gravettien final

Dans la région qui nous occupe, l'existence de groupes régionaux individualisés est attestée; il s'agit du Molodovien, qui correspond au stade V de la classification évoquée plus haut. Il est caractérisé par la présence d'éléments tronqués et de microlithes géométriques. La tendance générale du débitage et de l'outillage se porte vers une réduction de plus en plus marquée des supports.

Le site de Cosautsi est localisé en bordure du Dniestr, sur la rive droite du fleuve. Il s'agit d'un site de plein air, dont les très nombreuses couches d'habitat sont inscrites dans une matrice essentiellement loessique. 21 niveaux, tous relevant du Gravettien final, ont été mis en évidence par Ilie Borziac (1991, 1993). Les couches qui ont pu être explorées de manière étendue se sont révélées d'une extrême richesse, tant du point de vue du matériel lithique que de l'outillage osseux ou des structures d'habitat, de combustion, de boucherie et/ou de taille. Le stade V est représenté dans tous les niveaux du site. Aucune différence notable n'est apparente d'un niveau d'occupation à l'autre. Le débitage est orienté vers la production de petites lames courtes allongées, régulières, qui servent de supports à la majorité des outils. S'agissant avant tout d'un site d'habitat récurrent, l'outillage domestique est largement dominant.

Le site est extrêmement riche pour ce qui relève de l'industrie osseuse. Plusieurs groupes ou catégories morpho-fonctionnelles peuvent être considérés et l'échantillon se répartit de façon tout à fait équilibrée. Parmi les outils remarquables, signalons: les abondantes pointes de sagaies en ivoire ou bois de renne, souvent rainurées afin de recevoir des armatures lithiques et parfois décorées de motifs incisés spiraloïdes; les outils à emmanchement achevés de façon grossière qui constituent des outils en soi ou font partie d'outils composites (haches, marteaux, pics, hoes, pioches); la série de poinçons réalisés sur os longs de renne, qui ont parfois gardé une poulie articulaire pour faciliter la préhension; les couteaux plats; un groupe de harpons en bois de cervidé, qui présentent une pointe et une double rangée de barbelures; les aiguilles à chas, réalisées à partir d'os creux d'oiseau ou de fines baguettes extraites du gibier principal (le renne); les tubes encochés servant de protection à

l'aiguille; les éléments de parure, croches de renne et canines de renard perforées.

Il ne faut pas oublier la présence d'art mobilier avec deux belles statuettes, l'une zoomorphe (bison) et l'autre anthropomorphe (féminine), réalisées sur marne, et plusieurs galets gravés de motifs linéaires et géométriques, fondamentalement rectilignes (en opposition avec le décor serpentiforme des sagaies).

CONCLUSIONS

L'existence en Moldavie d'industries de type laminaire contemporaine de l'Aurignacien est attestée par plusieurs ensembles lithiques; ces industries sont de deux types : soit à pointes foliacées, soit à pointes à dos courbe. Si le cas de Corpach, niveau 4 (pointes à dos courbe) doit peut-être se rattacher au Gravettien, les autres industries ne devraient probablement pas être individualisées en plusieurs faciès différents. Il nous semble plus cohérent de les regrouper sous l'appellation "industries de type Paléolithique supérieur ancien à pointes foliacées". Leur origine se situerait dans le Paléolithique moyen, particulièrement celui à pièces foliacées (à partir du Micoquien oriental, via le Szélétien centre-européen), avec certainement une influence de l'Aurignacien, largement contemporain de ces industries et dont l'on retrouve fréquemment quelques pièces typiques – mais peu nombreuses – au sein de ces ensembles.

Si l'Aurignacien est incontestablement d'origine étrangère, la tradition gravettienne semble avoir une origine liée à plusieurs centres génétiques. L'association de pièces à dos avec quelques pièces foliacées laisse penser que ces industries de type Paléolithique ancien à pointes foliacées ne sont peut-être pas étrangères à la genèse de ce techno-complexe. Le cas de Molodova V donne en tout cas des éléments de réponse : l'industrie apparaissant homogène dès le niveau X évolue de manière continue et régulière, avec un changement toutefois dans les processus techniques, voyant l'apparition de nouveaux types (pointes à cran), au sein d'une même tradition. Cette évolution se poursuivra vers l'allègement de l'outillage, dans un contexte culturel stable.

*
* *

Enfin ouverte au monde extérieur et rendue responsable de son patrimoine, la Moldavie peut ainsi ouvrir ses frontières aux recherches comparatives de niveau européen. Son territoire manifeste un intérêt et une richesse considérables, principalement à cause de sa situation favorable, mais aussi par la qualité des travaux qui y furent menés, souvent dans la discrétion, par les savants locaux; un des apports essentiels que l'Occident peut y promouvoir – au-delà des contingences financières – sera l'encouragement à la connaissance et à l'interprétation.

Remerciements

Les travaux présentés ont pu être réalisés dans le cadre d'un programme de recherches émanant du Ministère Belge de la Politique Scientifique, Services Fédéraux des Affaires Scientifiques, Techniques et Culturelles (Contrats SC-004 et SC/09/001) et avec l'aide d'un budget INTAS accordé par les Communautés Européennes (Contrats 93-203 et 93-203-ext), le tout en relation avec l'Institut d'Archéologie et d'Histoire Ancienne de Kichinev et l'Institut d'Archéologie de Iași.

Nous voulons en outre remercier les membres de la famille Borziac (Zina, Marianna et Andrei) pour leur accueil chaleureux, leur patience et leur sourire complice lors des soirées dans le salon familial, y compris les interminables séances d'interrogatoire auquel le chef de famille fut soumis par l'ensemble de l'équipe belge. Un grand merci aux collègues de l'Institut d'Archéologie de Kichinev qui nous ont reçu de façon exceptionnelle, ainsi bien sûr qu'à Vasile Chirica. Enfin, les ouvriers du chantier de fouille et les habitants du village de Cosautsi nous ont soutenus par leur travail et leur joie de vivre.

C'est grâce à Ilie Borziac que nous avons pu approfondir nos connaissances scientifiques, mais c'est aussi grâce à lui que nous avons pu rentrer en contact avec un pays plein de charme et des personnes extraordinaires. Pour tout ce qu'il a donné et tout ce qui lui reste à donner, à Ilie Borziac, mulțumesc !

BIBLIOGRAPHIE

- ALLSWORTH-JONES, Ph., 1990, *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Questions de définitions et relations avec les autres techno-complexes*, in C. Farizy (dir.), *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe*. Actes du colloque de Nemours (mai 1986). Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, 3, Nemours, p.79-85.
- BORZIAC, I. A., 1991, *Quelques données préalables sur l'habitat tardipaléolithique pluristratifié de Cosseoutsy sur le Dniestr moyen*, in V. Chirica (éd.), *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV, Iași, p. 56-71.
- BORZIAC, I. A., 1993, *Les chasseurs de renne de Kosoioutsy, site paléolithique tardif à plusieurs niveaux sur le Dniestr moyen (rapport préliminaire)*, in *L'Anthropologie*, 97 (2-3), p. 331-336.
- BORZIAC, I. A., 1996, C.-R. de Al. Păunescu, *Ripiceni-Izvor, Paléolithique et Mésolithique. Etude monographique*, Bucarest, 1993 (en Roumain), in *Préhistoire Européenne*, 8, p. 201-204.
- CHIRICA, V. & BORZIAC, I., 1995, *Les ivoires du sud-est de l'Europe: Bulgarie, Grèce, Yougoslavie et Roumanie jusqu'au Dniestr*, in J. Hahn et al. (éd.), *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur*, Actes du colloque de Ravello (mai 1992). Ravello, p. 199-210.
- CHIRICA, V., BORZIAC, I. A. et CHETRARU, N., 1996, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, Iași, (Roumanie), BAI, V.
- OTTE, M., 1981, *Le Gravettien en Europe centrale*. Bruges, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, XX.
- OTTE, M., LOPEZ BAYON, I., NOIRET, P., BORZIAC, I. A. et CHIRICA, V., 1996a, *Recherches sur la Paléolithique supérieur de la Moldavie*, in *Bull. Soc. Royale Anthropologie et Préhistoire* (Bruxelles), 106, p. 45-80.
- OTTE, M., NOIRET, P., CHIRICA, V. et BORZIAC, I. A., 1996b, *Rythme évolutif du Gravettien oriental*, in A. Montet-White, A. Palma di Cesnola & K. Valoch (éd.), *The Upper Palaeolithic. Colloquium XII: The Origin of the Gravettian*, XIII-ème Congrès international de l'U.I.S.P.P. (Forli, septembre 1996), Colloquia, vol. 6, Forli, p. 213-226.

LE PALEOLITHIQUE DE MITOC

PAR

VASILE CHIRICA

Lors de recherches systématiques effectuées à Mitoc-Malu Galben dans les années 1956-1957, on a précisé la découverte de quelques éclats à talon lis, gros, formant un angle d'environ 125° face au bulbe très proéminent. En base de ces caractéristiques, les auteurs des fouilles ont considéré que ces éclats appartenaient à la culture clactonienne ou qu'ils avaient été taillés en "style" clactonien (C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1959). Quelques unes de ces pièces pourraient être similaires à celles découvertes par Al. Păunescu à Ripiceni-Izvor (Al. Păunescu, 1993, p. 6-7). Mais si à Mitoc-Malu Galben les matériaux ont été découverts *in situ*, à Ripiceni-Izvor ceux-ci étaient fortement roulés, en position secondaire, donc ils n'ont pas été taillés sur la place du gisement et ils n'ont pas contribué à la formation du premier horizon attribué au Paléolithique moyen du même habitat représenté par le niveau moustérien I comme l'auteur des recherches l'affirme (Al. Păunescu, 1993, p. 189, 211).

Lors des recherches effectuées en 1956-1957, on a découvert aussi bien à "Malu Galben" qu'à "Sărături" (ultérieurement nommé "Valea Izvorului") des matériaux lithiques attribués au Paléolithique moyen. Dans ce contexte, la situation de "Malu Galben" est simple parce qu'à la suite de nos fouilles, nous avons constaté que les pièces les plus anciennes appartenaient à l'Aurignacien et non pas au Moustérien. Les 15 racloirs à encoches ne peuvent être pris en considération comme des preuves d'habitat moustérien.

Les recherches effectuées à Sărături dans les années 1956-1957 ont identifié au moins deux niveaux d'habitat, moustérien et aurignacien (C. S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, 1959). Les recherches effectuées ici par M. Bitiri ont beaucoup compliqué l'interprétation des matériaux

archéologiques découverts. Selon cette interprétation, "l'atelier" de Valea Izvorului représenterait un "faciès de type Mitoc" du Paléolithique supérieur ancien compte tenu de la présence des pièces d'aspect Paléolithique moyen et de celles spécifiques au Paléolithique supérieur (M. Bitiri, M. Cârциmaru, 1978; M. Bitiri, M. Cârциmaru, P. Vasilescu, 1979; M. Bitiri-Ciortescu, 1987). Al. Păunescu (1987; 1993, p. 190) considère à son tour qu'à "Valea Izvorului" il y a deux niveaux d'habitat. Il estime que l'industrie du premier niveau appartient au Moustérien supérieur de tradition acheuléenne de débitage Levallois, avec des similitudes technico-typologiques dans les niveaux moustériens IV et V de Ripiceni-Izvor. Nous avons essayé à un état plus ancien (V. Chirica, 1980 a) une corrélation des principaux types d'outils sur une esquisse stratigraphique: bifaces, pointes foliacées, racloirs, pointes Levallois ou moustériennes, grattoirs, perçoirs. Nous avons constaté un mélange total sur toute la colonne stratigraphique, fait indiqué aussi par les analyses de pollen effectuées par M. Cârциmaru. Dans cette situation, on pourrait admettre l'existence de deux unités typologiques: la série moustérienne (racloirs, pointes bifaces, pièces de type Levallois) et la série de type Paléolithique supérieur (grattoirs, perçoirs, etc). Dans ce contexte, il est difficile de préciser dans quelle unité on peut classer les pièces denticulées et à encoches qui constituent plus de 40% de l'outillage lithique. Les similitudes constatées par Al. Păunescu peuvent être identifiées dans le tableau dressé par nous en vertu des données fournies (Al. Păunescu, 1993, p. 93, 120, 190).

	IL	ILTY	IR	Ouina	III réel	IV réel	IB réel
Valea Izvorului	57,89	34,46	6,54	20,83	6,67	14,03	3,42
Ripiceni-Izvor niv. IV	38,50	53,03	27,21	16,48	2,51	3,06	6,06
Ripiceni-Izvor niv. V	37,50	63,72	15,26	12,33	2,27	3,76	2,22

Il ne faut pas omettre le fait que seulement certaines formes de bifaces et de pointes foliacées ressemblent à celles des niveaux IV et V de Ripiceni-Izvor; la présence de ceux-ci, des racloirs, des éclats denticulés et à encoches, des pièces Levallois, supérieure du point de vue de la quantité aux formes spécifiques au Paléolithique supérieur de

Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor (les niveaux I-II - Paléolithique supérieur) et de la grotte Brynzeni (à l'est du Prut) pourrait documenter l'existence d'un faciès zonal spécifique au Paléolithique supérieur ancien. Cette culture, Brynzenienne, caractérisée par une industrie qui marque l'acculturation d'un substrat moustérien par une technologie laminaire, est d'ailleurs considérée comme datant depuis environ 35.000 B.P. (L. Jakovleva, 1994). Mais pour encadrer les découvertes de Mitoc-Valea Izvorului et Ripiceni-Izvor (les niveaux aurignaciens Ia, Ib, IIa, IIb) parmi les industries brynzeniennes il serait judicieux de ne plus tenir compte de la date de 28.420 ± 400 B.P. que, dans de nombreuses études, nous avons considérée en totale contradiction avec une position stratigraphique tout à fait incertaine (V. Chirica, 1984; 1988).

Revenant à Mitoc-Malu Galben, il est nécessaire de mentionner l'existence de certaines riches séquences d'habitat appartenant au Paléolithique supérieur ancien, de type Aurignacien.

Du point de vue stratigraphique, les habitats aurignaciens sont cantonnés dans un paquet de limons entre 8,60 -12,50 m profondeur. Il existe donc, un dépôt limoneux-argileux d'environ 4 m épaisseur, débutant avec le troisième horizon humifère de la systématisation de P. Haesaerts (1993). Dans ces limons brunâtres (unités LM₁, LM₂, LM₃) nous avons identifié plusieurs "horizons culturels" représentés par les ateliers de taille de silex. Les horizons mentionnés représentent la partie inférieure de la séquence stratigraphique de Mitoc-Malu Galben et sont séparés par d'autres dépôts de nature limoneuse-argileuse, relativement bien stratifiés. Selon P. Haesaerts, les horizons humifères M₁, M₂, M₃ associés aux limons brunâtres LM₁, LM₂, LM₃, bien que d'intensité décroissante, se caractérisent dans chacun des cas, par une bonne intégration de l'humus à la matière minérale et présentent, en général, à la base, des traces d'intense activité biologique. Ils enregistrent une stabilisation relativement longue de la surface sous couvert végétal continu dans un environnement climatique probablement de type tempéré froid (P. Haesaerts, 1993, p. 68).

On estime que ces limons brunâtres LM₁, LM₂, LM₃, associés aux sols humifères M₁, M₂, M₃, se sont probablement mis en place avant 29.000 B.P. D'ailleurs, les données de chronologie absolue (29.000 - 32.000 B.P.) complètent l'exactitude des encadrements géopédologiques.

Dans le contexte stratigraphique présenté ci-dessus nous avons identifié plusieurs concentrations aurignaciennes. Celles-ci ne

représentent pas de réels niveaux chrono-stratigraphiques, mais des traces de campements aurignaciens faits de très riches restes de taille, faune et foyers. L'inventaire lithique est constitué par des rognons et des nucléi en silex, trouvés dans des états de taille différents, une grande quantité de déchets de taille, éclats, lames, un petit nombre d'outils. Ces concentrations aurignaciennes ont été identifiées à travers toute la surface fouillée jusqu'à présent dans les dépôts des unités LM₁, LM₂ et LM₃. Elles suivaient toujours l'inclination générale du profil (N-S) et représentent des ateliers de grandes dimensions, chauffés par des foyers. La grande quantité de déchets et d'éclats de décortication constitue la preuve de l'intense activité de taille des outils. C'est en cela qu'on peut d'ailleurs déceler le but des si nombreux retours des groupes humains dans le même endroit où ils bénéficiaient de toutes les conditions du milieu écologique: le voisinage de la source permanente d'eau (la confluence du Prut et du ruisseau Ghireni), l'existence de la matière première de très bonne qualité (le silex buglovien, etc).

Les caractéristiques de ces campements aurignaciens tout comme la quasi-uniformité de l'outillage lithique ne nous donnent pas suffisamment d'arguments pour proposer la division des habitats sur des niveaux archéologiques ou chrono-stratigraphiques. Nous considérons que cette "stratigraphie" serait erronée et dépourvue de valeur scientifique. C'est pourquoi nous allons présenter l'outillage lithique dans toute la séquence d'habitat aurignacien. Une statistique typologique complète sera dressée dans la monographie Mitoc-Malu Galben, à laquelle on travaille à ce moment, dans le cadre de la collaboration avec l'Institut Royal des Sciences Naturelles de Bruxelles et avec l'Université de Liège. On a identifié: 56 grattoirs carénés, 3 à museau, 24 sur lames, 13 sur éclat, 5 grattoirs-burins, 30 burins carénés (sur support épais), 34 dièdres, 8 sur tronçure (sur lame), 3 sur encoche (sur lame), 18 d'angle, 3 mixtes, plus de 40 chutes de burins, 4 denticulés, 15 raclours, 2 éclats Levallois, quelques lames retouchées, des lames à crête, de nombreux nucléi des galets percutés, etc. On remarque au niveau de l'industrie osseuse des fûts de sagaie (2) de section ovulaire, en ivoire.

Les grattoirs carénés courts constituent des séries dans les niveaux de 8,60; 9,35; 10,70 m et dans la concentration de F-G, 2-6, -11 m, où l'on a trouvé 10 grattoirs ronds sur éclat cortical, ce que pourrait démontrer une certaine spécialisation.

Voilà donc les caractéristiques générales des habitats aurignaciens de Mitoc, mais il faut préciser que la nouvelle liste typologique a été établie en collaboration avec l'Université de Liège.

Pour réaliser une description plus détaillée, nous allons présenter les caractéristiques de la concentration F-G, 4-6, - 10,70 -10,80 m. On a identifié sur une surface de 24 m² une masse de pièces de silex dans des états de taille divers, de nombreux restes faunistiques et un grand foyer marqué par de la terre brûlée et du charbon de bois. De nombreuses pièces de silex ont des traces de brûlure.

Dans cette petite surface fouillée, la masse de silex débité et mis en forme est considérable. La majorité des pièces résulte de l'abandon des déchets de taille. Les lames sont peu nombreuses, tout comme les outils qui sont très spécialisés. La majorité des blocs présentent des procédés de mise en forme élaborés par crêtes latérales et plan de frappe oblique. Les produits de débitage et les supports d'outil portent des restes de crêtes préparatoires. Cependant, une bonne partie de l'outillage caractéristique est façonné aux dépens d'éclats épais mais de préparation soignée: grattoirs et burins carénés. L'aménagement est, le plus souvent, fait par de longues retouches lamellaires très propres à l'Aurignacien; une série de nucléi furent réalisés sur la tranche d'enlèvements massifs évoquant vaguement les burins sur éclats.

On a identifié: 12 denticulés massifs, 17 burins sur supports massifs (8 dièdres, 1 mixte, 6 carénés, 2 busqués), 15 grattoirs carénés, 3 grattoirs plats sur lame, 7 burins sur lame (4 sur troncature, 3 sur encoche), 350 lames, 16 nucléi, une grande quantité d'éclats de mise en forme (M. Otte, V. Chirica, 1993).

Les datations pour les campements aurignaciens de Mitoc sont les suivants:

Profondeur (m)	Carré	Réf. Labo	Age B.P.
8,70	G4	GrN 12.637	31.850±800
9,45	J3	GrN 15.454	29410±310
10,65	G5	OxA 1.646	31.100±900

(cf. V. Chirica, 1988; M. Otte et V. Chirica, 1993)

La corrélation des matériaux de Mitoc-Malu Galben à ceux de la zone de Prut Moyen s'impose. Pour ce qui est de Mitoc-Valea Izvorului, si nous excluons théoriquement les matériaux spécifiques du Paléolithique moyen (ce que Al. Păunescu nomme *le premier* niveau d'habitat - quoiqu'il ne prenne plus en considération *le deuxième*) (Al. Păunescu, 1993, p. 190): racloirs, bifaces et pointes foliacées, denticulés, pièces taillées en technique Levallois, nous constatons que le IIIe groupe, spécifique au Paléolithique supérieur, représente un pourcent de 19,57% (V. Chirica, 1988, p. 15). Mais comme nous l'avons déjà précisé, la culture de type Brynzeni, relativement bien mise en évidence par les archéologues de Chişinău, contient, en lignes générales, un inventaire lithique assez semblable aux outillages de Mitoc-Valea Izvorului et Ripiceni-Izvor - les niveaux aurignaciens Ia, Ib - IIa, IIb (N. A. Ketraru, 1973). La plus grande difficulté réside dans l'absence des datations de chronologie absolue, ce qui aurait permis une situation plus exacte de ces découvertes dans les débuts du Paléolithique supérieur ou dans une étape ultérieure. De toute façon, on ne peut parler, d'après nous, de l'existence d'un Aurignacien à Mitoc-Valea Izvorului parce que les éléments définitoires manquent.

La situation de Ripiceni-Izvor est encore plus controversée et implique de nombreux doutes.

Tout d'abord, la situation stratigraphique, géologique est assez confuse, parce que dans le chapitre IV concernant la succession stratigraphique, on précise que le dépôt *r* (lœss jaune clair, délimité par un lœss jaune à nuances rougeâtres - dépôt *p* - et par un lœss dégradé à infiltrations d'humus - dépôt *s*) contient pas moins de 6 niveaux d'habitat - deux gravettiens (Ia, Ib) et tous les autres 4 aurignaciens sans couches stériles qui permettent une réelle différenciation stratigraphique aussi bien du point de vue archéologique (on a établi les niveaux Ia - Ib, IIa - IIb sans préciser les critères qui se trouvent à la base de cette stratigraphie) que du point de vue géochronologique. L'auteur précise que le niveau aurignacien Ia appartient à l'oscillation tempérée Arcy (Denekamp); le niveau Ib a évolué au cours d'une phase froide et partiellement pendant l'oscillation Kesselt - Stillfried B (Briansk) dans laquelle les deux derniers niveaux aurignaciens (IIa - IIb) se succèdent. Pourtant, la fin du dernier niveau (IIb) semble s'être déroulée dans la phase plus froide de début du Würm supérieur jusque vers les débuts de l'oscillation Tursac (Al. Păunescu, 1993, p. 150).

Nous considérons que ces encadrements sont dépourvus de fondement. L'auteur a fondé son raisonnement sur la seule datation existante pour le Paléolithique supérieur de Ripiceni (niveau Ib, 28.420±400 B.P., Bln - 809) autour de laquelle il a construit un schéma géochronologique propre.

L'existence de certaines oscillations climatiques différentes dans un seul et même dépôt, dans les sédiments duquel la présence de celles-ci n'est pas marquée constituerait une découverte unique en pédo-géologie. Mais à la suite d'une analyse plus rigoureuse, nous constatons que le foyer dont l'échantillon a donné l'âge de 28.420±400 B.P. n'a pas, lui non plus, une position stratigraphique certaine; il résulte, de l'esquisse de profil, que la stratigraphie de la terrasse inférieure de Ripiceni-Izvor est quasi-horizontale et le marquage de la position du foyer dans le profil (à la profondeur de 4,10 m) la situerait dans le niveau moustérien 6. D'ailleurs l'auteur lui-même précise que ce niveau est situé du point de vue stratigraphique entre 4,05 - 4,45 m et la couche stérile qui délimite les habitats du Paléolithique supérieur entre 3,05 - 3,50 m. De la sorte, entre la profondeur du niveau aurignacien Ib (2,60 - 3,05 m), dans la partie supérieure duquel on a précisé l'identification du foyer et la profondeur réelle de celui-ci, il y a une épaisseur d'un mètre au moins. Même dans la situation où la position du foyer ne comporterait pas de points d'interrogation, il est difficile d'admettre que le processus de sédimentation de Ripiceni-Izvor s'est produit d'après des lois spéciales, pendant la période d'approximativement 3.000 - 4.000 années pour atteindre les limites supérieure et inférieure des habitats proposées.

L'analyse de l'outillage lithique "aurignacien" ou "aurignacoïde" entraîne d'autres doutes.

On précise que dans le cadre de chaque niveau aurignacien, il y a un pourcentage d'outils taillés en technique Levallois (16% - niv. Ia, 14,50% - niv. Ib, 9% - niv. IIa, 7% - niv. IIb) et que "c'est toujours d'après la même technique qu'on a réalisé certaines pièces pas finies et outils comme par exemple les éclats et les lames non retouchées" (Al. Păunescu, 1993, p. 133, 138, 144, 149). En vue d'une meilleure compréhension de la composition de l'outillage lithique, nous présentons la situation statistique des 4 niveaux aurignaciens en base de la liste-type réalisée par D. de Sonneville-Bordes et J. Perrot:

N ^o	Ripiceni-Izvor						Mitoc-Malu Galben			
	Ia		Ib		IIa		IIb			
1.	1	0,69	4	2,63	14	8,14	15	4,90	24	9,56
2.	3	2,07	3	1,97	6	3,49	13	4,25	-	-
4.	-	-	1	0,66	-	-	4	1,31	-	-
5.	6	4,14	2	1,32	8	4,65	12	3,92	2	0,79
6.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
7.	-	-	-	-	1	0,58	-	-	-	-
8.	-	-	-	-	4	2,33	4	1,31	13	5,17
11.	-	-	1	0,66	3	1,75	2	0,65	56	22,31
12.	2	1,38	2	1,32	2	1,66	5	1,63	-	-
13.	-	-	-	-	1	0,58	1	0,33	3	1,19
14.	1	0,69	-	-	1	0,58	-	-	-	-
15.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
16.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	1	0,39
17.	-	-	1	0,66	-	-	2	0,65	5	1,99
23.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
24.	-	-	2	1,32	5	2,91	2	0,65	2	0,79
27.	2	1,38	-	-	2	1,66	4	1,31	34	13,54
28.	-	-	1	0,66	3	1,75	2	0,65	4	1,59

N°	Ripiceni-Izvor					Mitoc-Malu Galben				
	Ia		Ib		Ila	Iib				
29.	1	0,69	1	0,66	1	0,58	2	0,65	4	1,59
30.	2	1,38	3	1,97	5	2,91	3	0,98	18	7,17
31.	-	-	2	1,32	2	1,16	1	0,33	-	-
32.	1	0,69	-	-	-	-	3	0,98	5	1,99
34.	-	-	-	-	1	0,58	-	-	8	3,18
40.	-	-	-	-	1	0,58	-	-	8	3,18
41.	-	-	-	-	1	0,58	1	0,33	3	1,19
43.	1	0,69	1	0,66	-	-	-	-	-	-
57.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
60.	1	0,69	6	3,94	1	0,58	5	1,63	-	-
61.	2	1,38	2	1,32	1	0,58	4	1,31	-	-
62.	-	-	1	0,66	-	-	1	0,33	-	-
63.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
65.	3	2,07	1	0,66	2	1,16	10	3,26	5	1,99
66.	-	-	3	1,97	-	-	2	0,65	-	-
67.	3	2,07	1	0,66	-	-	4	1,31	7	2,78
69.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
73.	-	-	-	-	1	0,58	-	-	-	-
74.	56	38,62	39	25,65	48	27,91	68	22,22	8	3,18
75.	36	24,82	46	30,26	25	14,54	49	16,01	4	1,59

N°	Ripiceni-Izvor						Mitoc-Malu Galben			
	Ia		Ib		IIa		IIb			
76.	-	-	-	-	-	-	1	0,33	-	-
77.	17	11,72	20	13,15	21	12,21	55	17,97	15	5,97
78.	-	-	2	1,32	1	0,58	1	0,33	-	-
83.	-	-	-	-	-	-	4	1,31	-	-
88.	-	-	-	-	2	1,16	-	-	-	-
92. (bifaces)	5	3,45	7	4,60	9	5,23	17	5,55	-	-
burins carénés	-	-	-	-	-	-	-	-	30	11,95

Tab. I. Les pièces typiques et leur pourcentage à Ripiceni-Izvor et Mitoc-Malu Galben (selon la liste-type).

D'après ce tableau, nous constatons que les habitats aurignaciens de Mitoc s'inscrivent dans le groupe A (IGA>IBA), le sous-groupe A₁ (IGC>IGM) de la systématisation de M. Oliva pour l'Aurignacien de Moravie (M. Oliva, 1980). Si pour calculer le groupe aurignacien, Al. Păunescu a pris en considération le pourcentage des pièces suivantes: grattoir caréné (typique ou atypique), grattoir à museau, burin dièdre (droit ou déjeté), lame aurignacienne et grattoir sur lame aurignacienne, nous constatons que pour Mitoc, le groupe aurignacien calculé d'après les mêmes principes a un pourcentage de 46,38%. On peut d'ailleurs observer que le groupe des grattoirs, surtout de ceux carénés, domine l'outillage lithique; pour ce qui est des burins, ceux de type dièdre droit et caréné (nucléiforme) se trouvent dans un pourcentage tout à fait supérieur. Les pièces de tradition plus ancienne (Paléolithique moyen), les denticulés et les racloirs, avec un pourcentage total de 13,4% représentent une proportion normale dans le cadre d'une industrie lithique du début du Paléolithique supérieur.

Avec ces données, nous constatons qu'à Ripiceni-Izvor le groupe caractéristique aurignacien est de 4,02 dans le niveau Ia, de 3,29 dans le niveau Ib, de 4,06 dans le niveau IIa et de 6,53 dans le niveau IIb. D'autre part, les outils de type Paléolithique moyen (les racloirs et ceux taillés en technique Levallois) et de tradition moustérienne (encoches et denticulés) où nous avons inclus les bifaces présentent les pourcentages suivants: niveau Ia - 97,16%; niveau Ib - 83,56%; niveau IIa - 63,66%; niveau IIb - 63,20%. Si nous ajoutons aussi la présence des bifaces et des pointes foliacées, nous constatons que les éléments de tradition plus ancienne (acheuléenne, de débitage Levallois, etc.) sont présents dans des pourcentages même plus grands que ceux calculés par Al. Păunescu (1993, p. 190) pour le soi-disant niveau Ia de Mitoc-Valea Izvorului. Dans cette situation, nous pensons que les quatre niveaux de Ripiceni-Izvor pris en considération ne représentent pas les caractéristiques des industries aurignaciennes ou même aurignacoïdes.

Nous avons démontré dans une étude antérieure (V. Chirica, 1988) qu'il y a une grande discordance entre le caractère tellement archaïque de l'outillage lithique dit aurignacien de Ripiceni-Izvor et l'âge de seulement 28.420 ± 400 B.P. C'est toujours en désaccord avec les principes géologiques de sédimentation que viennent les arguments apportés par l'auteur des recherches en ce qui concerne l'âge du premier et du dernier niveaux de cette zone-là (Ia et respectivement IIb). L'âge de 28.420 ± 400 B.P ne pourrait pas être pris en considération si nous admettons que tout l'outillage lithique des niveaux Ia-Ib, IIa-IIb, d'ailleurs assez homogène représente une séquence d'habitats de type Paléolithique supérieur ancien, spécifiques au gisement de Ripiceni-Izvor, Mitoc - Valea Izvorului et Brynzeni. Puisque ce faciès spécifique et local du Paléolithique supérieur a été bien détaillé à Ripiceni-Izvor, nous considérons que la dénomination de culture de type Ripiceni est plus facile à accepter que celle de type aurignacien.

Ainsi, la culture de type Brynzeni se caractérise par de fortes traditions de type Paléolithique moyen: la persistance de la technique Levallois, la tradition acheuléenne (mise en évidence par la présence des bifaces), la présence des racloirs, des denticulés et des encoches, à côté desquels des pièces de type Paléolithique supérieur font leur apparition (divers types de grattoirs, burins, pièces doubles, perçoirs, segments de cercle, lames retouchées, de type Dufour, etc). Cette culture ne peut être datée à 28.000 B.P. même si on prend en considération la datation de

Ripiceni-Izvor; elle peut être plus ancienne si on fait abstraction de cette datation et si on prend en considération les caractéristiques de l'outillage lithique, avec sa composante archaïque, comme la datation d'environ 44.000 B.P. de Brynzeni. Mais, cela pose d'autres problèmes d'encadrement culturel et chronologique, comme: les relations avec Bacho Kyro et Temnata, en Bulgarie. Dans nos régions, c'est très difficile d'admettre l'existence d'une culture de type Paléolithique supérieur ancien (Ripicénien) à 44.000 B.P., car on sait qu'à Ripiceni-Izvor le dernier niveau moustérien, daté par la chronologie absolue, a un âge de 40.200 ± 1000 B.P. (la partie supérieure du niveau IV moustérien).

Le caractère aurignacien de l'inventaire lithique de Mitoc-Malu Galben ne peut être mis en doute. Le grand nombre de grattoirs et de burins carénés, la technique de taille représentent la "charge culturelle" spécifique à l'Aurignacien; ces éléments se trouvent dans des proportions presque insignifiantes à Ripiceni-Izvor et Mitoc-Valea Izvorului, mais entre eux il y a d'autres similitudes.

Parce que les quatre niveaux de Ripiceni-Izvor ne sont pas départagés par des niveaux stériles, nous avons envisagé une autre interprétation: compter ensemble les matériaux de ces quatre niveaux pour les comparer avec ceux de Mitoc-Malu Galben. A notre avis, les résultats sont révélateurs:

N°	Ripiceni-Izvor		Mitoc-Malu Galben	
1.	34	4,48	24	9,56
2.	25	3,29	-	-
4.	5	0,65	-	-
5.	28	3,69	2	0,79
6.	1	0,13	-	-
7.	1	0,13	-	-

N°	Ripiceni-Izvor		Mitoc-Malu Galben	
8.	8	1,05	13	5,17
11.	6	0,79	56	22,31
12.	11	1,45	-	-
13.	2	0,26	3	1,19
14.	2	0,26	-	-
15.	1	0,13	-	-
16.	1	0,13	1	0,39
17.	3	0,39	5	1,99
23.	1	0,13	-	-
24.	9	1,18	2	0,79
27.	8	1,05	34	13,54
28.	6	0,79	4	1,59
29.	5	0,65	4	1,59
31.	5	0,65	18	7,17
32.	4	0,52	-	-
34.	1	0,13	5	1,99
40.	1	0,13	8	3,18
41.	2	0,26	8	3,18
43.	2	0,26	3	1,19
57.	1	0,13	-	-
60.	13	1,71	-	-

N°	Ripiceni-Izvor		Mitoc-Malu Galben	
61.	9	1,18	-	-
62.	2	0,26	-	-
63.	1	0,13	-	-
65.	16	2,11	5	1,99
66.	5	0,65	-	-
67.	8	1,05	7	2,78
69.	1	0,13	-	-
73.	1	0,13	-	-
74.	211	27,83	8	3,18
75.	156	20,58	4	1,59
76.	1	0,13	-	-
77.	113	14,90	15	5,97
78.	4	0,52	-	-
83.	4	0,52	-	-
88.	2	0,26	-	-
92.(bifaces)	38	5,01	-	-
burin caréné	-	-	30	11,95
Total	758		251	

Tab. II. Les pièces typiques et leur pourcentage à Ripiceni-Izvor et Mitoc-Malu Galben, en considérant seulement deux grandes unités.

Pour comparer l'outillage lithique des quatre gisements principaux de la zone du Prut Moyen - Mitoc-Valea Izvorului, Mitoc-Malu Galben, Ripiceni-Izvor et Brynzeni, nous avons dressé une liste commune avec le nombre des pièces et le pourcentage:

Liste-type	Mitoc-M.G.		Mitoc-V.Izv.		Ripiceni-Izvr		Brynzeni	
	N°	%	N°	%	N°	%	N°	%
1,2,4,5,7,8	39	19,69	28	9,42	101	13,44	41	3,55
6,11,12,13,14	59	29,79	11	3,70	22	2,92	11	0,95
17	5	2,52	2	0,67	3	0,39	3	0,26
24	2	1,01	3	1,01	9	1,19	-	-
27,28,28,31,32	60	30,30	7	2,35	28	3,72	16	1,58
30,34,40,41,43	42	21,21	4	1,34	6	0,79	24	2,08
60-63	-	-	6	2,02	25	3,32	13	1,12
65,66	5	2,52	-	-	21	2,79	369	32,03
67	7	3,53	-	-	8	1,06	-	-
74	8	4,04	51	17,17	211	28,09	188	6,31
75	4	2,02	115	38,72	156	20,77	301	6,12
76	-	-	-	-	1	0,13	4	0,34
77	15	7,57	45	15,15	113	15,04	58	5,03
78	-	-	-	-	4	0,53	-	-
83	-	-	-	-	4	0,53	-	-

Liste-type	Mitoc-M.G.		Mitoc-V.Izv.		Ripiceni-Izv		Brynzeni	
	N°	%	N°	%	N°	%	N°	%
92 (bifaces)	-	-	16	5,38	38	5,05	46	3,99
couteaux à dos	198	-	297	-	751	-	1152	-
éclats et lames Levallois ou à talon dièdre, facetté, etc	-	-	329	-	1605	-	1825	-

Ainsi, par des catégories plus importantes d'outils, nous avons partagé les pièces d'aspect Paléolithique supérieur et celle de type aurignacien. On peut constater que l'inventaire de Mitoc est loin d'avoir les mêmes caractéristiques que ceux de Mitoc - Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor et Brynzeni. Ces trois ensembles sont assez proches concernant le nombre et le pourcentage des outils de type Paléolithique moyen. A ce pourcentage, il faut ajouter, à Ripiceni-Izvor, encore 46,50% d'outils taillés en technique Levallois (Al. Păunescu, 1993, p. 133, 138, 144, 149). (Il faut préciser encore une fois que l'ensemble de Brynzeni appartient à un habitat de grotte, et par conséquent, les pièces ne sont pas répandues partout comme dans les sites de plein air). A Mitoc-Malu Galben, les éléments aurignaciens sont plus nombreux: grattoirs carénés ou à museau, 29,79% et avec les grattoirs simples, le pourcentage est de 49,48%; si on ajoute encore le pourcentage des burins, y compris les burins carénés, qui manquent dans les autres inventaires de la zone étudiée, on constate que l'outillage de type Paléolithique supérieur à Mitoc dépasse 90%; le même pourcentage représente à Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor et Brynzeni l'outillage de type Paléolithique moyen sans compter les lames et les éclats Levallois ou d'aspect moustérien.

Nous avons donc essayé de démontrer que dans la Dépression du Prut Moyen, le Paléolithique supérieur commence par deux cultures: l'Aurignacien, bien argumenté à Mitoc-Malu Galben et la culture de type Ripiceni (ou Brynzeni) documentée à Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor, Brynzeni et dans d'autres établissements sur la rive gauche du Prut, liés à l'ensemble de Brynzeni.

Il nous reste encore à accepter l'existence, dans l'espace carpatodniestréen, de deux cultures appartenant au Paléolithique supérieur ancien: l'Aurignacien et la culture de type Ripiceni (identifiée jusqu'à présent à Ripiceni-Izvor et Mitoc-Valea Izvorului et de type Brynzeni à Bobulesky VI, Ciuntu - Bessarabie) (L. Jakovleva, 1994). Dans ses formes classiques, l'aurignacien est le mieux représenté à Mitoc-Malu Galben. Les caractéristiques de l'outillage lithique de Mitoc-Malu Galben ne nous permettent pas d'avancer l'idée de l'origine locale de cette culture, d'un Moustérien tardif parce que les formes moustéroïdes manquent presque totalement à Mitoc-Malu Galben. Nous prenons aussi en considération que l'Aurignacien de Mitoc-Malu Galben appartient à une phase tardive évoluée, plus ou moins synchronique avec les oscillations climatiques Arcy (Denekamp - Stillfried B - Bryansk) - Maisières (Fr. Djindjian, 1994).

Si nous ne prenons pas en considération l'âge proposé pour le niveau Ib de Ripiceni-Izvor, nous pouvons accepter l'idée que la culture de type Ripiceni a évolué d'une manière locale comme un Paléolithique moyen. L'affirmation a comme base le fait que le IIIe groupe (Paléolithique supérieur) des niveaux moustériens IV et V est plus grand que le groupe aurignacien des niveaux dits aurignaciens Ia, Ib, IIa et IIb. Voici les pourcentages calculés par Al. Păunescu (1993, p. 100, 122, 133, 138, 144):

- le niveau moustérien IV - 5,48%
- le niveau moustérien V - 6,35%
- le niveau aurignacien Ia - 4,82%
- le niveau aurignacien Ib - 3,29%
- le niveau aurignacien IIa - 4,06%
- le niveau aurignacien IIb - 6,53%.

Nous précisons encore une fois que les pourcentages de 5,48% et respectivement de 6,35% se réfèrent à tout outillage spécifique au Paléolithique supérieur et les pourcentages calculés pour les niveaux Ia, Ib, IIa et IIb n'ont pris en considération que les pièces caractéristiques à l'Aurignacien. Si on calculait le pourcentage des matériaux lithiques de tradition moustérienne pour ces quatre niveaux, nous obtiendrions les résultats suivants: niv. Ia = 94,61%; niv. Ib = 89,48%; niv. IIa = 69,47%; niv. IIb = 69,41%.

Nous précisons que nous avons pris en compte le pourcentage des pièces taillées en technique Levallois et de l'outillage de tradition moustérienne (denticulés, encoches, racloirs, bifaces, etc).

Cette situation statistico-typologique peut aussi se rencontrer à Mitoc-Valea Izvorului, Brynzeni (niv.3), Bobulești VI, Corpaci (niv.IV), Corpaci-Mâs (Al. Păunescu, 1993, p. 200-201).

Pour ce qui est de la présence des pointes à dos arqué ou courbé à Ripiceni-Izvor (niv. IIb) et Corpaci (niv. IV - daté à 25.250±300 B.P.), mais aussi dans l'Ulluzien italien, elles ne peuvent être prises pour de simples identités typologiques, vu la différence de datation chronologique.

Nous mentionnons aussi le fait que, selon nous, de tels complexes lithiques, avec un caractère prononcé archaïque, à côté des matériaux évolués du point de vue technico-typologique ne peuvent se rencontrer que dans la Dépression du Prut Moyen, aussi bien à l'ouest qu'à l'est du Prut. Dans d'autres zones géographiques du centre et de l'ouest de l'Europe, les complexes lithiques sont beaucoup mieux encadrés technico-typologiquement et culturellement-chronologiquement. C'est pourquoi nous n'insistons plus sur des analogies possibles. Nous précisons seulement le fait que les industries de biens des gisements ou des niveaux d'habitats appartenant au Paléolithique moyen européen se caractérisent par un indice assez bas, inférieur à 8-10% des outils du Paléolithique supérieur (J. K. Kozłowski, 1976); dans les quatre niveaux considérés aurignaciens de Ripiceni-Izvor cet indice est double. Mais les pointes d'os considérées par J. K. Kozłowski (1976) comme des fossiles directs aurignaciens manquent; celles-ci sont présentes seulement à Mitoc-Malu Galben. Il est nécessaire aussi d'observer que des types de grattoirs carénés semblables à ceux de là-bas ont été identifiés à Tincova et Românești - Dumbrăvița - niv. III, en Banat (Fl. Mogoșanu, 1976), Cracow -Zwierzyniec I, en Pologne (Elzbieta Sache-Kosłowska, 1976), jusqu'en France (Flageolet I, couche VIII, etc) (J-Ph. Rigaud, 1980).

Après un niveau stérile assez consistant, correspondant à la période où Mitoc-Malu Galben a été abandonné par les groupes humains, cet endroit s'est trouvé habité de nouveau, les campements suivants appartenant aux Gravettiens. Nous y avons identifié entre les profondeurs de 7 m (carré L₁₀) - 8,25 m (carré L₁) et 4 m (carré L₁₀) - 5,25 m (carré L₁), quatre niveaux principaux d'habitat gravettien. Nous utilisons l'expression "principaux niveaux" parce qu'à la suite de la réalisation de

la planimétrie des fouilles et de la corrélation avec nos découvertes, par P. Haesaerts (1993), on a pu constater qu'entre ces 4 principaux niveaux s'interposent d'autres séquences d'habitat, moins intenses, sous la forme de petites concentrations de pièces de silex, faune et foyers. L'exemple le plus concluant est constitué par le foyer de la profondeur de 7,85 m, attribué au dernier niveau aurignacien ou au premier niveau gravettien.

Chaque niveau principal gravettien se caractérise par un très riche inventaire lithique et faunistique, par l'existence de nombreux ateliers de taille de silex, en grande partie associés à des foyers. Les ateliers n'ont pas l'ampleur des concentrations aurignaciennes. Seul l'atelier 7-8-12 occupe une surface de 48 m², le chauffage étant assuré par deux foyers. Les autres ateliers sont de dimensions réduites (approximativement 1 m²) mais ils contenaient un très grand nombre de nucléi et de rognons à différents stades de décortication, de déchet de taille, d'éclats corticaux, d'éclats et de lames sans retouche et un nombre très réduit de pièces finies (outils). De ce point de vue, on remarque des ateliers spécialisés dans la taille de certains outils: l'atelier 20 avec 10 grattoirs, l'atelier 22 avec un nombre élevé de grattoirs et de burins, etc. Il faut aussi remarquer l'atelier 26 (avec 2 foyers), dans le périmètre duquel on a découvert une amulette-pendentif en cortex, datée de 27.100±1050 B.P. (M. Cârciumar, V. Chirica, 1987). En 1993, une autre pièce d'art mobilier a été découverte à Mitoc-Malu Galben dans le milieu gravettien (M. Otte, C. Beldiman, V. Chirica, 1995).

Les foyers gravettiens étaient beaucoup mieux aménagés que les aurignaciens. On en a identifié plusieurs types: simples, de surface, sans aménagements spéciaux, peu profonds et bornés de dalles de grès, de calcaires ou de cortex, avec de petites fosses autour, remplies de charbon de bois. Outre les matériaux lithiques et faunistiques, les 64 foyers gravettiens de Mitoc-Malu Galben dénotent l'intensité des habitats. Une seule habitation (le complexe 51) a été identifié dans le milieu gravettien et appartient au niveau III. On a utilisé pour l'aménagement de l'habitation une défense de mammoth dont la présence a provoqué d'autres hypothèses: les habitats moustériens de Ripiceni-Izvor se remarquent, comme on le sait, par les riches restes faunistiques appartenant au mammoth. Au début du Paléolithique supérieur, le mammoth disparaît de l'espace compris entre les Carpates et le Prut mais il est présent dans la zone pruto-dniestrienne. Pourtant, plusieurs fragments d'ivoire ont été découverts à Mitoc-Malu Galben, mais la

présence d'un bois tout entier utilisé à la construction de l'habitation peut avoir deux interprétations: a) soit on l'a apporté de l'est du Prut où le mammoth était chassé par les groupes d'aurignaciens et de gravettiens; b) soit il avait été abandonné par les membres d'une communauté de chasseurs de mammoths.

L'industrie lithique représente la plus importante catégorie. Elle semble individualiser chaque niveau principal d'habitat gravettien. Nous précisons que certaines différences en comparaison avec la situation que nous avons présentée (V. Chirica, 1989), s'expliquent par le fait que la nouvelle typologie a été établie par M.Otte.

type	IV	III	II	I
grattoir sur lame	13	37	32	48
grattoir caréné	3	2	-	-
grattoir-burin	-	-	1	-
burin polyédrique	-	2	-	-
burin transversal	-	3	-	-
burin dièdre	11	11	1	-
burin dièdre déjeté	1	-	-	-
burin nucléiforme I		1	-	-
burin sur troncature	2	7	-	-
burin mixte	1	-	-	1
burin Krokowski	-	1	-	-

type	IV	III	II	I
burin sur cassure	-	4	-	-
lame retouchée	9	2	2	4
lame appointée	2	1	3	1
pointe La Gravette	3	1	-	1
microgravette	12	8	4	3
pièce à dos et à cran	3	1	-	1
denticulé	6	4	-	3
raçloir	1	-	1	1
raçloir-burin	-	-	-	1

La matière première est constituée presque à 100% par le silex local du Prut avec toute la série de nuances et de couleurs: noir, maronnâtre, bleu ou patiné avec patine blanche ou blanc-bleuâtre. On ne constate pas à Mitoc la microlithisation spécifique à des étapes plus tardives du Gravettien, peut-être à cause du fait que nous n'y avons pas identifié l'existence de telles étapes. De la sorte, en vertu des caractéristiques de l'outillage lithique et de la chronologie absolue, nous avons établi quatre étapes d'habitat gravettien entre 28.000 - 20.000 années B.P. (V. Chirica, 1989). Ces étapes, considérées comme des niveaux réels chrono-stratigraphiques ont été aussi mises en évidence par les déterminations pédo-géologiques effectuées par P. Haesaerts (1993).

Un autre gisement, toujours à quatre niveaux d'habitat gravettien est celui de Ripiceni-Izvor. Mais toujours dans le cadre des habitats considérés comme aurignaciens par l'auteur des recherches, il y en a quelques-uns qui ne correspondent pas aux autres et il y a aussi des doutes concernant les niveaux gravettiens. Ainsi, nous pouvons constater que du point de vue de la corrélation entre la stratigraphie archéologique et celle pédo-géologique, les niveaux gravettiens Ia-Ib se trouvent dans le même dépôt 1, tout comme les quatre niveaux dits aurignaciens sans être

séparés par des couches stériles: c'est seulement le niveau IIa qui se trouve dans une position autonome, étant dépisté dans le dépôt \underline{s} (lœss dégradé à infiltrations d'humus); le niveau IIb, tout comme celui tardénoisien se trouve dans le dépôt \underline{s} (sol noir-grisâtre). Par conséquent, nous remarquons que les séparations géochronologiques et culturelles ont été réalisées en vertu de raisons strictement typologiques et d'après les dimensions des outils. De ce point de vue, le niveau Ia a été considéré "comme appartenant à une étape probablement pas trop prématurée du Gravettien oriental de la zone du Prut Moyen" (Al. Păunescu, 1993, p. 158), sans préciser quelle est cette étape et où elle a été identifiée. Le niveau gravetien Ib est inclus dans une étape plus évoluée, "probablement synchronique à la IVe étape d'évolution du Gravettien de la Vallée Bistrița" (Al. Păunescu, 1993, p. 163). Cependant, les deux niveaux ont été définis du point de vue géochronologique, dans la période comprise entre "le commencement de la fin de l'oscillation Tursac et la fin des oscillations Laugerie-Lascaux" (Al. Păunescu, 1993, p. 180). Puisque, comme on le précise dans la monographie récemment publiée, on a aussi identifié dans le dépôt \underline{r} (lœss jaune clair) les quatre niveaux dits aurignaciens (Ia-Ib, IIa-IIb), il nous semble bizarre le fait que toutes les oscillations climatiques: Arcy (Denekamp), Kesselt - Stillfried B (Briansk), Tursac, Laugerie-Lascaux, tout comme les phases froides intermédiaires n'ont pas laissé leur empreinte dans le grand gisement de Ripiceni-Izvor.

Le niveau gravetien IIa qui a "probablement évolué vers le début de la phase froide Dryas I du Würm final" est attribué "à une étape évoluée, probablement synchronique avec la Ve étape d'évolution du Gravettien de la Vallée Bistrița" (Al. Păunescu, 1993, p. 167). Dans ce contexte, nous croyons que l'auteur des recherches de Ripiceni-Izvor aurait dû présenter le schéma avec la division en étapes du Gravettien dans la zone du Prut Moyen et de la Vallée Bistrița parce que ses récents encadrements du point de vue géochronologique sont vagues et dépourvus de support réel. Par exemple, on sait que pour ce qui est du Gravettien de la Vallée Bistrița, l'étude monographique (C.S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Fl. Mogoșanu, 1966) précise l'existence de quatre étapes d'évolution: inférieure, moyenne, supérieure et finale; une autre division en étapes a été dressée par nous (V. Chirica, 1989) et se réfère aux habitats gravettiens de tout l'espace est-carpatique de la Roumanie.

Quoi qu'il en soit, suivant la logique historique (et même formelle), nous considérons que le niveau IIa devrait représenter une étape "plus évoluée" que le niveau Ib.

Le niveau gravetien IIb de Ripiceni-Izvor, attribué du point de vue géochronologique à la période qui commence par la IIe phase de l'étape de refroidissement et qui va jusqu'au début de la phase chaude Allerod, "appartient à un épigravetien qui probablement représente la pénultième étape du cadre général de l'évolution du Gravettien de la Moldavie" (Al. Păunescu, 1993, p. 171). Dans un autre chapitre de l'étude (Al. Păunescu, 1993, p. 207-208), on nous parle des VIIe et VIIIe étapes, mais on ne nous présente pas les six autres étapes et leurs caractéristiques, y compris les gisements ou les niveaux d'habitat attribués à ceux-ci.

Revenant à l'établissement de Mitoc-Malu Galben, il faut préciser qu'Al. Păunescu n'est pas le seul à avancer des appréciations erronées dues à l'ignorance, à l'incompréhension ou à la fausse interprétation de nos affirmations, des résultats des recherches effectuées là-bas (K. Honea, 1995), d'accréditer l'idée de l'existence d'un lac proglaciaire à Mitoc-Malu Galben. L'auteur s'embrouille dans des affirmations incertaines, précisant que "l'étiologie du barrage sera analysée dans un contexte archéologique" et 30 pages plus loin il affirme que "l'étiologie du barrage de glaciers de la Vallée du Prut Moyen n'a pas encore été étudiée". D'ailleurs, le professeur Honea considère que la base documentaire de l'existence du soi-disant lac est constituée par "une alluvion déposée par l'eau, laminée et sableuse, directement sous la couche de lœss" (donc à la base de la séquence stratigraphique) et que "seule l'alluvion qui recouvre les dépôts gravettiens finaux de Mitoc-Malu Galben constitue une preuve matérielle de l'existence d'un paléolac proglaciaire du dernier stadial". D'autres affirmations du professeur américain sont tout aussi bizarres, discordantes et contradictoires.

*

* *

A l'est du Prut, I. Borziac (1993) a identifié deux cultures: celle de Brynzeni et celle de Prut.

La première culture a comme base les découvertes de la grotte Brynzeni, située sur le ruisseau Racoveț - affluent du Prut. Ici, dans le

niveau inférieur, on a découvert un très riche inventaire lithique et ostéologique: rognons, nucléi avec des traces de taille (de décortication), des éclats corticaux, des enlèvements nucléiformes, des lames sans retouches, des déchets. L'ensemble des outils finis est plus proche de l'outillage lithique de Ripiceni que de Mitoc: racloirs (58 - 4,20%), pointes Levallois ou moustériennes (8 - 0,58%), pièces bifaces (25 - 1,81%), couteaux à dos naturel ou retouchés (78 - 5,66%), grattoirs de divers types (52 - 3,77%), burins (96 - 6,96%), pièces à encoches (88 - 13,63%), denticulés (301 - 21,90%), lames retouchées (396 - 26,77%), éclats retouchés (133 - 9,65%), etc. Pas de lames aurignaciennes, peu de grattoirs carénés. La composante moustérienne y est assez grande, mais pas autant qu'à Ripiceni-Izvor. Les grattoirs de type haut (caréné, à museau) ont un petit pourcentage. Nous estimons donc que Ilie Borziac a raison d'établir ici une nouvelle culture du Paléolithique supérieur ancien, de même avec les découvertes des établissements Bobulești VI, Gordinești I, Climăuți I, Scoc (de plein air) et Ciuntu (grotte). Il n'y a pas de datations de chronologie absolue, mais les caractéristiques de l'outillage lithique, la présence des éléments de type Paléolithique moyen (en pourcentage plus élevé que celui de type Paléolithique supérieur), la proportion si petite des éléments de type aurignacien sont autant d'arguments pour classer ces découvertes dans le Paléolithique supérieur ancien, mais pas de type aurignacien, comme Mitoc-Malu Galben.

Bien que les autres établissements - Corpaci et Corpaci-Mâs - avec leurs datations de 24.00 et 25.000 B.P. n'aient pas d'éléments gravettiens, ils sont contemporains avec le niveau III de Mitoc-Malu Galben et avec d'autres gisements soi-disants aurignaciens de Roumanie (de la zone de Ceahlău, sur les terrasses de Bistrița, par exemple).

Des Carpates au Prut, il y a d'après nous, seulement deux sites avec des couches d'habitat appartenant au Paléolithique supérieur ancien - les premières étapes: Cetățica I - Ceahlău (dans la Dépression sous-carpatique externe) et Bușag (en Pays d'Oaș).

L'établissement Cetățica I est situé sur une terrasse moyenne (60m) de la rivière Bistrița (Al. Păunescu, 1988). Le niveau I, situé sur les alluvions de la terrasse, épais d'environ 0,35 m contient un inventaire lithique pauvre en comparaison à ceux de Mitoc, Ripiceni, Brynzeni: 152 pièces, dont 40 outils (26,31%) (à Mitoc-Malu Galben d'environ 0,39%, à Ripiceni-Izvor de 2,72%, à Brynzeni de 19,25%).

Si on suit la même méthodologie que pour les complexes de la zone du Prut Moyen, on constate que le groupe des outils de type Aurignacien a un pourcentage de 15%, les outils de type Paléolithique supérieur de 20% et de type Paléolithique moyen de 65%. Donc, il y a des pourcentages et des pièces (3 grattoirs carénés, 11 encoches, 4 denticulés, 12 lames aurignaciennes, 8 racloirs, 3 bifaces) qui tendent à situer cet ensemble au Paléolithique supérieur de type Ripiceni-Brynzeni, bien qu'ils ne présentent pas un caractère aussi ancien que les sites de Ripiceni-Izvor et de Brynzeni. Il faut préciser encore que la matière première de Cetățica I, niv. I, est constituée par les roches siliceuses locales: grès, ménilite, schiste noir, etc; pas de silex. Parce que dans les campements du Paléolithique supérieur des terrasses de la Bistrița (Aurignacien tardif, Gravettien) il y a un assez riche outillage en silex dit de Prut, on ne peut supposer que les habitants de Cetățica I y sont venus de la zone de Transylvanie après ou lors du IIe stade glacier (IIe Pléniglacier); ils ne sont pas encore entrés en relations avec les populations de la zone du Prut Moyen.

L'établissement de Bușag se trouve dans la Dépression de Baia Mare sur la colline du Bușag. Le niveau inférieur est situé à 0,30 -0,50 m de profondeur, dans une couche jaunâtre limoneuse. L'outillage lithique est représenté par des outils sur lames et sur éclats (pour la plupart): grattoirs, racloirs, burins, lames ou éclats retouchés. On a relevé la présence des grattoirs hauts, sur des éclats courts. L'auteur des recherches considère que cet ensemble est lié au Moustérien tardif de la zone, donc on peut supposer que le Paléolithique supérieur ancien d'ici représente l'évolution locale du Moustérien carpatique (M.Bitiri, 1971).

Un fait presque certain est que le Moustérien carpatique a évolué d'une manière tout à fait particulière, spécifique aux grottes montagneuses: c'est un Moustérien tardif, contemporain de l'Aurignacien de Mitoc-Malu Galben. En tout cas, il est certain que tandis qu'à l'Est des Carpates (zone du Prut jusqu'à Dniestr) la période de transition vers le Paléolithique supérieur commençait, dans les grottes carpatiques la vie persistait encore d'une manière moustérienne. Seule exception, la grotte de Gura Cheii - Râșnov (près de Brașov) où le niveau II peut appartenir non pas au Moustérien tardif, mais au Paléolithique supérieur ancien.

Tous les autres habitats appartenant au soi-disant Aurignacien moyen tardif de Roumanie sont caractérisés par la présence de l'inventaire d'aspect Paléolithique supérieur et non pas Aurignacien; il est

possible que ces habitats aient perdu leurs caractéristiques aurignaciennes (techniques et typologiques) dans un processus assez long, vers la "gravettienisation" de l'outillage et du mode de vie.

Pour ce qui est de la deuxième étape (=culture) du Paléolithique supérieur identifiée à Mitoc-Malu Galben, le Gravettien, du point de vue chronologique, on n'a pas trouvé d'analogies que dans l'Europe Centrale (pour le premier niveau d'habitat).

Nous avons dressé déjà une "étapisation" de la culture gravettienne à l'Est des Carpates, en prenant en considération les quatre niveaux principaux de Mitoc-Malu Galben. On détaillera ces caractéristiques techniques-typologiques dans le chapitre concernant l'outillage lithique. Ainsi, selon nos connaissances, une possible esquisse de l'évolution du Gravettien de la zone recherchée peut être la suivante:

I Kesselt - Stillfried B - Briansk: Mitoc-Malu Galben (niv. I-II), Mitoc-Pârâul lui Istrati (niv.II), Mitoc-Valea lui Stan et les habitats dits "aurignaciens" Ia-Ib de Ripiceni-Izvor (seulement selon la dation C14), Cetățica II (niv. I).

II Tursac - Paudorf: Mitoc-Malu Galben (niv. III), Mitoc- Pârâul lui Istrati (niv.III), Ripiceni-Izvor (niveaux "aurignaciens" IIa-IIb), Bistricioara-Lutârie (niv. II), Stâncă-Ripiceni (niv.III), Cotu Miculinți (niv. VII-V), Crasnaleuca (niv. VIII-V), Cetățica I (niv. II), Ripiceni-Izvor (niv. gravettien Ia).

III Laugerie: Mitoc-Malu Galben (niv. IV), Crasnaleuca (niv. IV), Stâncă-Ripiceni (niv.V), Ripiceni-Izvor (niv. Ib), Lespezi (niv. VI-III), Bistricioara-Lutârie (niv. III-IV), Podiș -Ceahlău (niv.I-II), Cotu Miculinți (niv. IV-I).

IV Lascaux: Mitoc-Pârâul lui Istrati (niv.IV), Ceahlău-Bofu Mic (niv.II), Ripiceni-Izvor (niv. IIa), Ripiceni-Valea Badelui, Ceahlău- Podiș (niv. III-IV).

Les habitats de Mitoc-Malu Galben et Pârâul lui Istrati ont terminé ici leur évolution, mais à Ripiceni-Izvor, dans la zone de Ceahlău (sur les terrasses de la Bistrița) ou sur les terrasses du Dniestr, la vie gravettienne continue.

(Traduit par *Coralia-Alexandra Costas*)

BIBLIOGRAPHIE

- BITIRI, M., 1965 a, *Cu privire la începuturile paleoliticului superior în România*, in *SCIV*, 16, 1, p. 5-16.
- BITIRI, M., 1965 b, *Considerații asupra prezenței unor forme de unelte bifaciale în așezările paleolitice din România*, in *SCIV*, 16, 3, p. 431-440.
- BITIRI, M., 1971, *Așezarea paleolitică de la Bușag (Date preliminare)*, in *Marmatia*, II, p. 11-17.
- BITIRI-CIORTESCU, M., 1987, *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului. Probleme privind paleoliticul superior pe teritoriul României*, in *SCIVA*, 38, 3, p. 207-230.
- BITIRI, M., CÂRCIUMARU, M., 1978, *Atelierul de la Mitoc-Valea Izvorului și locul lui în cronologia paleoliticului României*, in *SCIVA*, 29, 4, p. 463-480.
- BITIRI, M., CÂRCIUMARU, M., VASILESCU, P., 1979, *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului, specificul culturii și mediul său natural*, in *Hierasus*, I, p. 33-42.
- BORZIAC, I., 1993, *Etapa timpurie a Paleoliticului superior vechi în Moldova* (ms).
- CÂRCIUMARU, M., CHIRICA, V., 1987, *Découvertes d'art paléolithique sur le territoire de la Roumanie*, in *BAI*, II (éd. V. Chirica), Iași, p. 63-72.
- CHIRICA, V., 1980 a, *Așezările paleolitice de la Mitoc* (thèse de doctorat, Iași).
- CHIRICA, V., 1980 b, *Unele probleme privind paleoliticul superior de la est de Carpați*, in *Hierasus*, V, p. 7-35.
- CHIRICA, V., 1984, *Paleoliticul din zona Prutului Mijlociu*, in *ActaMM*, III-IV, p. 9-44.
- CHIRICA, V., 1988, *Unele observații cu privire la începuturile paleoliticului superior în zona Prutului mijlociu*, in *ArhMold*, XII, p. 11-12.
- CHIRICA, V., 1989, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, Iași, *BAI*, III (éd. V. Chirica, D. Monah).
- DJINDJIAN, FR., 1994, *Chronologie et climato-stratigraphie du Paléolithique supérieur ancien français*, in *Coll. Int., Chronologies géophysiques et archéologiques du Paléolithique supérieur*, Ravello, 3-8 mai.
- HAESAERTS, P., 1993, *Stratigraphie du gisement paléolithique du Mitoc-Malu Galben (district de Botoșani, Roumanie). Etude préliminaire*, in *Préhistoire Européenne*, 3, p. 67-71.

- HONEA, K., 1994, *Tranziții culturale în paleoliticul superior timpuriu și cronostratigrafia de la Mitoc-Malu Galben (jud. Botoșani)*, in *ArhMold*, XVII, 1994, p. 117-146.
- JAKOVLEVA, L., 1994, *La chronologie du Paléolithique supérieur en Ukraine*, in Coll. Int., *Chronologies géophysiques et archéologiques du Paléolithique supérieur*, Ravello, 3-8 mai.
- KETRARU, N. A., 1973, *Pamjatniki epoch paleolita i mezolita*, Chișinău, p. 69-74.
- KOZLOWSKI, J. K., 1976, *L'Aurignacien dans les Balkans*, IXe Congrès UISPP, in Coll. XVI, *L'Aurignacien en Europe*, Nice, p.124-142.
- MOGOȘANU, FL., 1976, *L'Aurignacien du Banat*, IXe Congrès UISPP, in Coll. XVI, *L'Aurignacien en Europe*, Nice, p. 75-97.
- NICOLĂESCU-PLOȘOR, C. S., ZAHARIA, N., 1959, *Cercetările de la Mitoc*, in *Materiale*, VI, p. 11-19.
- NICOLĂESCU-PLOȘOR, C. S., PĂUNESCU, AL., MOGOȘANU, FL., 1966, *Le Paléolithique de Ceahlău*, in *Dacia*, N.S., X, p. 5-105.
- OLIVA, M., 1980, *L'Aurignacien en Moravie et sa structure stratigraphique*, in Coll. Int, *L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique*, Nitra, p. 163-172.
- OTTE, M., CHIRICA, V., 1993, *Atelier aurignacien à Mitoc-Malu Galben (Moldavie roumaine)*, in *Préhistoire Européenne*, 3, p. 55-66.
- OTTE, M., BELDIMAN, C., CHIRICA, V., 1995, *Sur les objets paléolithiques de parure et d'art en Roumanie: une pendeloque en os découverte à Mitoc, district de Botoșani*, in *Préhistoire Européenne*, 7, p. 119-152.
- PĂUNESCU, AL., 1987, *Începuturile paleoliticului superior în Moldova*, in *SCIVA*, 38, 2, p. 87-100.
- PĂUNESCU, AL., 1988, *Le passage du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur entre les Carpates et le Prut*, in *L'Homme de Néandertal*, VIII, *La Mutation*, Liège, p. 133-147.
- PĂUNESCU, AL., 1993, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic*, București.
- RIGAUD, J-PH., 1980, *Données nouvelles sur l'Aurignacien et le Périgordien en Périgord*, in Coll. Int, *L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique*, Nitra, p. 163-172.

SACHSE - KOZLOWSKA, ELZBIETA, 1976, *The Aurignician in Poland*, IXe Congrès UISPP, in Coll. XVI, *L'Aurignacien en Europe*, Nice, p. 98-111.

PREMIERS OBJETS D'ART PALÉOLITHIQUE DÉCOUVERTS SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

PAR

ALEXANDRU PĂUNESCU

Il est reconnu que les objets d'art mobilier attribués au paléolithique supérieur ou à l'épipaléolithique connus jusqu'à présent sur le territoire de la Roumanie ne sont pas, malheureusement, tout à fait nombreux.

Les recherches effectuées le dernier temps ont mené à la découverte de deux objets de ce genre dans l'espace compris entre le Danube et la Mer Noire. Ils ont été trouvés par Mihail Eugen sur le territoire du village Țibrinu (commune Mircea Vodă, département de Constanța), plus exactement sur la plage de la zone de l'établissement gravettien du point III - le versant gauche (sudique) du lac Țibrinu, endroit situé à environ 3,600 km ouest - nord-ouest du village et à environ 0,800 km est - sud-est du petit *kerhane* bâti sur la digue emplantée à l'extrémité ouestique du village. Bien que nous ne disposions pas de leur position stratigraphique, vu qu'ils proviennent de sédiments écroulés "en paquets" de la rive gauche de la pseudo-terrasse (périodiquement soumise à l'action de certains facteurs sur lesquels nous n'insisterons pas), nous sommes d'avis qu'ils appartiennent au niveau I (inférieur) et non pas au niveau II (supérieur), tenant compte surtout du fait que, tel que le sondage exécuté en 1996 l'indique, les plus nombreux et les mieux conservés restes osseux proviennent du premier niveau.

L'un des objets est un éclat en os perforé à un bout (longueur = 8,4 cm; largeur maximale = 2 cm; épaisseur maximale à l'endroit de la perforation = 1 cm, épaisseur maximale à l'extrémité opposée à la perforation = 0,6 cm) qui s'inscrit en un trapèze irrégulier aux côtés petits disposés de manière oblique (celui du côté de l'orifice) et respectivement

quasi-rectiligne (celui opposé à la perforation). La surface interne de ce fragment d'os qui provient d'un animal grand (probablement un herbivore) est légèrement concave et n'a été que peu polie; l'extrémité opposée à la perforation de la même surface a été beaucoup effilée toujours par le polissage. Au contraire, la surface externe, légèrement convexe, présente un intéressant décor incisé qui consiste en trois rangées disposées verticalement (c'est-à-dire dans le sens de la longueur de l'os) formées de petites lignes en zig-zag. Il faut remarquer que la rangée en zig-zag médiane est moindre par rapport aux deux autres, marginales, dont elle est séparée par deux groupes de deux lignes droites disposées toujours verticalement et à peu près parallèlement. On observe aussi que la rangée médiane de petites lignes en zig-zag emplacedée dans la direction de la perforation présente justement sous celle-ci trois petites lignes disposées verticalement et délimitées quasi-parallèlement de deux autres petites lignes parallèles, plus visiblement incisées, disposées, cette fois-ci, horizontalement (donc dans le sens de la largeur de l'os). Vers l'extrémité opposée à la perforation, les trois rangées de petites lignes en zig-zag sont limitées par une petite ligne doublée parallèlement par une autre, moins visiblement incisée, les deux étant disposées horizontalement. Sous celle-ci, jusqu'à l'extrémité quasi-rectiligne de la pièce, on distingue aussi neuf petites lignes disposées verticalement, relativement parallèles l'une à l'autre (fig. 1/1).

Par son décor incisé, formé de rangées de petites lignes en zig-zag ou de lignes droites disposées verticalement (dans le sens de la longueur de l'os) ou horizontalement (dans le sens de la largeur de l'os), cet objet perforé à un bout présente des similitudes à des pièces en os découvertes en plusieurs établissements appartenant à des cultures du paléolithique supérieur, soit du type Kostenki-Avdevo, gravettiens ou tardigravettiens, soit magdaléniens, connus aussi bien en Europe d'est que centrale. Par exemple, dans la couche 1 (supérieure) de l'établissement Kostenki I, attribuée à la culture Kostenki-Avdevo, on a découvert des pièces fragmentaires en ivoire de mammoth ou en os, dont certaines à perforation à un des bouts, à décor incisé formé de petites lignes en zig-zag¹. C'est dans le même bassin du Don (Kostenki-

¹ Z. A. Abramova, *Paleoliticeskoe iskusstvo na territorii SSSR*, in *Arheologia SSSR*, Svod arheoligiscekih istocinikov, A 4-3, Moscova, 1962, p. 21, 23, pl. XV/9, 10, 1, pl. XVIII/9, 12; *Paleolit Kostenkovsko-Borscesvskogo raiona na Donu 1879-1979. Nekotorie itogi polevih issledovanii* (sous la direction de N. D. Praslov et A. N.

Borscevo), plus exactement dans les établissements Kostenki 8 (Telman)², Kostenki 14 (Markina Gora)³, Kostenki 21 (Gmelin)⁴ qu'on a découvert des objets en os ou en ivoire dont le décor consistait en lignes droites, en angle ou en zig-zag, disposées plus ou moins parallèlement. De même, dans le célèbre habitat épigravettien de Mezin sur Desne (pas loin de Novgorod - Seversk), datée à environ 15.000 ± 200 BP (OxA-719), on a trouvé des fragments de diadèmes (?), bracelets en ivoire à décor riche où c'est le motif des lignes en zig-zag, parallèles, en angle (en "V"), etc qui prédomine⁵.

Des objets décorés à motifs en zig-zag ont été aussi découverts en d'autres habitats de plein air ou dans des grottes appartenant aussi bien au gravettien qu'au magdalénien du territoire de l'Europe centrale. Nous en mentionnons la baguette en ivoire trouvée dans la couche 9 gravettienne de l'habitat Willendorf II de l'Autriche inférieure tout comme les pointes d'épieu attribuées aux habitats magdaléniens des grottes Balcarova et respectivement Nova Dratenická, les deux situées sur le territoire de la Tchéquie⁶.

Rogacev), Leningrad, 1992, p. 56-62, fig. 20/15 et fig. 21/4. Du point de vue chronologique, les huit données de C₁₄ encadrent la couche I (supérieure) de Kostenki I entre 24.100 ± 500 BP (GIN -2529) et 21.300 ± 400 BP (GIN -2534).

² *Paleolit Kostenkovsko - Borscevsckogo...*, p. 107, fig. 33/1-6. Dans la couche II (inférieure) attribuée au gravettien ancien, daté à 27.700 ± 750 BP (GrN -10.509), on a découvert des baguettes à décor incisé en zig-zag et des dents perforées de renard (*Alopex*).

³ *Paleolit Kostenkovsko - Borscevsckogo...*, p.148-154. Dans la couche II appartenant à la culture Gorodtsovka qui a évolué parallèlement aux industries gravettiennes du même bassin du Don moyen, on a trouvé deux objets en os fragmentaires, à décor incisé fait de petites lignes en zig-zag (fig. 50/9, 10). On connaît trois données de C₁₄ pour cet habitat: 28.200 ± 700 BP et 26.400 ± 660 BP (LU-59) et 19.300 ± 200 BP (LE - 1400).

⁴ *Paleolit Kostenkovsko - Borscevsckogo...*, p. 209. Dans la couche II (inférieure) appartenant au gravettien à pointes à cran on a découvert un soi-disant "sceptre" en ivoire, décoré de lignes en zig-zag incisées (fig. 72/7) tout comme des dents de renne perforées (fig. 72/4). Pour cette couche, on connaît trois données de radiocharbon: 22.270 ± 150 BP (GrN -7363), 21.260 ± 340 BP (GrN - 10.513) et 16.960 ± 300BP (LE - 1043).

⁵ Z. A. Abramova, *op. cit.*, p. 33-36, pl XXX/4, 11, pl. XXXI/2, 5, pl. XXXII/2, 5, pl. XXXIII/24-27, 30, 31; Janusz K. Koslowski, *L'art de la Préhistoire en Europe Orientale*, Paris, 1992, p. 74-78, 210.

⁶ Janusz K. Koslowski, *op. cit.*, p. 200 et p. 205-206. Les pointes d'épieu de Nova Dratenická ont été attribuées par B. Klima au magdalénien moyen (?), daté à 13.860 ±

En ce qui concerne le territoire de la Roumanie, les objets d'art mobilier attribués au gravettien ou au tardigravettien sont peu nombreux. Ils appartiennent à l'art non figuratif, ayant un décor géométrique. Le plus ancien objet est le disque en cortex de silex, à décor fait de petites lignes sur les deux surfaces et le long du contour, perforé dans la partie supérieure, découvert par Vasile Chirica en un niveau d'habitat gravettien, à Mitoc - Malu Galben et daté en base de C_{14} à 26.700 ± 1040 BP (GX - 9418)⁷.

C'est toujours dans le nord-est de la Moldavie qu'on a trouvé un autre objet attribué à une étape évoluée sinon tardive du gravettien. Il s'agit du morceau de graphite à forme ovale-allongée sur lequel il y avait des petits fossés à une certaine distance entre eux, disposés plus ou moins parallèlement, découvert dans le second habitat (Dorohoi-Strachina) de Sendriceni⁸. Un nombre un peu plus grand d'objets en os et en bois d'animal, à décor géométrique incisé fait de petites lignes doubles en zigzag a été découvert surtout dans la couche I tardigravetienne à aspect méditerranéen de l'abri sous rocher de Cuina Turcului - Dubova situé à Cazanele Mari du Danube. Appartenant au Tardiglaciaire, leur âge n'est pas indiqué que par les deux données de C_{14} dont nous disposons: 12.600 ± 120 BP (Bln -803) et 11.960 ± 60 BP (Gr N -12.665)⁹.

Tel que nous l'avons déjà mentionné ci-dessus, le second objet découvert dans l'établissement du point III de Țibrinu est représenté par le pendentif en canine (probablement inférieure gauche, appartenant à une femelle, à la longueur de 7,3cm, la largeur maximale de 2,2cm et l'épaisseur maximale de 1,4cm) d'ours de caverne (fig. 1/2).

La perforation a été faite dans la partie apicale de la racine et la couronne présente dans sa partie apéro-externe une surface d'usure déterminée par le contact avec la canine supérieure. La pièce a un degré relativement accentué d'usure. Le pendentif en canine d'ours auquel nous nous rapportons est l'unique exemplaire connu jusqu'à présent du gravettien de Roumanie. De telle pièces ont été découvertes aussi bien

140 BP et respectivement 12.900 ± 140 BP (cf. Bohuslav Klima, in *Quartär*, 9, 1957, p. 126, fig. 22).

⁷ V. Chirica, in *La Genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, BAI, II, Iași, 1987, p. 66-71; idem, in *SCIVA*, 33, 1982, p. 229-231.

⁸ Al. Păunescu, in *SCIV*, 19, 1968, 1, p. 31-38.

⁹ Al. Păunescu, in *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 17-24; idem, in *L'Anthropologie*, Paris, 93, 1989, 1, p. 146.151, fig. 15/ 2, 5 et fig. 16/ 3, 4.

dans l'épigravettien à pointes foliacées de la couche I (supérieure) de Kostenki IV (Alexandrovskaja) sur Don¹⁰ que dans l'établissement Avdeevo, d'ailleurs pas moins connu, situé dans le voisinage de Kursk, dans un habitat appartenant à la culture Kostenki-Avdeevo¹¹.

En conclusion, nous pouvons affirmer que, si stratigraphiquement, les deux objets considérés, découverts à Țibrinu, appartiennent au niveau inférieur, chronologiquement, ils peuvent être attribués à la IIIe étape probable d'évolution du gravettien connu sur le territoire de la Moldavie (entre les Carpates et le Prut) et de la Dobroudja. Leur âge pourrait se situer, d'après les données dont nous disposons, à 18.350 ± 200 BP (GrN - 23.073). Pourtant, si ces pièces provenaient du niveau supérieur, ils appartiendraient à la VIIe étape probable d'évolution du gravettien du même espace, leur âge étant, dans ce cas, 13.760 ± 170 BP (GrN - 23.074).

En d'autres mots, à cause des conditions incertaines de leur découverte, les objets en question ne peuvent être datés avec précision en base des données mentionnées, plus anciennes par rapport au XIXe millénaire BP et plus récentes par rapport au XIVe millénaire BP, mais ils s'inscrivent, par les similitudes indiquées, dans l'ensemble de l'art du Paléolithique supérieur de l'Europe orientale et centrale.

(Traduit par *Coralia-Alexandra Costas*)

¹⁰ *Paleolit Kostenkovsko - Borscevsckogo...*, p.79; Janusz K. Koslowski, *op. cit.*, p. 79 et p. 212-213. A Kostenki IV, outre les autres objets de parures, tels les perles doubles en os, les disques perforés en calcaire, etc, on a aussi trouvé deux dents d'ours perforées dans la partie apicale de la racine.

¹¹ Janusz K. Koslowski, *op. cit.*, p. 62 et p. 212; Z. A. Abramova, *op. cit.*, p. 32, pl XXX/8-9. Dans l'habitat d'Avdeevo, datée en base des neuf âges de C₁₄ entre 22.700 ± 700 BP et 16.565 ± 270 BP, on a aussi découvert, outre les objets d'art tels les plaquettes trapézoïdales, les diadèmes décorés, etc, un nombre de 23 dents perforées (8 incisifs d'*Alopex*, 13 de *Canis lupus* et 2 canines d'*Ursus spelaeus*, celles-ci étant identiques à celle trouvée à Țibrinu).

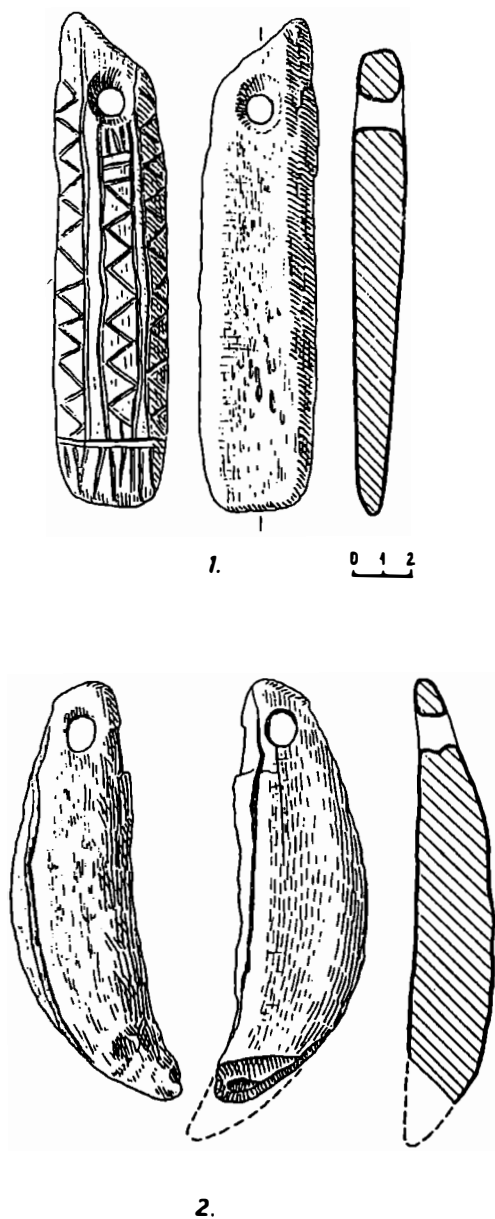

Fig. 1. Țibrinu – point III – le versant gauche du lac. 1, objet en os perforé à un bout et à decor incisé sur la surface externe; 2, pendentif en canine d'ours de caverne.

CRONOLOGIA ABSOLUTĂ A CULTURILOR NEOLITICE DIN ROMÂNIA ȘI RELAȚIILE CU LUMEA EGEO-ANATOLIANĂ

DE

CORNELIA-MAGDA MANTU

În ultima vreme, alături de descoperirile arheologice propriu-zise, de informațiile oferite de metodele clasice referitoare la cronologia relativă, un număr de date radiocarbon obținute pentru teritoriul României ajută la creionarea evoluției cronologiei absolute a culturilor neolitice din această zonă (Tabel 1).

Trebuie remarcat, de la început, faptul că numărul datelor radiocarbon pentru neolitic este insuficient și că aceste date nu sunt repartizate uniform din punct de vedere geografic sau cultural, în unele provincii, precum Transilvania, Crișana, Maramureș, Muntenia sau Dobrogea, informațiile de acest gen lipsind aproape total (Fig. 1).

Datele radiocarbon, mai vechi mai noi, pe care le prezentăm au fost obținute prin analiza unor materiale diverse, în diferite laboratoare de analiză, pe parcursul a mai multor decenii, ceea ce alături de alți factori a afectat și calitatea lor.

În stadiul actual al cercetării, pornind de la datele de cronologie relativă și absolută existente, credem că se pot face următoarele observații.

Mezoliticul din România este reprezentat de două culturi: tardenoisianul, pentru care există o singură datare (Erbiceni, 7060 - 6450 CAL B.C.), și care nu este încă suficient de bine documentat arheologic, și cultura Schela Cladovei, a căror date radiocarbon ocupă intervalul de timp dintre 6610 - 6420 CAL B.C. Unei evoluții locale a tardenoisianului îi pot fi atribuite alte două date radiocarbon ce provin de la Soroca, din Basarabia¹, care ocupă intervalul 6400 - 6200 CAL B.C.

¹ Al. Păunescu, *Cronologia paleoliticului și a mezoliticului din România în contextul paleoliticului central est-european și sud european*, în *SCIVA*, 35, 1984, 3, p. 254.

Nici una din aceste culturi mezolitice, care se apreciază că au supraviețuit ca enclave izolate încă multă vreme², nu au produs neolitizarea. Aceasta se datorează unui proces de migrație culturală, de origine sudică, care a asimilat probabil comunitățile autohtone existente.

Cele mai timpurii așezări neolitice din România sunt atribuite fazei Pre-Criș³, Criș timpurii⁴ sau fazei Proto-Starčevo⁵ și sunt caracterizate prin asocierea dintre ceramica roșie, lucioasă, pictată cu alb, cea monocromă, de diferite nuanțe și ceramica grosieră⁶. Este vorba despre descoperirile de la Cârcea I, Gura Baciului I și Ocna Sibiului I, dintre care se pare că cea mai veche este cea de la Cârcea I, care alcătuiește un grup aparte, spre deosebire de celelalte două, integrate într-un alt grup⁷. Pentru aceste prime așezări neolitice nu avem date radiocarbon, dar se apreciază că ele s-au derulat între circa 6400 - 6000 B.C.⁸. Următoarele informații de cronologie absolută se referă la cea de a treia fază a culturii Starčevo-Criș. Două date provin de la Trestiana, din Moldova, și sunt atribuite nivelului III B, ocupând intervalul cuprins între 5500 - 5250 CAL B.C. Data radiocarbon de la Soroca II (6830 ± 150 BP)⁹ marchează, după părerea noastră, un nivel Starčevo-Criș III, cu unele influențe ale culturii bugo-nistriene, ca și cea de la Sacarovca I.

O altă dată radiocarbon se referă la mormântul 6 de la Gura Baciului, atribuit aceleiași faze, Starčevo-Criș III B, și are o valoare cuprinsă între 5474 - 5240 CAL B.C. De la Copăcelu/Valea Râii, din Oltenia (Starčevo-Criș III-IV), detinem o altă dată, apropiată de cele deja menționate, cu o valoare între 5485 - 5334 CAL B.C.

Din Oltenia, de la Cârcea-*Viaduct*, provin următoarele date radiocarbon, pentru orizontul Cârcea III / Starčevo-Criș IV (în care apar

² *Ibidem*.

³ I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană*, în *SCIVA*, 40, 1989, 1, p. 3 - 28.

⁴ Gh. Lazarovici, *Les Carpates meridionales et la Transylvanie*, în *Atlas du néolithique européen*, vol.1, p. 243 - 284.

⁵ M. Nica, *Ceramica pictată din epoca neolitică pe teritoriul României. Oltenia, în Ceramica neolitică*, 1995, p. 19 - 24.

⁶ I. Paul, *op. cit.*, p. 5.

⁷ *Ibidem*; Idem, *Vorgeschichtliche untersuchungen in Siebenburgen*, Alba Iulia 1995, p. 68, tabel 1; Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Ceramica pictată din epoca neolitică pe teritoriul României. Transilvania*, în *Ceramica neolitică*, 1995, p. 5.

⁸ Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *op. cit.*

⁹ V. I. Markevici, *Bugo-nestrovskaia kultura na teritorii Moldavii*, Chișinău 1974, p. 60-63; Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 254; O. Larina, *Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova*, în *Thraco-Dacica*, XV, 1994, 1-2, p. 43.

și elemente de tip Vinča)¹⁰. Una din datele radiocarbon iese din discuție (Bln - 2354), celelalte (Bln - 1981, Bln - 1982), grupându-se în intervalul 5500 - 5250 CAL B.C. După cum se observă, acest ultim interval suprapune pe cel al fazei Starčevo-Criș III B.

Paralel cu evoluția Starčevo-Criș, la sfârșitul fazei a III-a a acestei culturi, este semnalată apariția în spațiul românesc, a elementelor unei alte culturi, Vinča, considerată a fi de origine sudică, Vinča, care a cuprins un spațiu geografic foarte mare. Interpretarea ultimelor date radiocarbon, combinate cu cele de stratigrafie și tipologie, fixează începuturile fazei Vinča A 2, pentru așezarea Vinča - Belo Brdo, în jur de 5400 CAL B. C.¹¹, iar evoluția fazei Vinča A, în general, între 5300 - 5200 CAL B.C.¹².

Apariția culturii Vinča, evoluția culturii Starčevo-Criș și întrepătrunderile acestora determină, în câteva din provinciile românești, un tablou evolutiv foarte complex. Vom oferi câteva scurte repere. În Oltenia, în afară de grupul Cârcea (Oltenia de nord), care evoluează din Pre-Starčevo/Cârcea I și până în Dudești - Vinča/Cârcea IV, întâlnim așezări Starčevo-Criș, Vinča (la est de Jiu) și, prin apariția altui grup sudic, Dudești (tip Usoe și Samovodene), unele așezări Dudești și altele, mixte, Dudești - Vinča¹³.

În Transilvania, alături de așezările Starčevo-Criș apar și unele Vinča (Tărtăria), sau cele ale Complexului Cluj - Cheile Turzii - Lumea Nouă, la care se adaugă apoi altele, datorate unor grupuri culturale, cu o multitudine de elemente vinčene, precum grupurile Tăulaș, Turdaș și Iclod¹⁴.

În Banat, în afară de așezările Starčevo-Criș (care apar la nivel de Starčevo-Criș II A), sunt semnalate unele Vinča de sine stătătoare, altele fac parte din cultura Banatului I și II sau grupul Bucovăț (subgrupă a

¹⁰ M. Nica, *op. cit.*, p. 22.

¹¹ W. Schier, *The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence from the Type site*, în *The Vinča Culture*, 1996, p. 150.

¹² R. Gläser, *Zur absoluten Datierungen der Vinča - Kultur anhand von 14-C Daten*, în *The Vinča culture*, 1996, p. 177.

¹³ M. Nica, *op. cit.*, p. 19. Idem, *Le rôle de la culture de Vinča à la g n se et à l'évolution néolithique d'Oltenie*, în *The Vinča culture*, 1996, p. 105; E. Comșa, *Ceramica pictată din epoca neolitică pe teritoriul României. Muntenia*, în *Ceramica neolitică*, 1995, p. 152.

¹⁴ Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *op. cit.*, p. 3 - 10.

culturii Banatului), iar mai târziu sunt semnalate cele datorate apariției culturii Tisza¹⁵.

În Muntenia, după așezările Starčevo-Criș III, concomitent cu cele Starčevo-Criș (IV), apar și cele Dudești; cam la același nivel cronologic cu cele ale culturii liniar-ceramice (fazele III-IV), sunt semnalate și cele Boian de început.

Următoarele date radiocarbon provin din ceea ce Gh. Lazarovici numește cultura Banatului, faza I-a și a II-a, din celebra așezare de la Parța, din Banat¹⁶. Datele pentru cultura Banatului I (=Vinča A3 - B1) ocupă intervalul 5500 - 5250 CAL B.C., iar cele din nivelele atribuite culturii Banatului II (= Vinča B1 - B2 și B2) se grupează între 5300 - 4950 CAL B.C. O altă dată, provenind de la Liubcova, tot din Banat, atribuită unui nivel Vinča B2, se plasează între 5240 - 5000 CAL B.C. Specificăm din nou că datele obținute recent pentru teritoriul românesc corespund cu noile aprecieri privind durata fazelor Vinča A, B și C ale lui W. Schier (Vinča A2 - B2 = 5400 - 4850 CAL B.C.) și R. Gläser (Vinča A = 5300 - 5200 CAL B.C; Vinča B = 5200 - 4850; Vinča C între 4980 - 4840 și 4775 - 4715 CAL B.C.)¹⁷.

Datele pentru Dudești - Vinča B din Oltenia, de la Cârcea-Viaduct, se plasează în timp între 5500 - 5000 CAL B.C. Valorile altor patru date pentru Dudești - Vinča C, din aceeași așezare, ocupă intervalul 4940 - 4700 CAL B.C. și ele corespund cu cele obținute pentru nivelurile Vinča C de la Hodoni, din Banat - 4890 - 4720 CAL B.C. - sau cu cele stipulate recent privind evoluția fazei Vinča C în fosta Iugoslavie, deja menționate, 4980 - 4715 B.C.¹⁸.

Adăugăm de asemenea, că nivelul Dudești II - III de la Fărcașu de Sus, din Oltenia, se plasează între circa 5200 - 4900 CAL B. C., fiind mai apropiat în timp, deci, de cel Dudești - Vinča B.

Pentru Muntenia nu avem date radiocarbon nici pentru nivelurile Starčevo-Criș, nici pentru cele liniar-ceramice sau cele Dudești. Primele date de acest fel se referă la cultura Boian (rezultat al interacțiunii culturii Dudești cu elemente Vinča¹⁹, dar nu la prima ei fază de evoluție, ci doar

¹⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 255.

¹⁶ Gh. Lazarovici, C.-M. Mantu, E. Gilot, *Nouvelles dates radiocarbones pour le néolithique roumain*, manuscrit.

¹⁷ W. Schier, *op. cit.*, p. 150. R. Gläser, *op. cit.*, p. 177.

¹⁸ R. Gläser, *op. cit.*

¹⁹ E. Comșa, *Les rapports entre les cultures Vinča - Dudești - Boian*, în *The Vinča culture*, p. 215.

la ultima, Spantov (sau de tranziție la Gumelnița), valorile situându-se în intervalul 4900 - 4500 CAL B.C. (suprapunând cele pentru etapa Gumelnița A1 și chiar cele de la începutul etapei Gumelnița A2).

În Dobrogea, prima cultură neolitică este Hamangia, considerată, de asemenea, de origine sudică, cu multe legături chiar în Anatolia. Datele de care dispunem vizează Hamangia III și ele se grupează între 4890 - 4720 CAL B.C. Reamintim că triburile culturii Boian din ultima fază (probabil ulterior datei de 4720 CAL B.C., în jur de circa 4650 B.C.) au invadat Dobrogea, determinând încetarea locuirii de tip Hamangia IV.

În Moldova, la sfârșitul fazei Starčevo-Criș IV pătrund dinspre Polonia și Ucraina subcarpatică comunități ale culturii ceramicii liniare, faza cu note muzicale. Datele radiocarbon pentru așezarea liniar-ceramică de la Târpești se grupează între 5300 - 4950 CAL B.C. și se plasează cam la același nivel cronologic cu Vinča B, cultura Banatului II și Dudești - Vinča B. Așa cum s-a arătat și anterior, triburile ceramicii liniare coboară în sud, spre Muntenia. După cultura ceramicii liniare, în Moldova urmează cultura Precucuteni, pentru începutul căreia nu avem încă date radiocarbon. O singură dată se referă la faza Precucuteni II și mai multe date sunt pentru Precucuteni III. Pe baza tuturor acestor informații apreciem, pentru moment, că fazele Precucuteni I și II au evoluat probabil între circa 5050 - 4750 CAL B. C.

Datele radiocarbon menționate pentru evoluția neoliticului (și a eneoliticului, care nu fac obiectul lucrării de față), ca și cele oferite de cronologia relativă, au stat la baza schiței cronologice din fig. 2.

În rândurile ce urmează vom încerca să vedem raportul dintre reperele cronologice de pe teritoriul României și cele din Bulgaria, Grecia și eventualele legături cu Anatolia. Înainte de aceasta sunt necesare unele precizări suplimentare. Specialiștii care lucrează în domeniul datării prin metoda radiocarbon apreciază că datările făcute pentru America de Nord (pe specii de *Sequia antiqua* și *Pinus aristata*) se situează la circa 20 de ani diferență față de cele din Europa de vest (unde s-a folosit stejarul) (informații oferite cu amabilitate de Dr. B. Kromer, șeful laboratorului de datare prin radiocarbon de la Heidelberg). Cercetările arheologice (și cele interdisciplinare) intense din ultimii ani din Anatolia au permis realizarea unei scări cronologice absolute pentru perioada 2220 - 718 B.C., bazată pe rezultatele obținute prin analiza

dendrologică și radiocarbon a ienupărului²⁰. Și de această dată, se apreciază că micile diferențe regionale în ceea ce privește stejarul central european și ienupărul din Anatolia centrală se ridică la o diferență de circa $\pm \leq 15$ ani²¹.

Primul moment pe care dorim să-l clarificăm este cel legat de apariția primelor comunități neolitice de tip Gura Baciului I, Cârcea I, Ocna Sibiului I. Acest lucru pare posibil dacă avem în vedere publicarea relativ recentă a datelor ce se referă la alte două grupe ale culturii Proto-Starčevo din Bulgaria, Gălăbnik și Sofia Slatina, care, după J. Pavuk, prezintă caracteristici ceramice asemănătoare grupelor Gura Baciului I - Lepenski Vir IIIA - Donja Branjevina - Grivac I sau Cârcea I - Ocna Sibiului - Gradešnica A. Datele de la Gălăbnik indică intervalul 6000 - 5700 CAL B.C., iar cele de la Sofia Slatina pe cel dintre 5730 - 5600 CAL B.C.²² și sunt în acord cu cele mai vechi, de la Anzabegovo I, grupate între 6075 - 5560 CAL B.C.²³

Neoliticul timpuriu din Grecia, de tip Proto-Sesklo (Tesalia și Macedonia - Servia VI), ce conține forme și elemente de decor comune cu descoperirile amintite din România, la care s-a făcut deseori referință, este plasat, de majoritatea autorilor, între 6500/6400 - 5800/5700 B.C.²⁴. Datele radiocarbon de la Sesklo pentru neoliticul timpuriu, inclusiv până în neoliticul târziu, indică perioada 6800 - 5000 B.C., iar cele obținute prin termoluminescență, 6500 - 4000 B.C.²⁵.

²⁰ P. J. Kuniholm, B. Kromer, S. M. Maning, M. Newton, Ch. E. Latini, M. J. Bruce, *Anatolian tree rings and the absolute chronology of the eastern Mediterranean, 2270 - 718 B.C.*, în *Nature*, vol. 381, 27 iunie 1996, p. 780 - 783.

²¹ *Ibidem*, p. 780.

²² J. Pavuk, *Beitrag zur Definition der Protostarčevo - Kultur*, în *Anatolica*, XIX, 1993, p. 29; J. Görtsdorf, J. Boiadjev, *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte: Berliner 14-C Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, în *Eurasia Antiqua*, 2, 1996, p. 122 - 123.

²³ W. R. Ehrich, A. H. Bankoff, *East Central and Southeastern Europe*, în *Chronologies in Old World Archaeology*, 1992, I, p. 379.

²⁴ J. E. Coleman, *The Mediterranean Greece, the Aegean and Cyprus*, în *Chronologies in Old World Archaeology*, 1992, II, p. 206, circa 6400 - 5700 B.C.; J. P. Demouille, *Anatolie et Balkans: La logique évolutive du Néolithique égéen*, în *Anatolica*, XIX, 1992, tabel 1, circa 6500 - 5700 B.C.; K. Gallis, *The Neolithic World*, în *Neolithic cultures in Greece*, 1996, p. 30, circa 6500 - 5850 B.C.

²⁵ J. Liritzis, L. Orphanidis - Georgiadis, N. Efstratiou, *Neolithic Thessaly and the Sporades. Remarks on cultural contacts between Sesklo, Dimini and Aghios Petros based on trace element analysis and archaeological evidence*, în *Oxford Journal of Archaeology*, 1991, 10, p. 308.

În acest timp, în Anatolia este consemnată evoluția a două grupuri locale, unul central anatolian cu ceramică pictată tip Haçilar - Çatal Höyük și altul cu ceramică monocromă, tip Fikirtepe (nord-vestul Anatoliei și Tracia). Grupul cultural cu ceramică pictată este mai vechi, fiind apreciat a fi evoluat între 6300 - 5800/5600 CAL B.C. (Çatal Höyük IX-XIII, circa 6300 - 6000 B.C.; Çatal Höyük VI, circa 6000 - 5800 B.C.; Hacilar IX-VI poate atinge 5600 B.C.²⁶).

Pe baza datelor de la Ilipinar, nivelurile X - IX, s-a datat și începutul grupului cultural Fikirtepe cu ceramică monocromă (Ilipinar, Fikirtepe, Pendik) la circa 5950/5900 B.C. (Ilipinar X - IX, 5950/5900 - 5700 CAL B.C.²⁷, care este considerat a fi contemporan, pe baza datelor arheologice, cu Proto-Starčevo²⁸).

Descoperirile din Tracia de est, de la Hoca Çeşme, nivelul III, datat între 6000 - 5880 B.C. (caracterizat mai ales prin ceramică fină, roșie, cu slip roșu-mat, lucioasă și cu puțină pictură, motive geometrice cu roșu pe negru, sau negru pe roșu), arată o contemporaneitate cu neoliticul timpuriu din Grecia și prezintă chiar unele analogii cu ansamblurile Proto-Sesklo²⁹. Nivelul următor, Hoca Çeşme II, datat între circa 5700 - 5400 B.C., este corelat cu Karanovo I târziu/Karanovo II timpuriu și chiar cu Proto-Vinča³⁰.

Datele prezentate până aici duc la concluzia că analogiile stabilite pe baza materialelor arheologice, cu privire la descoperirile de tip Cârcea I - Gura Baciului - Ocna Sibiului sunt susținute și de datele de cronologie absolută și fixează cu aproximație începutul acestui orizont în jur de 6000/5900 B.C.

Din păcate, evidențele arheologice ulterioare din România, până la nivel de Starčevo-Criș III, nu sunt susținute și de informațiile de cronologie absolută. După cum se observă din datele prezentate, evoluția fazelor Starčevo-Criș III și IV este cam la același nivel cronologic cu datele prezentate pentru cultura Banatului I și cu cele ale aspectului Dudești - Vinča B, adică 5500 - 5000 B.C., toate fiind marcate de apariția fenomenului Vinča. Pătrunderea comunităților de tip Vinča a determinat

²⁶ M. J. Mellink, *Anatolia*, în *Chronologies in Old World Archaeology*, 1992, I, p. 210.

²⁷ J. Roodenberg, *Ilipinar X to VI: links and chronology*, în *Anatolica*, XDX, 1993, p. 256 - 259.

²⁸ *Ibidem*, p. 259.

²⁹ M. Özdoğan, *Vinča and Anatolia. A new look at a very old problem*, în *Anatolica*, XIX, 1993, p. 185 - 1856.

³⁰ *Ibidem*.

aparitia și în România a unei multitudini de grupe culturale, culturi, pentru care, din păcate, nu există suficiente date de cronologie absolută.

Vom încerca, în rândurile ce urmează, să vedem ce se întâmplă în zona de la sudul Dunării în această perioadă, eventual și în Anatolia.

Pentru Bulgaria, J. Boiadjiev consideră că începutul Karanovo III se plasează la nivel de 5450 CAL B.C., și poate fi sincronizat cu cel al culturii Vinča³¹. În termenii preistoriei Bulgariei, formarea complexului Vinča reprezintă perioada neoliticului târziu, când alături de acest mare complex apar și o serie de alte culturi periferice înrudite, precum Kurilo, Kalojanovec, Hotnica, Usoe și, legată de ele prin influențele Vinča, cultura Akropotamos - Topolnica³², a căror dezvoltare este apreciată a se derula între 5300 - 4900 CAL B.C.³³. Perioada menționată corespunde, după J. Boiadjiev, și cu datele radiocarbon pentru Vinča B (Medveniak, Staro - Selo, Selevac, Vinča) și sunt susținute și de asemănările observate între materialele arheologice³⁴. În acest sens pledează și noile date publicate pentru Vinča B³⁵.

Publicarea recentă a întregului corpus al datelor radiocarbon analizate la Berlin pentru preistoria Bulgariei oferă șansa câtorva exemplificări suplimentare. Din așezarea de la Kačica (nordul Bulgariei) nivelurile atribuite culturii Hotnica - pandantul culturii Dudești - se plasează între 5210 - 5000 CAL B.C.³⁶, ceea ce arată că data pentru nivelul Dudești II - III din România este puțin mai târzie.

Ne vom referi pe scurt și la datele provenind de pe Valea Strumei, din așezările eneolitice timpurii de la Strumsko și Slatino. Nivelul 3 din așezarea de la Strumsko (post Akropotamos), ce conține elemente tipice Vinča B2 - C1, alături de altele mai vechi, Akropotamos, sau mai noi, cu analogii la Sitagroi III și în faza Arapi din Tesalia³⁷, se datează între 4940 - 4780 CAL B.C.³⁸.

³¹ J. Boiadjiev, *Chronology of Prehistoric cultures in Bulgaria*, în *Prehistoria Bulgaria*, 1995, p. 165.

³² J. Boiadjiev, T. Dimov, H. Todorova, *Les Balkans orientaux*, în *Atlas du néolithique européen*, 1993, p. 68.

³³ J. Görsdorf, J. Boiadjiev, *op. cit.*, p. 107, fig. 1.

³⁴ J. Boiadjiev, T. Dimov, H. Todorova, *op. cit.*, 1993, p. 68; J. Boiadjiev, *op. cit.* p. 166-167.

³⁵ W. Schier, *op. cit.* p. 150; R. Gläser, *op. cit.*, p. 177.

³⁶ J. Görsdorf, J. Boiadjiev, *op. cit.*, p. 142.

³⁷ L. Pernicheva, *Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic*, în *Prehistoric Bulgaria*, 1995, p. 129.

³⁸ J. Görsdorf, J. Boiadjiev, *op. cit.*

Așearea de la Slatino, datată între 4850 - 4750 CAL B.C., conține, de asemenea, unele elemente comune cu Vinča și ne referim la semnele de pe vase sau de pe unele obiecte de cult rectangulare³⁹, ce apar în Vinča la nivelul fazei B de la Tărtăria (fost Vinča - Turdaș), iar din Vinča C, în restul arealului⁴⁰.

Referitor la Grecia, aprecierile cronologice privind neoliticul mijlociu și târziu, care ne interesează aici, diferă în continuare, dacă ne referim doar la câteva din publicațiile apărute mai recent.

Astfel, J. P. Demouille apreciază evoluția "neoliticului mijlociu" (în sens balcanic, Vinča, Dimini, Boian), între 6500 - 6000 BP⁴¹, ceea ce corespunde cu circa 5400 - 4900 CAL B.C. Pentru Grecia, la acest nivel cronologic, el indică mai multe evoluții: în Tracia greacă, Paradimini, stratul I - II; în Macedonia orientală, greacă, Sitagroii I-II, ce se leagă de Bulgaria de sud - est; în Macedonia centrală greacă, grupul Vassilika; în Tesalia, Dimini Vechi (fazele Tsangli, Larissa și Arapi)⁴². Toate aceste evoluții sunt paralelizate cu Vinča A și B în Serbia, Karanovo III - IV în Bulgaria și Yarimbuzgaz 1 - 3 din Tracia turcă și Anatolia de nord-vest⁴³.

Următorul orizont, neolitic recent, J. P. Demouille îl atribuie cu aproximație perioadei 6000 - 5700 BP⁴⁴, adică circa 4900 - 4600 CAL B.C., în care consideră că în Grecia de est (Macedonia Orientală) evoluează o variantă a complexului Boian / Marica, Dikili Tash (IIA-IIB - IIC), alături de Dimini recent în Macedonia Occidentală (Aya Sophia, Otzaki), Dimini clasic în Tesalia, Vassilika III - IV/Olynte 1 - 3, în Macedonia Centrală, pe care le echivalează și cu evoluțiile Vinča C, Precucuteni, Karanovo V în Bulgaria și Koca Tepe în Turcia turcă și Anatolia de nord-vest⁴⁵. La același nivel cultural, J. P. Demouille indică pentru Turcia unele așezări, ca cea de la Hoca Çeşme, ce ilustrează existența unei variante locale a culturii Marica/Karanovo V, care are

³⁹ S. Chokadziev, *On Early Social Differentiation in the Struma River Basin. The evidence from the Slatino Settlement*, în *Prehistoric Bulgaria*, 1995, p. 145.

⁴⁰ J. Makkay, *The late Neolithic Tordos Sign Group*, în *Alba Regia*, X, 1970, p. 10; S. M. Winn, *Pre - Writing in South - Eastern Europe: The Sign of the Vinča culture ca. 4000 BC*, Alberta, 1981; E. Masson, *L'écriture dans les civilisations danubiennes néolithiques*, în *Kadmos*, XXIII, 1984, p. 2.

⁴¹ J. P. Demouille, *op. cit.*, p. 7.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, tabel 1.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 8, tabel 1.

legături cu Macedonia greacă (Dikili Tash) și cu litoralul M. Negre, cultura Sava⁴⁶.

Pe de altă parte, K. Gallis consideră că neoliticul mijlociu din Grecia a fost mai scurt decât s-a crezut și indică ca evoluție perioada dintre circa 5850 - 5350 B.C.⁴⁷. În neoliticul mijlociu (Sesklo I - III și Zarko în Tesalia; Chaironeia, Urfimis în centrul și sudul Macedoniei; Servia - neolitic mijlociu în Macedonia de vest) sunt sesizate similarități între formele și decorul ceramicii din Tesalia și vestul și centrul Macedoniei grecești, cu evoluțiile din Balcani, adică Karanovo II, Starčevo - Anza I-III, Porodin I⁴⁸. În Turcia, indică ca evoluție în aceeași perioadă nivelurile Hacilar I - V, Yarimburgaz 4 - 5 și Ilipinar VIII - X⁴⁹.

Același autor împarte neoliticul târziu în două etape, neolitic târziu I (LN I) (sau fazele Paradimini) și neolitic târziu II (LN II) (fazele Dimini)⁵⁰.

În neoliticul târziu I, apreciat a se derula între 5350 - 4850 B.C., datele radiocarbon, existența ceramicii negre lucioase și a celei "matt painted", ca și observațiile arheologice, permit, după K. Gallis, corelarea diferitelor culturi din Grecia (Paradimini III, Vassilika I - II, Servia, Tsangli - Larissa, Saliagos)⁵¹. Ceramica de tip Larissa, neagră, lucioasă, demonstrează, după același autor, legăturile cu culturile contemporane din nordul Greciei, Dunavec I, Vinča A / B1 și Karanovo III - IV⁵². K. Gallis subliniază, de asemenea, că ceramica neagră, lucioasă, ce apare atât în aria egeeană, cât și în zona de coastă a Asiei Mici, alături de obsidian, demonstrează legăturile Greciei continentale cu insulele din Egeea și cu Asia Mică⁵³. În acest timp, în Turcia, corespund nivelurile Yarimburgaz 2 - 3 și Ilipinar VI - VII⁵⁴.

În neoliticul târziu II (fazele Dimini), ce a evoluat între circa 4850 - 4550 CAL B.C., nord - estul Greciei (estul Macedoniei și Tracia), prin ceramica neagră cu grafit este legată de Bulgaria, respectiv Karanovo V - Marica/Boian, Macedonia centrală de Vinča C1, iar Tesalia, prin Dimini

⁴⁶ *Ibidem.* -

⁴⁷ K.Gallis, *The Neolithic World*, în *Neolithic cultures in Greece*, 1996, p. 30.

⁴⁸ *Ibidem*, și fig. 3.

⁴⁹ *Ibidem*, fig. 3.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 30

⁵¹ *Ibidem*, p. 36.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, fig. 3.

clasic atinge Albania (Maliq I)⁵⁵. În acest timp are loc evoluția Ilipinar V⁵⁶.

Vom încerca să ne referim și la câteva date radiocarbon ale unor așezări din Grecia, preluate după J. E. Coleman⁵⁷. Datele pentru "neoliticul mijlociu" de la Servia se plasează între circa 5800 - 5400 B.C., iar cele din "neoliticul târziu", între circa 5645 - 5220 B.C. Serii mai complete de date oferă stațiunile din Macedonia de est, Sitagroi și Dikili Tash. Coleman este de părere că între cele două așezări, mai vechi cu câteva sute de ani, este nivelul I de la Dikili Tash, comparativ cu Sitagroi I, al cărui început este apreciat în jur de 5400 B.C. Sitagroi II începe în jur de 4900 B.C., iar Sitagroi III în jur de 4400 B.C.⁵⁸. Datele pentru Dikili Tash II se găsesc în intervalul 5000 - 4000 B.C.⁵⁹.

Cercetările din ultimii ani au dus la descoperirea în Anatolia centrală și de vest, ca și în Tracia de est, a mai multor situri ce conțin materiale arheologice de tip Vinča, ceea ce a condus, pe baza materialului arheologic comparativ, la concluzia că acest fenomen a fost probabil contemporan, atât în Balcani, cât și în Anatolia centrală și de vest⁶⁰.

Apariția elementelor de tip Vinča este interpretată de Turan Efe drept o evoluție firească a stadiilor finale ale culturii Fikirtepe și Porsuk⁶¹.

Putine din așezările anatoiene sau din Tracia de est ce conțin materiale de tip Vinča oferă și informații de cronologie absolută. Reamintim că nivelul II de la Hoca Çeşme, datat între 5700 - 5400 CAL B.C., era interpretat și drept Proto-Vinča, iar nivelul Ia (fără date radiocarbon, dar probabil post 5400 CAL B.C.), conține elemente Vinča asemănătoare cu Tzangli /Vinča A și Vinča A/B, Toptepe I, Kum Tepe Ia și, în parte, cu Ilipinar V⁶². Nivelul 5 al așezării Toptepe din estul Traciei, cu materiale ce au analogii în cultura Tisza și în Vinča B/C

⁵⁵ *Ibidem*, p. 30.

⁵⁶ *Ibidem*, fig. 3.

⁵⁷ J. E. Coleman, *op. cit.*, II, p. 210 - 211.

⁵⁸ *Ibidem*, I, p. 261.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ M. Özdoğan, *op. cit.*, p. 180.

⁶¹ T. Efe, *The excavations at Orman Fidanligi. An Inland anatolian site with Pre-Vinča elements*, în *The Vinča culture*, 1996, p. 51 - 52.

⁶² M. Özdoğan, *op. cit.*, p. 185 - 186.

deține și două date radiocarbon, ce se grupează în jur de 4100 b.c.⁶³, sau circa 4950 CAL B.C.

Nivelul Ilipinar V, cu materiale tip Vinča și Karanovo III, are acum și două date radiocarbon ce plasează începutul lui în jur de 5500/5400 B.C. (6610 ± 45 BP și 6650 ± 40 BP)⁶⁴, ce se apropie de cele pentru nivelul VI, care se grupează în intervalul 5600 - 5450 CAL B.C. Este posibil ca nivelul V să fi evoluat până în jur de 5000/4900 B.C., așa cum indică și materialele arheologice care permit analogiile menționate.

Din cele prezentate reiese, credem, încă o dată că datele de cronologie absolută, ca și cele de cronologie relativă, indică o apariție aproape simultană a fenomenului Vinča, atât în țările din Peninsula Balcanică, cât și în Anatolia.

Obținerea de noi date de cronologie absolută pentru România, Turcia și Grecia credem că ar putea oferi un tablou mai complet al dezvoltărilor ce au avut loc în neolitic.

ABREVIERI

Atlas du néolithique européen - Atlas du néolithique européen, vol.1. *L'Europe Orientale*, ERAUL, 45, Liège, ed. J. Kozłowski, 1993.

Ceramica neolitică - Ceramica neolitică. Meșteșug, artă, tradiție. Trei milenii de spiritualitate preistorică, coord. Zoia Maxim, Dragomir Popovici, Piatra Neamț, 1996.

Chronologies in Old World Archaeology - Chronologies in Old World Archaeology, Third Edition, ed. by R.W. Ehrich, vol. 1 and 2, Chicago and London, 1992.

Neolithic cultures in Greece - Neolithic cultures in Greece, ed. G. A. Papathanassopoulos, Athens, 1996.

Prehistoric Bulgaria - Prehistoric Bulgaria, ed. by D. W. Bailey and J. Panayotov, Monographs in World Archaeology No. 22, Madison, Wisconsin 1995.

The Vinča culture - The Vinča culture, its role and cultural connections, ed. Fl. Drașovean, Timișoara, 1996.

⁶³ M. Özdoğan, Y. Miyake, N. Dede Ozboroşan, *An interim report on excavation at Yarimbuzg and Töptepe in Eastern Thrace*, în *Anatolica*, XVII, 1991, p. 84.

⁶⁴ J. Roodenberg, F. Gérard, *The southwest lank of Ilipinar: The 1994 and 1995 seasons*, în *Anatolica*, XXII, 1996, p. 39.

Tabel 1. Datele radiocarbon pentru mezoliticul și neoliticul românesc

Nr.	Așezarea	Cultura / Faza	Labora-tor nr.	Vârsta BP	Calib 1σ	Calib 2σ
1	Ostrovlul Banului	Schela Cladovei, nivel III	Bln-1080	8040 ± 160	6680-6390	6990-6160
2	Ostrovlul Banului	"	Bln-1079	7656 ± 100	6594-6420	6690-6230
3	Ostrovlul Corbului	Schela Cladovei, nivel I	Bln-2135 A	7695 ± 80	6603-6442	6690-6400
4	Ostrovlul Corbului	"	Bln-2135	7710 ± 80	6611-6447	6700-6410
5	Ogradena Răzvrata	Schela Cladovei, nivel II	Bln-1057	7690 ± 70	6597-6443	6680-6410
6	Pescari, Aibeg	Schela Cladovei, ultima fază	Bln-1193	7195 ± 100	6120-5970	6221-5820
7	Erbiceni	Tarde-noisian	GX-9417	7850 ± 215	7060-6450	-
8	Soroca I, nivel 2	"	Bln-587	7420 ± 80	6400-6139	6440-6090
9	Soroca II, nivel 3	"	Bln-588	7515 ± 120	6460-6180	6600-6090
10	Ogradena, Icoana	Starčevo-Criș ?	Bln-1056	7445 ± 80	6417-6173	6450-6100
11	Gura Baciului	Starčevo-Criș III	Lv-2157	6400 ± 90	5474-5240	5490-5210
12	Trestiana	Starčevo-Criș III B	GrN-17003	6665 ± 45	5630-5494	5640-5480
13	Trestiana	"	Lv-2155	6390 ± 100	5474-5240	5500-5148
14	Sacarovca I	Starčevo-Criș III	Berlin ?	6650 ± 100	5640-5480	5730-5360

15	Soroca II	"	Bln-586	6825 ± 150	5830- 5560	5990- 5480
16	Valea Răii/ Copăcelu	Starčevo- Criș III/ IV ?	KN-I. 102	6480 ± 75	5485- 5334	5550- 5240
17	Cârcea, Viaduct	Cârcea III/ Starčevo- Criș IV	Bln-1981	6540 ± 60	5506- 5413	5615- 5330
18	Cârcea, Viaduct	"	Bln-1982	6430 ± 60	5474- 5248	5490- 5200
19	Cârcea, Viaduct	"	Bln-2354	5860 ± 60	4835- 4715	4900- 4586
20	Cârcea, Viaduct	"	Bln-1983	6395 ± 60	5454- 5243	5480- 5230
21	Pața	Banat I	Lv-2145	6560 ± 160	5630- 5340	5740- 5230
22	Pața	"	Lv-2146	6470 ± 150	5530- 5242	5640- 5087
23	Pața	"	Lv-2142	6240 ± 80	5310- 5080	5350- 4945
24	Pața	"	Lv-2151	6240 ± 70	5303- 5087	5340- 4948
25	Pața	Banat II	Lv-2147	6500 ± 130	5540- 5249	5640- 5230
26	Pața	"	Lv-2139	6330 ± 140	5466- 5210	5530- 4940
27	Pața	"	Lv-2143	6340 ± 100	5380- 5230	5480- 5060
28	Pața	"	Lv-2141	6290 ± 80	5330- 5214	5460- 5060
29	Pața	"	Lv-2148	6240 ± 70	5303- 5087	5340- 4948

30	Pața	"	Lv-2138	6160 ± 100	5230-4945	5232-4847
31	Pața	"	Lv-2149	6160 ± 90	5233-4947	5315-4861
32	Pața	"	Lv-2140	6140 ± 80	5226-4945	5240-4860
33	Pața	"	Lv-2144	6100 ± 80	5208-4906	5230-4807
34	Pața	"	Lv-2150	6070 ± 90	5203-4864	5230-4780
35	Liubcova	Vința B2	Bln-2133	6175±85	5235-5003	5317-4903
36	Cârcea, <i>Viaduct</i>	Dudești-Vința B	Bln-1978	6585 ± 65	5556-5428	5630-5350
37	Cârcea, <i>Viaduct</i>	"	Bln-2292	6350 ± 60	5338-5233	5463-5210
38	Cârcea <i>Viaduct</i>	Dudești-Vința B	Bln-2008	6250 ± 40	5293-5210	5325-5067
39	Cârcea, <i>Viaduct</i>	"	Bln-1980	6100 ± 60	5204-4941	5230-4859
40	Cârcea, <i>Viaduct</i>	Dudești-Vința C	Bln-2287	6300 ± 55	5325-5229	5370-5088
41	Cârcea, <i>Viaduct</i>	"	Bln-2291	5990 ± 55	4943-4804	5060-4780
42	Cârcea, "Viaduct"	"	Bln-2289	5910 ± 50	4896-4775	4937-4720
43	Cârcea, <i>Viaduct</i>	"	Bln-22904	5865 ± 95	4896-4621	4993-4510
44	Fărcașu de Sus	Dudești II-III	Bln-2285	6080 ± 60	5198-4906	5220-4847

45	Târpești	Cultura ceramicii liniare	Bln-801	6245 ± 100	5319-5070	5410-4908
46	Târpești	"	Bln-800	6170 ± 100	5240-4947	5330-4853
47	Hodoni	Vinča C1	Deb-1963	5880 ± 60	4892-4721	4935-4604
48	Hodoni	Vinča C1	Deb-2018	5870 ± 60	4891-4718	4933-4591
49	?	Haman-gia, III	GrN-1986	5880 ± 70	4894-4718	4939-4586
50	Baia Hamangia	"	GrN-1980	5880 ± 70	4894-4718	4939-4586
51	Căscioarele	Boian IV / Spantov	Bln-335	5985 ± 120	5060-4780	5230-4590
52	Căscioarele	"	Bln-798	5980 ± 100	5039-4780	5210-4680
53	Căscioarele	"	Bln-336	5895 ± 120	4937-4627	5197-4500
54	Căscioarele	"	Bln-598	5855 ± 80	4891-4626	4937-4530
55	Căscioarele	"	Bln-799	5765 ± 100	4780-4510	4897-4368
56	Căscioarele	"	Bln-333	5740 ± 120	4780-4470	4900-4350
57	Căscioarele	"	Bln-334	5750 ± 80	4726-4509	4831-4406
58	Căscioarele	"	KN-I.149	5750 ± 65	4722-4520	4780-4460
59	Căscioarele	"	Bln-602	5705 ± 80	4713-4466	4780-4360
60	Căscioarele	"	Bln-599	5670 ± 100	4675-4369	4780-4340

61	Căscioarele	"	Bln-796	5570 ± 100	4510- 4340	4676- 4240
62	Radovanu	"	Bln- ?	5850 ± 70	4834- 4670	4932- 4539
63	Radovanu	"	Bln-1233	5770 ± 100	4780- 4510	4898- 4369
64	Poduri, <i>D.Ghindaru</i>	Precucu- teni II	Bln-2804	5820 ± 50	4780- 4619	4836- 4548
65	Poduri, <i>D.Ghindaru</i>	Precucu- teni III	Bln-2803	5880 ± 150	4940- 4584	5210- 4401
66	Poduri, <i>D.Ghindaru</i>	"	Bln-2782	5780 ± 50	4726- 4583	4780- 4510
67	Târpești	"	GrN-4424	5530 ± 85	4465- 4339	4574- 4230
68	Târgu Frumos	"	Lv-2152	5830 ± 100	4838- 4584	4940- 4470

Calibrarea s-a făcut după Reimer & Reimer 1992, versiunea 2.0.

ABSOLUTE CHRONOLOGY OF NEOLITHIC CULTURES IN ROMANIA AND THE RELATIONS WITH THE AEGEO - ANATOLIAN WORLD

SUMMARY

We have presented the last new radiocarbon data concerning the Romanian territory which, together with the oldest data, offer the possibility of drawing a more complete chronological sketch (table 1). Not all the historical Romanian provinces have radiocarbon data (fig.1) or for some of them there is not enough information.

The Romanian neolithic is marked by the evolution of two big cultural complexes, which influence the next evolution: Starčevo-Criș and Vinča.

Romanian archeological literature contains a lot of references toward similarities and analogies with the aegeo - anatolian world. The latest radiocarbon data, published for Bulgaria, Greece and Anatolia in the last years, offer the possibility of some new comparisons.

From the presented data it is quite clear that similarities and analogies established on archaeological way are sustained also and by the radiocarbon data, and

the issue and evolution of Starčevo - Cris and Vinča is almost everywhere at the same chronological level (fig. 2)

In the future we believe that is necessary a bigger number of radiocarbon data, especially for the analysed areas, Romania, Bulgaria, Greece and Anatolia, where still persist \white spots\ for the absolute chronology of some geographical subunits or cultures and phases.

FIGURE EXPLANATIONS

Tab. 1. Radiocarbon data for the mesolithic and neolithic.

Fig. 1. Mesolithic and neolithic settlements with radiocarbon data.

Fig. 2. Chronological sketch.

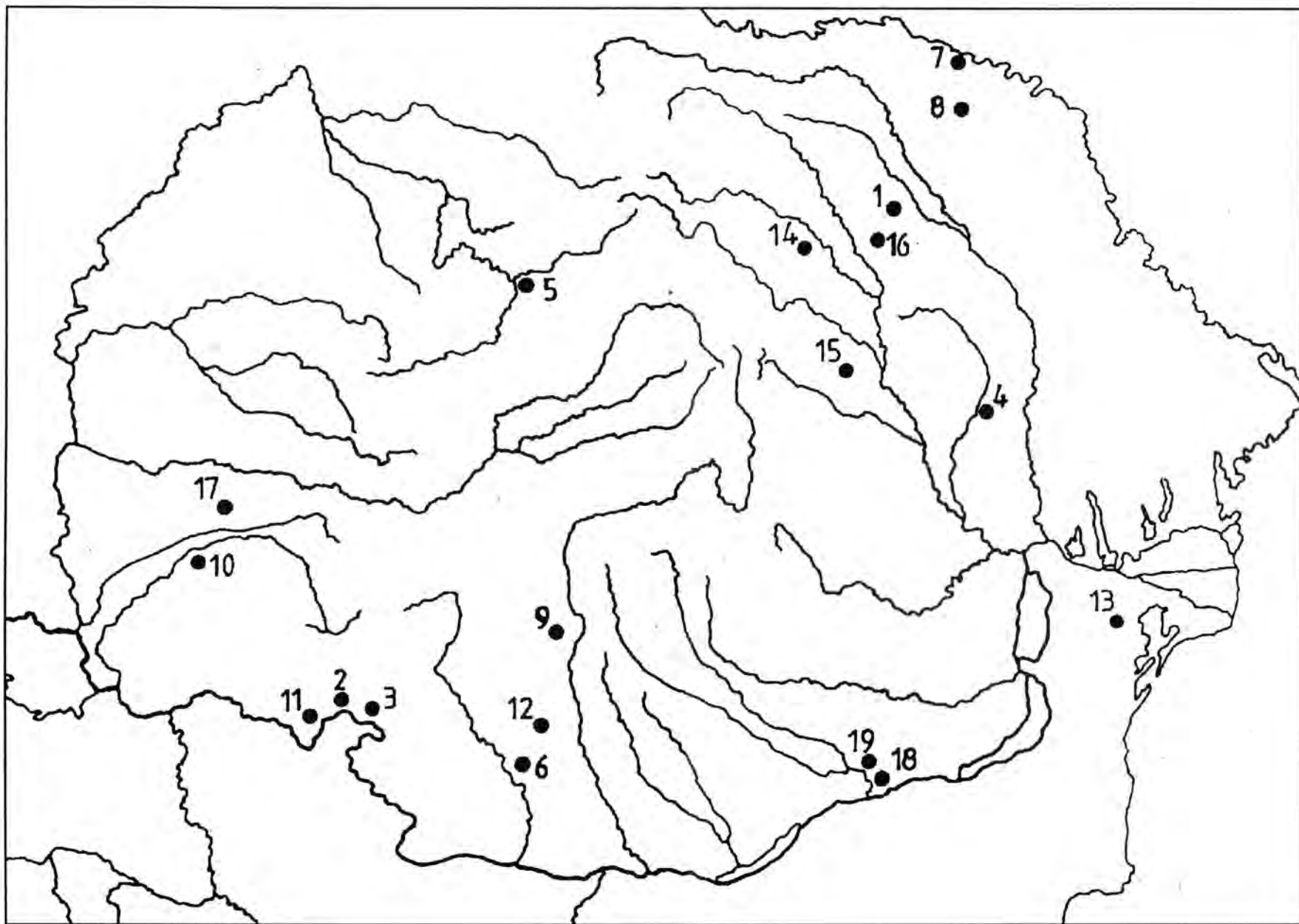

Fig. 1. Așezări mezolitice și neolitice cu date radiocarbon. 1. Erbiceni; 2. Ogradena; 3. Icoana; 4. Trestiana; 5. Gura Baciului; 6. Cârcea; 7. Soroca; 8. Sacarovca; 9. Copăcelu; 10. Parța; 11. Liubovca; 12. Fărcașu; 13. Hamangia; 14. Târpești; 15. Poduri; 16. Tg. Frumos; 17. Hodoni; 18. Căscioarele; 19. Radovanu.

IMPORTANȚA CULTIVĂRII PLANTELOR ÎN EPOCA NEOLITICĂ PE TERITORIUL MUNTENIEI

DE

EUGEN COMȘA

Un rol important în viața oamenilor din epoca neolitică pe teritoriul Munteniei l-a jucat ocupația principală a cultivării plantelor. Datorită modificărilor produse în acest domeniu de activitate a oamenilor (din ținuturile avute în vedere) în viața lor s-au produs unele schimbări importante.

Practicarea cultivării plantelor, în stadiul actual al cercetărilor, pe teritoriul Munteniei se datorește pătrunderii din ținuturile vecine a unor comunități neolitice mai evoluate în raport cu cele locale, de tradiție mai veche.

Cele mai vechi date despre această ocupație din Muntenia datează din perioada neoliticului timpuriu, de când o serie de comunități ale culturii Starčevo-Criș au pătruns, pe teritoriul studiat, din două direcții. Unele din ele au trecut Oltul din Oltenia în vestul Munteniei, unde s-au răspândit de-a lungul unei fâșii de teren din preajma râului și, cu timpul, unele s-au deplasat treptat spre est, până în preajma orașului Ploiești. Se cuvine să subliniem că această răspândire s-a produs numai de-a lungul marginii sudice a zonei de dealuri. Până în prezent nu dispunem de date sigure despre nici o astfel de așezare aflată în câmpie, mai la sud.

Un alt grup de comunități Starčevo-Criș a pătruns dinspre sud-vestul Moldovei în nord-estul Munteniei, unde, de asemenea, s-a răspândit numai de-a lungul zonei de dealuri. Cu precizarea că în unele cazuri diferite comunități au pătruns și mai la nord, în lungul unor cursuri de apă, în zone unde se aflau zăcăminte de sare (de ex. în preajma localității Aldeni, jud. Buzău).

Comunitățile culturii Starčevo-Criș pătrunse și stabilite în Muntenia se ocupau, destul de intens, cu cultivarea plantelor, care era principala lor ocupație. Munca solului se efectua cu săpăliga,

ceea ce duce la presupunerea că se putea desteleni și cultiva o suprafață de teren relativ restrânsă ca întindere, cu un efort deosebit.

Dintre așezările purtătorilor culturii Starčevo-Criș din vestul Munteniei, a fost cercetată, prin săpături sistematice, cea de la Dulceanca¹ (comuna Vedeș, jud. Teleorman). Membrii acelei comunități aveau ca ocupație principală cultivarea plantelor. În această privință avem mai multe dovezi și anume:

- a) ceramica lor de uz comun a fost modelată din pastă amestecată cu pleavă de cereale;
- b) pe suprafața unor fragmente ceramice se observă întipărite amprente de boabe de grâu;
- c) pe câteva cioburi sunt adâncituri mici, de formă rotundă, care ar putea fi urmele unor boabe de mei;
- d) prin săpăturile din așezare s-au descoperit mai multe segmente de lame de silex, ce prezentau porțiuni de formă triunghiulară, șlefuite datorită folosirii îndelungate, în componența unor seceri, ce serveau la strângerea recoltei de grâne.

Datorită condițiilor specifice de atunci, așezarea amintită ca și altele similare, se afla pe o terasă joasă în preajma unui râu. Stațiunea nu avea șanț de apărare și era alcătuită din câteva locuințe de tip bordei, cu gropile nu prea adânci, aflate la intervale nu prea mari unele de altele. Gropile de bordei aveau forme diferite. Una din cele cercetate la Dulceanca avea forma aproximativ romboidală, iar cealaltă formă ovală.

O altă așezare Starčevo-Criș, din Muntenia cercetată mai intens, este cea de la Târgșor (jud. Prahova)². Este vorba de o așezare mai târzie din evoluția culturii studiate, dar subliniem că prezintă aceleași caracteristici ca și cea de la Dulceanca.

Stațiunea de la Târgșor era situată pe panta lină a pârâului Leot și era alcătuită tot din locuințe de tip bordei, cu gropi de formă ovală, neregulată, prevăzute cu câte o amenajare simplă pentru foc.

În gropile de bordei s-au găsit fragmente din vase modelate din pastă amestecată cu pleavă de cereale, apoi fragmente de râșnițe și unele piese de silex componente ale secerilor.

¹ Săpături efectuate de S. Dolinescu - Ferche; Eugen Comșa, *Așezarea Starčevo-Criș de la Dulceanca*, în *Analele Banatului*, SN, III, 1994, p. 13-40.

² Victor Teodorescu, *Cultura Criș în centrul Munteniei (pe baza săpăturilor arheologice de la Târgșorul Vechi)*, în *SCIV*, 14, 2, 1963, p. 251-268.

Dacă ținem seama de determinările specialiștilor cu privire la boabele sau urmele de boabe de cereale descoperite în zona învecinată din Oltenia (la Copăcelu)³, considerăm că și comunitățile Starčevo-Criș din vestul Munteniei au cultivat grâul de tip *Triticum monococcum* L.

Locul și modul de organizare al așezărilor Starčevo-Criș amintite constituie un indiciu că acele comunități duceau un mod de trai semistabil și își organizau așezările pe terase joase. Acestea nu aveau șanț de apărare și erau alcătuite din locuințe modeste de tip bordei, cu gropile având forme diferite.

Tot din sud-vestul Moldovei au pătruns în nord-estul Munteniei, și s-au răspândit până la Sudiți (jud. Buzău), unele comunități ale culturii cu ceramică liniară⁴. Până acum, astfel de așezări au fost puțin cercetate. În privința cultivării plantelor, singurul indiciu îl constituie vasele modelate din pastă amestecată cu pleavă de cereale.

În cursul perioadei neoliticului timpuriu, de la sud de Dunăre au pătruns în câmpia Munteniei comunitățile culturii Dudești⁵, cu o evoluție îndelungată de-a lungul a trei faze, în parte paralele în timp cu cele Starčevo-Criș din partea de nord a provinciei. De-a lungul celor trei faze, în câmpia Munteniei s-a desfășurat o evoluție locală, fără nici o intervenție din afară.

În cursul celor trei faze, așezările Dudești erau situate pe terasele joase și erau lipsite de sistem de apărare.

În prima fază a culturii (numită Malul Roșu) s-au amenajat și folosit locuințe de tip bordei, cu gropile de formă aproximativ ovală, prevăzute cu câte o vatră simplă.

Din faza următoare (numită Fundeni) se cunosc, până în prezent, numai locuințe de suprafață, de dimensiuni modeste, de formă rectangulară sau pătrată, caracterizate prin podea platformă.

Faza Cernica (faza a treia)⁶ este caracterizată tot prin așezări aflate pe margini de terase joase, fără sistem de apărare.

Atrage atenția faptul că în așezarea mai intens cercetată de la Cernica s-au descoperit cinci locuințe bordei, dar și o locuință de

³ Informație de la regretatul profesor D. Berciu.

⁴ Victor Teodorescu, *Date preliminare privind cultura cu ceramică liniară din teritoriul de la sud de Carpați al României*, în *SCIV*, 17, 2, 1966, p. 223-232.

⁵ Eugen Comșa, *Données sur la civilisation de Dudești*, în *PZ*, 46, 2, 1971, p. 195-249.

⁶ Idem, *Nouvelles données sur l'évolution de la culture Dudești (phase Cernica)*, în *Dacia*, XVIII, 1974, p.9-18.

suprafață (cu podea platformă). Se pune însă problema dacă ambele tipuri de locuințe sunt din aceeași fază sau sunt din două faze ori etape deosebite.

Documentarea în ceea ce privește cultivarea plantelor de către comunitățile culturii Dudești este încă modestă.

În toate cele trei faze, vasele erau modelate din pastă amestecată cu multă pleavă.

În cuprinsul arealului culturii Dudești (în așezarea de la Cleanov, în Oltenia), încă din prima fază s-au găsit boabe de grâu carbonizate și anume: de alac (*Triticum spelta* L.), de mei și de hrișcă⁷. Precizăm că amprente de boabe s-au păstrat, în acea așezare, pe mai multe fragmente ceramice.

În diferite așezări de tip Dudești din Muntenia s-au găsit piese de silex ce au servit drept părți componente ale secerilor și râșnițe de dimensiuni reduse.

Pe fondul principal reprezentat de comunitățile culturii Dudești, în urma amestecului cu unele comunități vecine din arealul culturii cu ceramică liniară, s-a format, în Muntenia, cultura Boian, cu cele patru faze de evoluție⁸ (destul de îndelungate) și anume: Bolintineanu, Giulești, Vidra și faza de tranziție. În cursul evoluției acestor comunități, cu dezvoltare locală, fără amestec din afară, în Muntenia s-au produs evenimente istorice importante, provocate, în mare măsură, de modificările din domeniul cultivării plantelor.

Faza Bolintineanu este caracterizată prin așezări modeste, situate, de obicei, pe terasele joase ale râurilor. Ele ocupau suprafețe modeste și erau alcătuite dintr-un număr mic de locuințe de tipul bordeielor. Până în prezent nu dispunem de date care să ateste că în astfel de așezări s-ar fi găsit și urme de locuințe de suprafață. Gropile considerate a fi bordei aveau, de obicei formă ovală.

Documentarea în privința cultivării plantelor de către comunitățile fazei Bolintineanu nu este prea bogată, dar este semnificativă.

Pe bulgării de lipitură arsă găsiți în gropile cercetate în astfel de așezări, se văd urme de paie, folosite în amestec. De asemenea, în pământul de umplutură al unor gropi se aflau boabe carbonizate de grâne. Boabele și amprente de boabe au fost

⁷ Informație de la regretatul C.S. Nicolăescu - Ploșcor.

⁸ Eugen Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974.

analizate de specialiști și s-a făcut precizarea că erau boabe de grâu (de tipul *Triticum monococcum* L.), boabe de mei (*Panicum miliaceum* L.) și boabe, probabil, de hrișcă (*Fagopyrum* sp.)⁹.

În cursul acestei faze pământul era lucrat, în continuare, cu săpăliga.

La sfârșitul fazei Bolintineanu, în stadiul actual al documentării suntem în măsură să arătăm că s-au produs unele frământări și o anumită extindere a acelor comunități dinspre vestul Munteniei în sud-estul Olteniei, unde, drept urmare, s-a format, curând după aceea, faza Vădastra II. Subliniem că este prima extindere a comunităților culturii Boian în ținuturile vecine.

A urmat în timp faza Giulești, cu două etape de evoluție.

În prima etapă dezvoltarea a fost pașnică, pe teritoriul Munteniei, cu contacte cu comunitățile culturilor vecine.

Ca și în faza precedentă, în prima etapă a fazei Giulești așezările se amenajau pe margini de terase joase, în preajma apelor. Așezările erau alcătuite dintr-un număr mic de locuințe de tipul bordeielor, cu gropi de formă ovală, prevăzute cu o vatră simplă sau numai cu o adâncitură în care se făcea focul.

În cursul etapei amintite oamenii s-au ocupat, în continuare, cu cultivarea plantelor, după vechiul sistem, folosind săpăligile.

Cu prilejul săpăturilor din complexul de la Greaca, în pământul de umplură al gropii bordeiului, s-au găsit boabe de mei (*Panicum miliaceum* L.) și altele, probabil hrișcă (*Fagopyrum* sp.)¹⁰.

Înainte de a trece la analiza datelor despre situația din cea de a doua etapă a fazei Giulești se cuvine să subliniem unele concluzii istorice valabile pentru prima perioadă a epocii neolitice.

În perioada la care ne-am referit, respectiv în cursul neoliticului timpuriu și la începutul neoliticului mijlociu (inclusiv în prima etapă a fazei Giulești), comunitățile neolitice din Muntenia s-au ocupat, în principal, cu cultivarea grânelor. Uneltele principale folosite la deștelenirea solului erau săpăligile. O astfel de muncă necesita un efort deosebit.

Erau cultivate suprafețe destul de mici, obținându-se recolte modeste cantitativ.

⁹ Idem, *Viața oamenilor din spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniiile 7-4 î.Hr.*, București, 1996, p. 18-19.

¹⁰ *Ibidem*, p. 19.

Pe aceleași terenuri erau cultivate aceleași tipuri de plante, ceea ce ducea la recolte tot mai mici, comunitățile fiind nevoite să se mute în alt loc.

În acea perioadă așezările se amenajau pe terasele joase ale râurilor sau pe malul lacurilor. De regulă, acele așezări erau alcătuite dintr-un număr mic de locuințe și, prin urmare, aveau un număr mic de locuitori. Subliniem că, de regulă, așezările din perioada dată nu aveau sistem de apărare.

Locuințele fiind folosite o perioadă relativ scurtă, de câțiva ani, erau modeste, mai ușor de construit, fiind reprezentate prin bordeie de dimensiuni nu prea mari.

Se cuvine să subliniem o observație importantă, anume că în domeniul ceramicii, pe suprafața ariei de răspândire destul de întinsă, comunitățile primelor două faze ale culturii Boian au modelat vase cu forme și ornamente specifice, ceea ce înseamnă că în acea vreme existau legături strânse între comunitățile culturii. Prin urmare, era o unitate din punct de vedere etnic și cultural.

În perioada amintită, datorită modului de trai semistabil acele comunități nu și-au organizat necropole, ci morții erau îngropați în preajma locuințelor. Prin urmare, este vorba de morminte de inhumație izolate.

Săpăturile din așezările aparținând comunităților din cea de a doua etapă a fazei Giulești au dus la unele observații demne de reținut.

Majoritatea așezărilor din această etapă se organizau pe grinduri aflate în luncile râurilor, pe boturi de deal și pe prelungiri înguste de terase înalte, mărginite de pante abrupte.

O parte din locuințele cercetate erau bordeie, dar în unele complexe, în special, de la sfârșitul fazei, sunt documentate resturile unor locuințe de suprafață.

Importante sunt observațiile făcute în cadrul complexului din faza Giulești-Sârbi¹¹, unde s-au descoperit și cercetat rămășițele a trei locuințe, din care primele două erau mai vechi și anume bordeie, iar cea de-a treia (care le suprapunea pe celelalte două) era o locuință de suprafață.

Existența unor locuințe de suprafață de la sfârșitul acestei faze este documentată și prin descoperirea, în groapa A din

¹¹ Valeriu Leahu, *Săpăturile de salvare de la Giulești-Sârbi*, în *Cercetări arhologice în București*, I, 1963, p. 186-187.

complexul de la Giulești, a numeroși bulgări mari și mici de lipitură arsă la roșu, care proveneau din peretii unei locuințe de suprafață¹².

Prin urmare, în perioada de la sfârșitul fazei Giulești a culturii Boian se constată, pe baza observațiilor făcute în cursul săpăturilor, unele schimbări importante în viața acelor oameni.

În locul așezărilor modeste de pe terasele joase, fără sistem de apărare, au început să fie preferate locuri aflate pe terasele înalte și, mai ales, prelungirile înguste (mărginite de dealuri abrupte și înalte). Unele așezări s-au organizat pe grinduri izolate aflate în luncile râurilor.

S-a trecut treptat de la locuințele modeste de tip bordei (vremelnice) la locuințele de suprafață (de durată).

Schimbările se datoresc, după părerea noastră, unei modificări importante în domeniul cultivării grânelor și anume trecerea de la folosirea săpăligii în munca câmpului (care necesita un efort mare), la o altă metodă, și anume la folosirea plugului (cu brăzdar din corn de cerb) cu tracțiune animală, care presupunea un efort mult mai mic din partea oamenilor.

Subliniem că începutul folosirii plugului primitiv cu tracțiune animală în ținuturile noastre, în cursul epocii neolitice, a fost precizat prin grija regretatului Corneliu N. Mateescu, pe baza osemintelor de bovine descoperite prin săpăturile din așezarea de la Vădastra (jud. Olt) (în stratul cu materiale din faza Vădastra II)¹³. Acele oase au fost analizate de specialiștii în paleofaună, care au demonstrat că animalele respective au fost folosite la tracțiune.

Unele din oasele de bovine pe care le-am descoperit prin săpături în complexe din faza Giulești¹⁴ din Muntenia au fost analizate prin grija lui Corneliu Mateescu și s-au dovedit a prezenta unele caracteristici similare oaselor descoperite în așezarea de la Vădastra.

Prin cultivarea grânelor cu folosirea plugului primitiv cu tracțiune animală acei oameni aveau posibilitatea să utilizeze în

¹² Săpături Eugen Comșa.

¹³ Vasile Gheție și Corneliu N. Mateescu, *L'emploi des bovins pour la traction pendant la phase Vădastra II (Néolithique Moyen)*, în *Zephyrus*, XXI-XXII, 1970-1971, p. 99-104.

¹⁴ Basile Gheție și Corneliu N. Mateescu, *L'élevage et l'utilisation des animaux pendant le néolithique moyen à Vădastra (Roumanie)*, în *Zephyrus*, XXVIII-XXIX, 1978, p. 139.

acest scop terenuri cu suprafață mai mare și, drept consecință, obțineau recolte mai mari.

Drept urmare a asigurării unei cantități mai mari de hrană, comunitățile culturii Boian, din a doua etapă a fazei Giulești, au început să treacă la viața sedentară, ceea ce le-a permis, după cum am arătat, organizarea unor așezări mai mari, cu mai multe locuințe, pe locuri ferite de atacuri.

În noile condiții de trai a început să crească numărul membrilor acelei comunități și, drept urmare, se constată că în acea vreme s-au produs unele frământări provocate de răspândirea unor comunități, de la sfârșitul fazei Giulești, în două direcții.

În primul rând, dinspre nord-estul Munteniei în sud-vestul Moldovei, unde prin amestecul lor cu unele comunități târzii ale culturii cu ceramică liniară, s-a format cultura Precucuteni¹⁵.

Un alt grup de comunități ale fazei Giulești, prin trecătorile Carpaților, a pătruns în sud-estul Transilvaniei¹⁶.

După cum am amintit, comunitățile fazei Giulești au cultivat grânelor folosind un plug primitiv cu tracțiune animală.

Prin săpăturile din așezarea de la Giulești, de la sfârșitul fazei cu același nume, pe o serie de bulgări de lipitură arsă s-au observat amprente de boabe: de grâu (*Triticum monococcum* L. și probabil de *Triticum vulgare* L.), de mei (*Panicum miliaceum* L.), probabil de neghină (*Angrostemma githago*) și de bob (*Vicia faba* L.)¹⁷.

La sfârșitul fazei Giulești se constată evenimente noi în evoluția culturii Boian. În timp ce în zona de nord-est a arealului său comunitățile și-au continuat traiul în formele de până atunci, în sudul Munteniei s-a produs treptat evoluția spre faza Vidra. Astfel, s-a ajuns la o anumită perioadă relativ scurtă în cursul căreia comunitățile din cele două zone menționate (cu materiale specifice celor două faze) au fost paralele pentru un timp.

Spre deosebire de comunitățile fazei Giulești, cele din faza Vidra și-au desfășurat evoluția, în special, în câmpia din sudul Munteniei, unde se află majoritatea așezărilor lor. Toate acestea au fost organizate pe terasele și pe popinele înalte din luncile râurilor. Ele se află la baza multor telluri.

¹⁵ Eugen Comșa, *Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giulești a culturii Boian*, în *SCIV*, 8, 1957, p. 45-47.

¹⁶ Idem, *Cultura Boian în Transilvania*, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 629-645.

¹⁷ Idem, *op.cit.*, 1957, p. 32.

Locuințele comunităților din faza Vidra erau de suprafață, de formă rectangulară.

În privința cultivării plantelor, până acum avem date puține. Putem aminti doar că lipitura de lut folosită la construcția locuințelor era amestecată cu multe paie. Prin săpături s-au descoperit: râșnițe, piese de silex folosite la seceri și unele boabe carbonizate, care însă nu au fost analizate.

Nu poate fi nici o îndoială că, în continuare, se folosea plugul primitiv, cu brăzdar din corn de cerb și cu tracțiune animală.

Pe fondul local, reprezentat de faza Vidra, a continuat evoluția comunităților culturii Boian, făcându-se treptat trecerea la faza de tranziție spre cultura Gumelnița.

În timpul acestei faze s-au produs frământări importante, reflectând o creștere apreciabilă a populației (evident și pe baza unor recolte mai bogate de grâne).

Atunci se constată extinderea comunităților fazei de tranziție pe teritoriul Dobrogei¹⁸, unde, datorită lor, încetează evoluția culturii Hamangia și noii veniți se amestecă cu vechea populație, rezultând o variantă locală a culturii Gumelnița.

De asemenea, comunitățile fazei de tranziție s-au extins și în Oltenia, până la Jiu¹⁹. Datorită lor a încetat evoluția culturii Vădastra.

Comunitățile fazei de tranziție și-au amenajat așezările tot pe prelungirile teraselor înalte sau pe popine din lunci. Reținem că în unele cazuri acele comunități și-au făcut, pe același loc, revenind, până la patru așezări suprapuse. Așa este cazul așezării de la Radovanu. Aceasta era situată pe o prelungire de terasă înaltă, fiind mărginită din trei părți de pante abrupte, partea de legătură cu restul terasei fiind prevăzută cu un șanț de apărare.

Locuințele din cele patru așezări erau de suprafață, de formă rectangulară, prevăzute cu podea platformă și cu cuptoare.

Comunitățile din faza de tranziție din așezarea de la Radovanu au cultivat diferite tipuri de grâu: *Triticum monococcum* L., *Triticum dicoccum* Schrank și *Triticum aestivum* ssp *compactum*, apoi orzul (*Hordeum vulgare* L.)²⁰.

¹⁸ Idem, *Date cu privire la răspândirea comunităților fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița pe teritoriul Dobrogei*, în *Pontica*, V, 1972, p.39-43.

¹⁹ Marin Nica a descoperit o așezare din faza amintită pe malul Jiului.

²⁰ Eugen Comșa, *op.cit.*, 1996, p. 22-23.

Ca și în fazele precedente, lutul folosit pentru lipitură era amestecat cu paie. Grânele se păstrau în vase mari de provizii și în gropi de bucate. Râșnițele erau de dimensiuni ceva mai mari ca înainte.

Faza de tranziție, fără amestec din afară, a constituit fondul pe care, în Muntenia, s-a format cultura Gumelnița. Evoluția culturii Gumelnița a fost împărțită în trei faze: Gumelnița A1 (= faza de tranziție după periodizarea noastră); Gumelnița A2 (= faza Sultana) și Gumelnița B (= faza Jilava).

Așezările purtătorilor culturii Gumelnița sunt, de obicei, de tip tell, corespunzând mai multor așezări suprapuse în timp, situate pe prelungiri de terase, pe popine sau pe grindurile din lacurile de lângă Dunăre. Așezările aveau câte un șanț de apărare și erau alcătuite din locuințe de suprafață, de formă rectangulară.

Este evident că purtătorii culturii Gumelnița s-au ocupat intens cu cultivarea plantelor, prin folosirea plugului primitiv cu tracțiune animală.

Boabe de grâne s-au găsit în mai multe așezări Gumelnița, dar o mare parte din ele nu au fost analizate. Dispunem numai de unele determinări. Astfel, în așezarea Gumelnița, dintr-o groapă din faza Gumelnița A 2 s-au adunat numeroase boabe de grâu (*Triticum vulgare* L.)²¹. Din faza Gumelnița B datează așezarea de la Jilava, unde s-au găsit boabe de grâne carbonizate, anume de grâu și de mei²².

Menționăm că la Teiu (jud. Argeș) s-a descoperit o mare cantitate de grâu carbonizat²³ (nedeterminat). Alte boabe de grâu (nedeterminate) s-au găsit în așezarea de la Morteni²⁴ (jud. Dâmbovița).

În general, în așezări se găsesc grămezi de lipitură arsă, cu urme de paie, de pleavă și uneori cu urme de boabe de grâne.

Rezervele de grâne erau păstrate în vase mari de provizii și în gropi anume amenajate. În fiecare așezare se găsesc multe râșnițe.

²¹ Vladimir Dumitrescu, *Gumelnița. Sondajul stratigrafic*, în *SCIV*, 17, 1, 1966, p. 97.

²² Dinu V. Rosetti, *Câteva așezări și locuințe preistorice din preajma Bucureștilor. Asupra tehnicii, tipologiei și cronologiei lor*, în *Urbanismul*, IX, București, 1932, p. 18.

²³ Ion Nania, *Locuitorii gumelnițeni în lumina cercetărilor de la Teiu*, în *SAI*, 1967, p. 7-23.

²⁴ Informație de la I. Muscă, căreia îi mulțumim și pe această cale.

* * *

În concluzie, din datele prezentate rezultă că în a doua perioadă a epocii neolitice pe teritoriul Munteniei, datorită trecerii de la cultivarea plantelor cu folosirea săpăligilor la folosirea plugului primitiv cu tracțiune animală, s-au produs modificări importante în viața comunităților neolitice din ținuturile avute în vedere cea mai importantă fiind trecerea de la viața semistabilă de până atunci la viața sedentară propriu-zisă.

Se constată schimbări și în domeniul tipului de așezare, de la cele modeste de până atunci, aflate pe margini de terase joase, fără șanț de apărare, se începe amenajarea așezărilor pe terasele înalte, mai ales pe prelungiri înguste (având șanț de apărare) sau pe popine din luncile râurilor.

De asemenea, se schimbă tipul de locuință, de la cele modeste, de tipul bordeielor, se trece la construirea locuințelor de suprafață, de formă rectangulară, clădite în sistem paiantă, prevăzute cu acoperiș "în două ape" și cu ferestre rotunde. În această perioadă, pe lângă vetrele obișnuite, în anumite zone s-au construit în locuințe cuptoare cu boltă, pentru gătit și încălzit.

Considerăm că în organizarea comunităților s-au produs anumite schimbări, destul de importante.

Datorită modificărilor amintite din domeniul agriculturii se constată o creștere a numărului populației și o serie de frământări, urmate de extinderea unor arii culturale.

Astfel, în faza Giulești s-a produs extinderea acelor comunități înspre sud-vestul Moldovei, cu consecința importantă în formarea culturii Precucuteni. Tot comunitățile fazei Giulești s-au extins și în sud-estul Transilvaniei.

A urmat o perioadă mai pașnică, după care în cursul fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița s-au produs alte mișcări mari, anume extinderea în Dobrogea, ceea ce a provocat încetarea evoluției culturii Hamangia.

O altă extindere a comunităților fazei de tranziție s-a produs în Oltenia de sud-est, până la Jiu, din cauza căreia a încetat evoluția culturii Vădastra.

Cea mai importantă extindere a acelor comunități s-a desfășurat la sud de Dunăre, până aproape de țărmul Mării Egee. Drept urmare, după aceea s-au putut desfășura relații cu culturile din sud și obținerea, pe calea schimburilor, a diferitelor obiecte, mai ales de aramă și, mai rar, a celor de aur.

Reținem și faptul că până atunci mormintele erau izolate, aflate în preajma așezărilor. În perioada analizată încep să se organizeze necropole.

L'IMPORTANCE DE LA CULTURE DES PLANTES PENDANT L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE SUR LE TERRITOIRE DE LA VALACHIE

RESUME

La culture des plantes a joué un rôle important dans la vie des gens de l'époque néolithique de la Valachie.

Les résultats obtenus jusqu'à présent permettent de distinguer en Valachie, en ce qui concerne la culture des plantes deux périodes.

Pendant la première période pour le travail de la terre ont été utilisé des serfouettes.

Les terrains cultivés ont eu, en général, une surface petite. Pour cette cause ont obtenue des minces récoltes. En conséquence les gens de cette période ont mené une vie demistabile. Leur agglomérations, sans un système défensif, ont été situées sur les bas terrasses des fleuves. Les habitations sont représentées par des huttes.

La deuxième période se caractérise par l'utilisation de charrue primitif à traction animale. En conséquence il y avait la possibilité de cultiver des surfaces plus étendues et ont été obtenues des récoltes plus grandes. Pour cette raison ces communautés graduellement ont passé à une vie sédentaire.

Les agglomérations, entourées par des fosses pour se défendre, ont été situées sur les hautes terrasses des fleuves ou sur les îles dans les lacs.

Les habitations ont eu une forme rectangulaire et ont été sur la surface.

Pendant cette période le nombre de la population a commencé d'agrandir et en conséquence une partie des communautés se sont répandues dans des directions différentes.

CIRCULAȚIA MONETARĂ DIN DACIA RĂSĂRITEANĂ ȘI CIVILIZAȚIA ORĂȘENEASCĂ TIMPURIE*

DE

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

Pentru cunoașterea mai aprofundată a Antichității, de mai mult timp cercetarea istorică studiază cu precădere trei mari teme: stadiul dezvoltării economice, apariția orașului și formarea statului. Toate aceste trei teme sunt strâns legate între ele și au dat naștere la alte numeroase cercetări secundare. Studiarea problemelor amintite a întâmpinat mari greutăți, atât datorită insuficienței izvoarelor, cât și din cauza erorilor metodologice. Și după opinia noastră, care nu este singulară, o gravă greșală de metodă constă în transferarea experiențelor și conceptelor actuale în analizele pe care le întreprindem asupra istoriei vechi¹. Drept urmare, au apărut și aprinse controverse, cum sunt cele dintre "primitiviști" și "moderniști"².

* O variantă în limba germană a acestui studiu (*Der Geldumlauf in Ostdakien und die frühstädtische Zivilisation*) este în curs de publicare în vol. *Proceedings XII. Internationaler Numismatischer Kongreß Berlin 1997*, Berlin, 1998.

¹ T. Frank, *Roman Imperialism*, New York, 1921; idem, *An Economic History of Rome*², New York, 1962; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, 1926; P. D. A. Garnsey și C. R. Whittaker, *Introduction*, în *Imperialism in the Ancient World*, eds. P. D. A. Garnsey și C. R. Whittaker, Cambridge, 1978, p.2-5; R. Halperin, *Cultural economies past and present*, Austin, 1994, p. 3.

² H. Bruhns, *De Werner Sombart à Max Weber et Moses I. Finley: la typologie de la ville antique et la question de la ville de consommation*, în *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique*, Actes du Colloque organisé à Aix-en-Provence par l'U.E.R. d'histoire, les 11 et 12 mai 1984, eds. Ph. Leveau, Marseille, 1985, p. 255-273; Ch. Goudineau, *Intervention*, în același volum, p.282-284; J. Andreau, *Présentation - Vingt ans après L'Économie antique de Moses I. Finley*, în *Annales*, 50, 1995, 5, p. 948.

Foarte disputată este problema oraşului. De fapt, cercetarea nu a căzut încă de acord asupra caracteristicilor care diferenţiază oraşul de sat³. Mai mult, adesea se consideră că o aşezare devine oraş abia în momentul când asemenea caracteristici sunt pe deplin evidente. Trebuie însă să admitem, că nu toate aceste caracteristici apar sau ajung la maturitate în acelaşi timp.

Trăsăturile care disting un oraş de oricare altă aşezare se pare că pot fi concentrate în trei mari grupe: *structura formală*, *complexitatea socială* şi *funcţiile* - toate fiind în strânsă legătură cu spaţiul înconjurător⁴.

Structura formală se bazează pe localizare: *noduri de comunicaţii*, *însemnătate strategică*, deci şi militar-politică -, prin care se asigură controlul unei arii geografice determinate; plasarea în *centrul* sau la *periferia* sistemului, de unde se distribuie sau pe unde se introduc produsele sau serviciile; *locurile de joncţiune a unităţilor naturale contrastante* (mare - uscat, munte - deal - câmpie) sau cele ale *comunităţilor etnice şi politice*⁵, mărimea spaţiului ocupat şi a populaţiei (în comparaţie cu alte aşezări), densitatea şi organizarea construcţiilor, ca şi folosirea diferenţiată a resurselor (în primul rând, pământul)⁶.

Complexitatea socială se dezvoltă prin slăbirea legăturilor de familie şi rudenie, pe de-o parte, şi dezvoltarea relaţiilor personale şi de grup, pe de altă parte; de asemenea, se adânceşte separarea meşteşugurilor de agricultură şi se amplifică diferenţierile sociale.

În sfârşit, oraşul deţine multiple *funcţii*, ca centru de redistribuire, de apărare, de comunicaţii (drumuri, port), economic (piaţă, producţie comercială, comerţ de mare distanţă), industrial (deosebit de producţia comercială), religios, social (confort, distracţii) şi politic (administrativ).

Asupra fiecărei dintre aceste caracteristici s-au întreprins intense şi îndelungate investigaţii. În primul rând, a rezultat că ele nu apar concomitent şi nu evoluează uniform sau liniar. De aceea, procesul de

³ B. Robson, *Towns and Typologies: Forms and Processes*, în *Space, Hierarchy and Society. Interdisciplinary Studies in Social Area Analysis*, ed. B. C. Burnham şi J. Kingsbury, BAR International Series 59, Oxford, 1979, p.187-190.

⁴ B. C. Burnham, *Pre-Roman and Romano-British Urbanism? Problems and Possibilities*, în *The Invasion and Response. The Case of Roman Britain*, ed. B. C. Burnham şi H. B. Johnson, BAR British Series 73, Oxford, 1979, p. 257-264.

⁵ C. Haselgrove, *External Trade as a Stimulus to Urbanisation*, în *Oppida in Barbarian Europe*, ed. B. Cunliffe şi T. Rowley, BAR Sup. Series 11, Oxford, 1976, p. 29-31 şi 40.

⁶ R. Halperin, *op. cit.*, p. 48 şi 57-59 (despre conceptele lui Polanyi privind *localizarea* - instituţională şi ecologică - şi de *dobândire* - instituţional, ca şi *mişcările* însoţitoare).

transformare a unei așezări obișnuite într-una urbană poate cunoaște mai multe faze intermediare, cum ar fi quasi-orașul și proto-orașul⁷.

Cercetarea istorică românească este preocupată de mai multă vreme de problema existenței orașului în Dacia pre-romană⁸. Studiul nostru încearcă să găsească începuturi de viață orășenească în cadrul așezărilor din Dacia răsăriteană, care au fost descoperite și examinate până acum. Analiza de față se va desfășura de această dată în limitele caracteristicilor expuse succint mai sus. Ea cuprinde 9 așezări situate între Carpații Răsăriteni și Nistru: Barboși - Galați, Poiana, Răcătău, Moinești, Brad, Bunești, Poiana - Dulcești, Bâta Doamnei - Piatra Neamț și Butuceni (fig.2). S-a încercat identificarea câtorva dintre ele cu acelea menționate de către Ptolemeu sub numele de *dava* (- *davae*), echivalent pentru *oppidum*: Petrodava = Bâta Doamnei (III, 8, 4), Zargidava = Brad, Tamasidava = Răcătău și Piroboridava = Poiana sau Barboși (III, 10, 8).

Cercetările întreprinse asupra celor 9 așezări menționate au arătat, că unele dintre ele dețin multe din caracteristicile specifice unui oraș. Toate au fost amplasate în locuri dominante, greu accesibile și bine situate strategic. Câteva dintre ele au avut o poziție mai avantajoasă, fiind plasate pe Valea Siretului Inferior, strâns legată de Valea Dunării: Brad, Răcătău, Poiana și Barboși, ultima fiind chiar la confluența celor două fluvii (fig. 2).

Se știe, că elementele de urbanism pot fi observate cel mai ușor cu ajutorul săpăturilor arheologice⁹. Astfel, pe această cale, s-a putut distinge o ierarhizare a așezărilor¹⁰, în jurul fiecăreia dintre cele 9 *davae* amintite gravitând alte așezări, mai mici, cu inventar sărăcăcios și adesea chiar fără fortificații¹¹. Marile centre menționate mai înainte au fost dotate cu

⁷ J. V. Andreev, *Urbanization as a Phenomenon of Social History*, în *Oxford Journal of Archaeology*, 8, 1989, 2, p.167-177.

⁸ M. Macrea, *Procesul separării orașului de sat la daci*, în *Studii și referate privind istoria României*, București, 1954, p. 119-145; I. Ferenczi, *Contribuții la soluționarea problemei formării orașului la daci*, în *Studii dacice*, ed. H. Daicoviciu, Cluj-Napoca, 1981, p. 48-64.

⁹ J. Collis, *City and State in Pre-Roman Britain*, în *Invasion and Response. The Case of Roman Britain* (vezi nota 4), p. 231-240.

¹⁰ M. Miret, J. Sanmarti și J. Santacana, *Introduction: Iberian Settlement Patterns*, în *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, ed. G. Barker și J. Lloyd, *Archaeological Monographs of the British School at Rome*, No.2, London, 1991, p. 47-53.

¹¹ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 54-62 și harta 7.

fortificații de amplă anvergură, ca și cu alte amenajări (accentuări de pante, neteziri de suprafețe accidentate și, mai ales, numeroase și complicate terasări ș.a.m.d.), necesitând implicit materiale, transporturi și forțe de muncă considerabile, care depășeau posibilitățile de efort individuale sau ale unui grup restrâns; de asemenea, lucrările respective nu au putut fi duse la bun sfârșit fără existența unor specialiști și a unor cunoștințe tehnice adecvate.

La Barboși, Brad și Bâta Doamnei - Piatra Neamț au fost găsite urmele unor sanctuare¹², care au putut sta chiar la originea *davae*-lor respective¹³. Locuințele de mari dimensiuni (cuprinzând până la 9 camere) - din care unele au avut etaj -, pavajele de piatră, materialele de construcție, lucrate în tehnică sau chiar de tip elenistic (tigle și olane), care au fost scoase la iveală în unele dintre aceste așezări, dovedesc existența unui standard de viață diferențiat, ca și a unei elite, chiar dacă, probabil, aceasta era de natură teocratică¹⁴.

Cu prilejul săpăturilor arheologice s-a mai găsit și o cantitate impresionantă de artefacte de proveniență mediteraneană, atât de lux, cât și pentru un consum mai larg: amfore, ceramică de lux, sticlărie, bijuterii și diverse podoabe (din aur, argint, pietre prețioase, fildeș și bronz), mărgel, vase de metal, arme și chiar obiecte de uz gospodăresc¹⁵. Aceste

¹² N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969; V. Căpitanu și V. Ursachi, *Brad und Răcătău, zwei getisch-dakische befestigte Siedlungen (Kreis Bacău)*, în *Thraco-Dacica*, 1976, p. 271-277; S. Sanie, *Cetățuia dacică de la Barboși (I)*, în *ArhMold*, 11, 1987, p. 103-111; idem, *Cetățuia dacică de la Barboși (II)*, în *ArhMold*, 12, 1988, p. 53-103; V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica, X, București, 1995, p. 99-112; N. Conovici, G. Trohani, *Sanctuare și zone sacre la geto-daci*, în *Symposia Thracologica*, 3, Constanța, 1985, p. 115-118.

¹³ S. Fichtl, *Relations entre sanctuaires et sites fortifiés en Picardie et Haute-Normandie*, în *Actes du colloque de St-Riquier (8 au 11 novembre 1990) organisé par la Direction des Antiquités de Picardie et l'UMR 126 du CNRS*, ed. J.-L. Bounaux, Les sanctuaires celtiques et le monde méditerranéen, Archéologie aujourd'hui, Dossier de protohistoire N° 3, Paris, 1991, p. 22-26.

¹⁴ G. Trohani, *Materiale de construcție din lut ars în așezările geto-dace*, în *Symposia Thracologica*, 4, Oradea, 1986, p. 64-65; V. Ursachi, *op. cit.*, p. 51-71.

¹⁵ R. Vulpe și E. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, 3-4, 1927-1932, p. 313-351; D. Tudor, *Răspîndirea amforelor grecești stampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, în *ArhMold*, 5, 1967, p. 39-70; S. Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, în *SCIV*, 24, 1973, 3, p. 416-433; S. Teodor, *Cu privire la relațiile dintre geții est-carpatici și lumea greco-macedoneană*, în *ActaMM*, 5-6, 1983-1984 (1984), p. 155-165; eadem, *Les importations grecques à Poiana - Piroboridava*, în *Symposia Thracologica*, 9, București, 1992, p. 138; V. Căpitanu, *Importuri elenistice și romane în dava de la Răcătău, județul Bacău*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea,

produse nu sunt răspândite în chip uniform, nici în așezări, nici în aceeași stațiune, ceea ce indică un grad mare de variabilitate, atât pe o scară orizontală, cât și pe una verticală¹⁶. *Davae*-le de la Barboși, Poiana, Răcătău, Bâta Doamnei, Bunești și Brad au dat la iveală cea mai mare cantitate de produse străine manufacturate. Mai mult, în primele trei așezări, spre deosebire de celelalte, au fost găsite și numeroase obiecte mai modeste și mai puțin valoroase, pe care le-am putea numi "de larg consum". Aceasta semnifică, că astfel de fabricate nu fac parte din categoria "bunurilor de prestigiu", utilizate numai în cercul unei elite restrânse¹⁷. Mai adăugăm faptul că, deși nivelurile arheologice La Tène din unele așezări au avut o durată mai mare (secolele IV î. de Chr. - I d. Chr.), la toate se poate sesiza, că cea mai intensă locuire și inventarul cel mai bogat (cantitativ și calitativ) datează dintr-o perioadă cuprinsă între sfârșitul secolului II/începutul secolului I î. de Chr. și războaiele daco-romane¹⁸.

Dar, analiza noastră nu poate fi completă fără a atrage în discuție și descoperirile monetare (fig.1). Cele 9 așezări amintite au dat la iveală aproape 1 000 de monede, reprezentând peste 67% din tot materialul monetar al așezărilor din întreaga Dacie¹⁹. Trebuie subliniat faptul că, documentele numismatice din cele mai mari și mai bogate stațiuni (Barboși, Poiana și Răcătău) nu au fost încă publicate integral. Cu toate

1989, p. 279-280; S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați) I*, în *ArhMold*, 17, 1994, p. 183-222; V. Ursachi, *op. cit.*, p. 114-130 și 201-248; V. V. Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești, jud. Vaslui*, în *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 253-257; eadem, *Noi descoperiri în cetatea geto-dacică de la Bunești (jud. Vaslui)*, în *SCIVA*, 38, 1987, 1, p.34-37; T. Arnăut, R. Ursu Naniu, *Vestigii getice din a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iași, 1996; vezi și nota 11.

¹⁶ C. Kramer, *Scale, Organization, and Function in Village and Town*, în *Archaeological views from the countryside: village communities in early complex societies*, ed. G. M. Schwartz și E. S. Falconer, Washington and London, 1994, p. 207-208.

¹⁷ K. Kristiansen, *Prestige Goods*, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p.117. De asemenea, este de avut în vedere și necesitatea unei distincții clare, care trebuie să existe între *marketplaces* și *market systems*, ca și între *prestige systems* și *systems of ceremonial exchange* (cf. R. Halperin, *op. cit.*, p. 67).

¹⁸ V. Mihailescu-Bîrliba, *Les dates numismatiques et la chronologie des sites de type La Tène de la Dacie*, în *Actes de XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1-7 septembre 1991, ed. J. Pavúk, 3, Bratislava, 1993, p. 291-296; S. Sanie, *op. cit.*, în *ArhMold*, 11, 1987, p.108; T. Arnăut, R. Ursu Naniu, *op. cit.*, p. 46 și urm.

¹⁹ V. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 291 și tab.1.

acestea, se știe că cele mai multe monede din *davae*-le Daciei estice au fost găsite în aceste trei așezări pomenite (peste 93%) (fig.3). Însă, faptul că, cele mai multe din exemplarele monetare descoperite sunt de argint (peste 85% în cele 9 așezări), poate indica doar existența unui mediu de schimb între economia mediteraneană "de piață" și economia dacică "de prestigiu"²⁰. Bineînțeles, în cadrul acestei teme, se poate îndelung discuta problema, în ce măsură Grecia sau Roma au ajuns la un stadiu al dezvoltării economice corespunzător relațiilor de piață²¹. Dar nu acesta este obiectul prezentei analize.

Moneda geto-dacică care s-a găsit în așezări (92,24%), dar și cea din tezaurele apărute întâmplător, este mai ales de argint (fig.4). În cea mai mare parte sunt imitații ale tetradrahmelor lui Filip al II-lea, dar care, treptat, reproduc tot mai deformat reprezentările originale și își pierd legenda. Se presupune pe bună dreptate, credem noi, că monedele cu valoare mare și fără legendă au fost destinate în special unor scopuri religioase și sociale, decât spre a servi unei economii bănești. Aceasta poate fi relevată doar de existența pieselor de metal inferior (bronz sau cupru)²², echivalent bănesc al produselor manufacturate "de larg consum". Asemenea monede au apărut și în așezările Daciei răsăritene, adesea chiar *fourrées*. Ele nu sunt însă în număr prea ridicat (7,14%), ceea ce impune prudență în aprecierea situației.

Un alt element, care se folosește într-o astfel de analiză, este indicele monedă/an. Chiar dacă apreciem că cea mai mare parte a monedelor din aceste 9 *davae* se datează în secolele I î. de Chr. - I d. Chr, indicele monedă/an este destul de scăzut (4,91). În cele 3 așezări mai bogate în descoperiri monetare (Barboși, Poiana și Răcătău) indicele monedă/an este de 4,6, iar numai pentru piesele de bronz, acesta atinge 0,32. În sfârșit, dacă ne concentrăm cercetarea asupra stațiunii de la Poiana, indicele monedă/an este de 3,69, iar numai pentru exemplarele de bronz, de 0,25. O comparație cu situația constatată la Tyras, ne arată că,

²⁰ L. Hedeager, *Money Economy and Prestige Economy in the Roman Iron Age, in Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honor of Berta Stjernquist*, ed. B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson, R. Petré, *Acta Archaeologica Lundensia*, S.8°, t. 16, Lund, 1988, p.147-153.

²¹ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*³, ed. J. Winkelmann, *Studienausgabe 9. bis 13. Tausend*, Tübingen, 1976, p.44 și urm., 94 și urm.; H. Bruhns, *Max Weber, l'économie et l'histoire*, în *Annales*, 51, 1996, 6, p.1280.

²² I. Hodder, *Pre-Roman and Romano-British Tribal Economies*, în *The Invasion and Response. The Case of Roman Britain* (vezi nota 4), p.191.

aici, indicele general monedă/an atinge 0,20 (secolele IV î. de Chr. - I d. Chr.), iar numai pentru piesele de bronz, de 0,13. Deci, analiza din punct de vedere al indicelui monedă/an ar putea să ne conducă la rezultate eronate, întrucât se exercită influențele unor elemente aleatorii. Acestea constă din cantitatea de monedă găsită, înregistrată și publicată, din spațiul cercetat, la care se raportează descoperirile monetare și, în fine, din timpul luat în considerație. Elementele de mai sus ar putea afecta mai puțin rezultatele, dacă condițiile de descoperire și identificarea pieselor apărute ar fi comunicate cu exactitate. Revenind la comparația cu Tyras, subliniem că, aici, monedele de metal inferior reprezintă 58% din totalul exemplarelor apărute²³, pe când în cele 3 mari așezări din Dacia estică ele nu depășesc 6,85% din totalul descoperirilor monetare.

În discuția de față se poate introduce și chestiunea "ratei de pierdere". După opiniile diverșilor cercetători aceasta variază între 0,001% și 2%, sau chiar mai mult²⁴. În acest caz, cele trei stațiuni mai bogate (Barboși, Poiana și Răcătău) au putut primi, într-o perioadă de aproximativ 200 de ani (secolele I î. de Chr. - I d. Chr.), între 92 000 000 și 46 000 exemplare. Astfel și indicele monedă/an ar fi mult mai ridicat, ajungând între 46 000 000 și 230 de piese. În acest moment al cercetării trebuie să menționăm din nou prezența unui alt element aleatoriu, care poate deforma rezultatul. Este vorba de reprezentativitatea descoperirilor, deoarece monedele de mai mică valoare se pierd mai ușor, ceea ce înseamnă că, între structura descoperirilor și structura reală a circulației monetare pot exista mari diferențe²⁵.

Se pare că, în acest stadiu al investigației nu se poate afirma cu exactitate, dacă în Dacia răsăriteană au existat elemente de viață urbană. Încercăm să obținem o clarificare apelând la analiza prin prisma caracteristicilor, care diferențiază orașele de consumatori, orașele de producători și orașele de comercianți, potrivit cu precizările lui Max

²³ V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p.118-121.

²⁴ M. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*, London, 1985, p. 235; P. J. Casey, *Understanding Ancient Coins. An Introduction for Archaeologists and Historians*, London, 1986, p. 83 și urm.; K. Lockyear, *Simulating coin hoard formation*, în *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology 1990*, ed. K. Lockyear și S. Rahtz, BAR International Series 565, Oxford, 1991, p.199.

²⁵ T. Hackens, *La circulation monétaire, question de méthode*, în *Numismatique antique. Problèmes et méthodes*, Nancy - Louvain, 1975, p. 218 și urm.; A. Matuszewski și J. Wielowiejski, *Statistical Method of Investigating the Structure of Currency Circulation from Coin Finds*, în *WN*, 17, 1973, p. 17-19.

Weber²⁶. De fapt, în cazul nostru, se poate afirma că se constată prezența elementele tipice ale centrelor de consum. Numărul mare de obiecte de proveniență mediteraneană, nu toate de lux, indică existența unei elite, dar și accesul la astfel de fabricate a altor grupe sociale, inferioare. În așezări dacice, ca cele de la Barboși, Poiana, Răcătău, Brad ș.a. au fost găsite unelte de bijutier, creuzete, cântare, unelte folosite în medicină și farmacie, ba chiar și imitații ceramice ale vaselor sudice²⁷. Mai mult, la Barboși și Poiana s-au descoperit chiar și ștante monetare²⁸. Putem conchide, că unele din *davae*-le Daciei estice (Barboși, Poiana și Răcătău) posedau caracteristici protourbane asemănătoare altor *oppida* din Europa temperată²⁹.

Cele de mai sus sunt întărite de constatările privind marile lucrări de amenajare a terenului, de construire a unor sanctuare impozante (unele, de piatră), ca și a unor locuințe deosebite, precum și de prezența produselor de lux, toate la un loc dovedind existența unor relații de dominație, în care factorul "regal-ritual" pare să fi fost deosebit de activ, dacă nu chiar predominant³⁰. În acest mediu, la început, proveniența produselor mediteranene, inclusiv monedele, a fost de natură extra-economică³¹. Însă descoperirile relevă că, acest stadiu a fost depășit cel puțin în cele 3 mari *davae* menționate. Putem chiar să ne întrebăm, dacă nu apăruseră cumva comerțul de tip "aristocratic"³², ca și elementele

²⁶ J. Andreau, *op. cit.*, p. 948-951, 954-957; H. Bruhns, *op. cit.*, p. 1276-1280.

²⁷ Vezi notele 12, 14 și 15.

²⁸ S. Sanie, *O ștanta monetară descoperită în cetățuia geto-dacică de la Barboși - Galați*, în *SCIVA*, 40, 1989, 1, p. 91-96.

²⁹ J. Collis, *Urban Structure in the Pre-Roman Iron Age*, în *Space, Hierarchy and Society in Social Area Analysis*, Oxford, 1979, p. 129-136; F. Audouze și O. Buchsenschutz, *Villes, villages et campagnes de l'Europe celtique. Du début du Ier millénaire à la fin du Ier siècle avant J.-C.*, Ligugé, Poitiers, 1989, p. 314-320; V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*, p. 123-125 și 167-168.

³⁰ G. M. Schwartz și S. E. Falconer, *Rural Approaches to Social Complexity*, în *Archaeological views from the countryside: village communities in early complex societies*, London, 1994, p. 3-6; B. Hayden, *Village Approaches to Complex Societies*, în același volum, p. 203 și urm.

³¹ K. Polanyi, C. M. Arensburg și H. Pearson, ed., *Trade and Markets in the Early Empires*, New York, 1957; I. Hodder, *op. cit.*, p. 189; R. Halperin, *op. cit.*, p. 136-142 (despre echivalențele substitutive și conceptul de preț în economiile comparative).

³² C. R. Whittaker, *Late Roman trade and traders*, în *Trade in the Ancient Economy*, ed. P. Garnsey, K. Hopkins și C. R. Whittaker, London, 1983, p. 179; R. Halperin, *op. cit.*, p. 167-190 (despre depozitare și comerț în sistemele prestatale și statale).

caracteristice unui stat de tip segmentar³³. Documentația actuală pare să indice răspunsuri afirmative, dar numai prin investigații specifice vom putea demonstra convingător aceste lucruri^{**}.

³³ G. Stein, *Segmentary States and Organizational Variation in Early Complex Societies: A Rural Perspective*, în *Archaeological Views from the Countryside* (vezi nota 30), p. 11-12; F. R. Allchin, *The emergence of cities and states: concluding synthesis*, în *The archaeology of early historic South Asia. The emergence of cities and states*, ed. F. R. Allchin, Cambridge, 1995, p. 331-333.

^{**} Pentru sprijinul acordat în realizarea acestui studiu, ca și a altora, rămân foarte recunoscător *Serviciului German pentru Schimburi Academice* (DAAD) și *Institutului Arheologic German* (DAI).

Nr.	Siedlungen Münztypen	Bârboși 6	Poiana 7	Răcățiu 8	Moinesti 9	Brad 10	Bunești 11	Poiana-Dulcești 12	Bâta Doamnei 13	Butuceni 14	Total	%
1.	Histria	+1 AE	5 AR	-	-	1 AE	1 AR	-	-	-	+8	0,82
2.	Tomis	+3 AE	-	-	-	-	-	-	-	-	+3	0,31
3.	Callatis	-	35 AE	-	-	-	-	-	-	-	35	3,57
4.	Makedonien	-	-	-	-	1 AR	1 AR	-	-	-	2	0,20
5.	Thasos	-	1 AR	-	-	-	-	-	-	-	1	0,10
6.	Dyrrhachium	-	1 AR	-	-	-	-	-	1 AR	-	2	0,20
7.	Apollonia	-	1 AR	-	-	-	-	-	-	-	1	0,10
8.	andere griechische Münzen	+2 AE	-	-	-	1 AE	-	-	-	5	+8	0,82
9.	Dazien	-	16 AR +4 AE	6 AR	-	5 AR	16 AR	-	-	-	+47	4,79
10	Republikani- schen Münzen	4 AR	655AR +8 AE	155 AR +1 AE	2 AR	14 AR	1 AR	1 AR	2 AR	-	+843	85,93
11	August	+1 AR	+2 AR +1AE	+	-	2 AR	-	-	-	-	+6	0,61
12	Tiberius	+	+1 AE	+	-	-	-	-	-	-	+1	0,10
13	Caligula	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-
14	Claudius	+5 AE	+	+	-	-	-	-	-	-	+5	0,51
15	Nero, Galba, Otho, Vitellius	+	+	+	-	1 AE	-	-	-	-	+1	0,10
16	Vespasian	+3 AR +1 AE	+5 AR	-	-	-	-	-	-	-	+9	0,92
17	Titus	1 AE	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,10
	Nicht identifizierte	-	2	-	-	2 AR 4 AE	-	-	-	-	8	0,82
	Total	+ 21	+737	+162	2	31	19	1	3	5	+981	
	%	2,14	75,13	16,51	0,20	3,16	1,94	0,10	0,31	0,51		
	Total AR	+8	+ 686	+161	2	24	19	1	3	?	+904	92,15
	Total AE	+ 13	+ 49	+1	-	7	-	-	-	?	+70	7,14

Fig. 1. Tabel cu monedele descoperite în așezările din Dacia răsăriteană

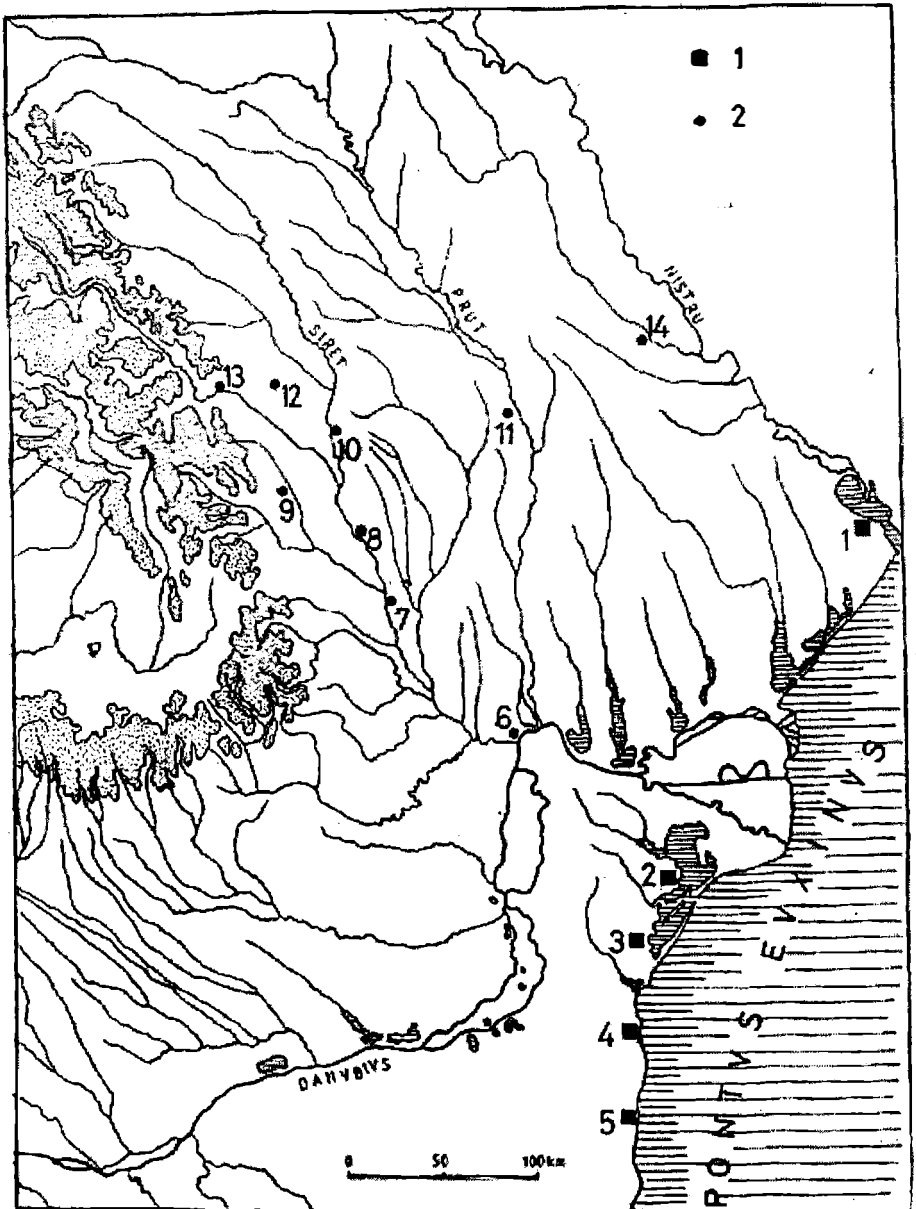

Fig. 2. Harta Daciei răsăritene cu principalele colonii grecești (1 - 5) și așezări autohtone (6-14): 1, Tyras; 2, Argamum; 3, Histria; 4, Tomis; 5, Callatis; 6, Barboși-Galați; 7, Poiana; 8, Răcătău; 9, Moinești; 10, Brad; 11, Bunești; 12, Poiana-Dulcești; 13, Bâta Doamnei-Piatra Neamț; 14, Butuceni.

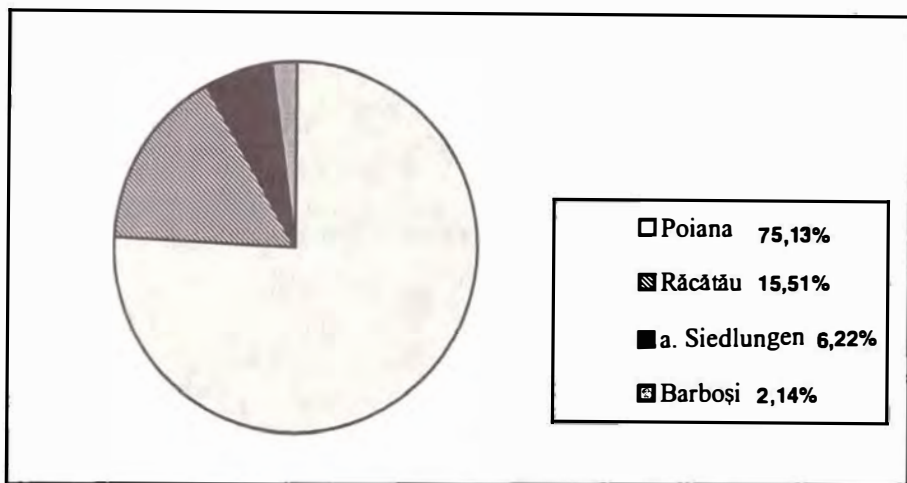

Fig.3. Reprezentare grafică a monedelor găsite în așezările Daciei răsăritene

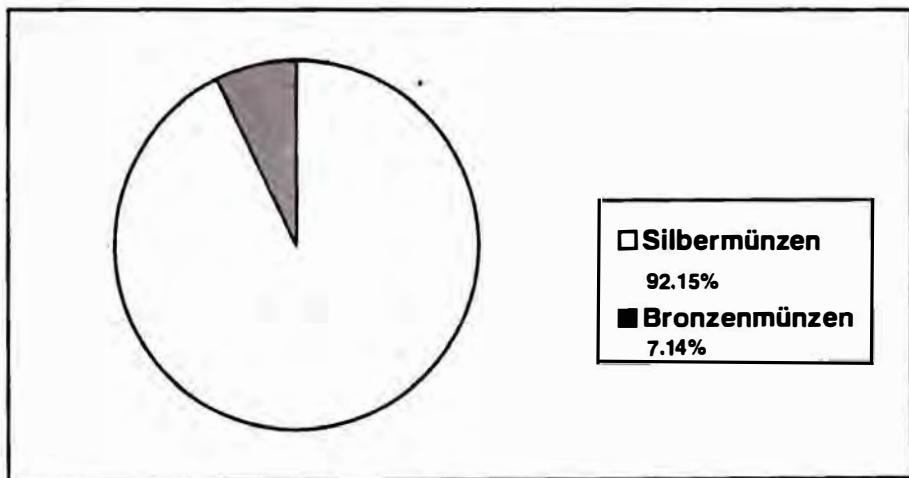

Fig. 4. Reprezentare grafică a monedelor de argint și bronz găsite în așezările Daciei răsăritene

DER GELDUMLAUF IN OSTDAKIEN UND DIE FRÜHSTÄDTISCHE ZIVILISATION

ZUSAMMENFASSUNG

Um das Altertum tiefer kennenzulernen beschäftigt sich die historische Forschung seit längerer Zeit mit dem Studium von drei grossen Themen: die Wirtschaftsentwicklungstufen, das Entstehen der Stadt und die Bildung des Staates.

Meiner Meinung nach ist ein grober methodologischer Fehler, wenn man die gegenwärtigen Erfahrungen und Auffassungen in die Geschichte des Altertums versetzt. Folglich erscheinen heisse Meinungsverschiedenheiten zwischen den "Primitiven" und "Modernen".

Heiß widersprochen ist das Problem der Stadt. Allerdings ist sich die Forschung über die Eigenschaften, die das Dorf von der Stadt differenziert nicht einig.

Es scheint, dass eine Stadt von einer anderen Ortschaft durch drei Charakteristikagruppen sich unterscheiden könnte: *die formale Struktur, die soziale Komplexität und die Funktionen* - alle stehen in enger Verbindung mit dem Hinterland.

Zu allen dieser Charakteristika wurden dauerhafte Forschungen unternommen. Erstens stellte sich heraus dass sie auf einmal nicht erscheinen und sich nicht regelmäßig, linear entwickeln. Darum kann der Verwandlungsprozess einer Ortschaft in eine Stadt mehrere Zwischenphasen wie: Quasistadt und Proto-Stadt kennen.

Die historische Forschung ist seit längere Zeit um das Dasein der Stadt in dem Vorrömischen Dazien beschäftigt. Unser Studium versucht die Anfänge eines städtischen Lebens in den Einrichtungen Ostdazien zu finden. Unsere Analyse würde sich in den Grenzen der vorheraufgezählten Charakteristika, kurz aufhalten. Sie umfasst 9 Ortschaften (Siedlungen) die zwischen den Ostkarpaten und Nistru liegen: Barboși - Galați, Poiana, Răcătău, Moinești, Brad, Bunești, Poiana - Dulcești, Băta Doamnei - Piatra Neamț und Butuceni. Es wurde die Identifizierung einiger von den aufgezählten, mit denen von Ptolemeus unter den Begriff *Dava* (- *Davae*) gleich für *Oppidum* versucht: Petrodava â Băta Doamnei (III, 8, 4), Zargidava â Brad, Tamasidava â Răcătău und Piroboridava â Poiana oder Barboși (III, 10, 8).

Die unternommenen Forschungen betreffs der neun genannten Ortschaften zeigten, dass sie viele spezifische Eigenschaften einer Stadt haben. Alle wurden auf hohen Stellen angelegt, schwierig erreichbar und strategisch gut gelegen.

Es ist bekannt, dass die städtischen Elemente am besten anhand von archäologischen Forschungen beobachtet werden können. So kann man eine Hierarchisierung der Siedlungen unterscheiden. Um jede von den 9 erinnerten *Davae* gravitierten kleinere Siedlungen, mit ärmlichen Inventar und oft ohne Festungen. Die genannten Siedlungen wurden mit weiten Festungen und andere Einrichtungen (Terrassen) versehen, die Materialien, Transport mächtige Arbeitskraft erforderten; gleichzeitig konnten diese Arbeiten ohne Fachleute mit entsprechenden technischen Kenntnisse nicht zum besten Stand beendet werden. In Barboși, Brad und Băta Doamnei wurden Sanktuarienspuren aufgefunden, die sogar als Ausgang dieser Entstehung der Siedlungen gelten können.

Während der archäologischen Ausgrabungen werde eine beeindruckende Qualität von Dingen mittelmeerischer Abstammung, sowohl für Luxus als auch

Konsum gefunden: Amphoren, Luxuskeramik, Gold- und Silberschmuck, Edelsteine, Elfenbeine und Bronze, Perlen, Metalltöpfe, Gewehre und sogar Haushaltsgegenstände.

Diese Erzeugnisse sind nicht gleichmäßig in den Siedlungen oder in derselben Siedlung verbreitet, das eine große Vielfaltigkeit, sowohl waage - als auch senkrechter Ebene, zeigt. Die *Davae* von Barboși, Poiana, Răcătău, Bâta Doamnei, Bunești und Brad haben die meisten fremden Handwerkserzeugnisse zum Erschein gestellt. Noch mehr, in den ersten 3 Siedlungen, im Vergleich zu den anderen Würden zahlreiche bescheidenere, kleinwertige Dinge entdeckt, Dinge, die man "für den Großkonsum" nennen könnte. Das heißt, daß solche Erzeugnisse nicht zu den "Prestigedingen", die nur von einer geringen Elite gebraucht waren.

Von den 9 Siedlungen hat man fast 1 000 Münzen zum Erschein gebracht, die 67% von Daziens Münzen vertreten. Da aber die meisten entdeckten Münzen aus Silber sind (mehr als 85% in den 9 Siedlungen), könnte das die Existenz eines Austausches zwischen der mittelmeeischen "Marktwirtschaft" und der "prestigevollen dakischen Wirtschaft" zeigen.

Die geto-dakische Münzen, die in den Siedlungen gefunden wurden aber auch die zufällige in Schätzen erscheinen sind meistens aus Silber (92,24%). Meistens sind es Nachahmungen der Tetradrachmen von Filip II, die allmählich die originellen Darstellungen deformiert nachahmten und die Sage verloren. Man vermutet gerechtlich, denken wir, daß die wertvollen Münzen und die ohne Sage, waren besonders für religiöse und soziale Zwecke gedacht als daß sie für eine Geldwirtschaft gemeint waren. Das kann von der Existenz der Münze aus minderen Metall (Bronze oder Kupfer) bezweckt werden, diese war ein Äquivalenz zu den handwerklichen Erzeugnissen "von weiten Konsum". Solche Münzen erscheinen auch in Ostdazien, oft als Subaeraten. Sie sind aber in kleiner hohen Zahl (7,14%).

Die Analyse von Standespunkt der Münzindiz pro Jahr könnte uns zu falsche Ergebnisse führen, denn es gibt Einflüsse aleatorischer Elemente.

Wir können auch die "Verlustquote" in unsere Diskussion nehmen. In diesem Fall, haben diese drei reicheren Siedlungen (Barboși, Poiana und Răcătău) in einer Zeitspanne von 200 Jahren (1. Jh. v. Chr. - 1. Jh. n. Chr.) zwischen 92 000 000 und 46 000 Exemplare erhalten. So daß auch der Münzindiz pro Jahr höher war, er erreichte bis 46 000 000 und 230 Exemplare. In diesem Augenblick der Forschung müssen wir auch hier von einem aleatorischen Element sprechen, das das Ergebnis deformieren kann. Es geht um die Vertretung der Entdeckungen, denn die Münzen von minderen Wert leichter verloren gehen das bedeutet, daß zwischen der Entdeckungsstruktur und die wahre Struktur des Geldumlaufs grosse Unterschiede entstehen können.

Es scheint, daß in dieser Forschungslage können wir noch nicht genau sagen, ob es in Ostdazien Elemente des städtlichen Lebens gegeben haben. Wir versuchen eine Klarifizierung zu erhalten, indem wir die Charakteristika analysieren werden, die die Konsumstadt, die Erzeugerstadt und Händlerstadt nach Max Weber Bestimmungen, unterscheidet. Eigentlich, in unserem Fall können wir sagen, daß es typische Elemente des Konsumzentrums existieren. Die grosse Anzahl der Dinge von mittelmeeischer Herkunft, nicht alle für Luxus, beweisen die Existenz einer Elite aber auch den Zutritt zu diesen Erzeugnissen auch anderer minderer Sozialgruppen. Wir können beschließen, daß einige *Davae* aus Ostdazien (Barboși, Poiana und Răcătău) Charakteristika der Protostädte besaßen, die anderen *Oppida* des gemäßigten Europa ähnelten.

Noch mehr sogar, die großen Bodeneinrichtungen der prächtige Sanktuarenbau (aus Stein) und der Bau einiger Wohnungen, so wie auch die Luxusdinge, beweisen die

Existenz einiger Herrscherhältnisse, in denen der "königliche - Ritual (Brauch)" sehr aktiver Faktor war. In diesem Raum waren Anfangs die mittelmeerischen Erzeugnisse, einschließlich die Münzen, von außerwirtschaftlicher Herkunft. Die Entdeckungen zeigen, daß diese Stufe wenigstens in den drei grossen genannten *Davae* überschritten wurden. Wir könnten uns sogar fragen, ob es nicht vielleicht ein Handel von "adligen" Typ und charakteristische Elemente eines Segmentarstaates gegeben haben.

ABBILDUNGEN

Abb.1. (Tabelle) Die gefundene Münzen aus ostdakischen Siedlungen.

Abb.2. (Karte) Griechische Kolonien (1-5) und die ostdakischen Siedlungen (6-14): 1, Tyras; 2, Argamum; 3, Histria; 4, Tomis; 5, Callatis; 6, Barboși - Galati; 7, Poiana; 8, Răcătău; 9, Moinești; 10, Brad; 11, Bunești; 12, Poiana - Dulcești; 13, Băta Doamnei - Piatra Neamț; 14, Butuceni.

Abb.3. Graphische Darstellung der Münzen aus den ostdakischen Siedlungen.

Abb.4. Graphische Darstellung der Silber- und Bronzemünzen aus den ostdakischen Siedlungen.

JULIANS RHETORENEDIKT (I)

VON

MIHÁLY-LORAND DÉSZPA

In dem Gesetz (*Cod. Theod.* 13,3,5.), den wir besprechen wollen, behauptet Julian, daß die *magistri studiorum* und die *doctores* sich in erster Linie durch ihre Sitten, und dann durch ihre Redekunst auszeichnen sollen. Weil er nicht in jeden Gemeinden persönlich gegenwärtig sein kann, muß jeder der sich als Lehrer betätigen will, durch einen Ratbeschluß in seiner Stellung anerkannt werden und ein Dekret der Kurialen mit "Einstimmigkeit der vornehmsten unter ihnen" erlangen. Die Curie muß dem Kaiser in jeden Fall ein solches Ausstellungsdekret vorlegen, damit die ausgesuchten Lehrer durch seine Bestätigung mit höherem Ansehen ihren Dienst kämten¹. Dieser Text wurde am 17. Juni 362 herausgegeben und ging in Spoletium, dem Sitz des *corrector Tusciae et Umbriae*, am 29. August ein². Auf dem ersten Blick kann man nichts Merken was gegen die Christen errichtet wäre. Darum bringen manche Forscher diesen juridischen Text, in dem sie ein antichristliches Gesetz sehen, mit einem Fragment eines Briefes in Zusammenhang, der ohne Datum und Adresse unter den Episteln des Kaisers überliefert ist³. Dieses Schreiben, das als an die christlichen

¹*Codex Theodosianus* 13, 3, 5, Hrs. von Theodor Mommsen, Berlin, 1898.

²Edgar Pack, *Städte und Steuern in der Politik Julians*, Bruxelles, 1986, S. 261.

³Henri Naville, *Julien L' Apostat et sa Philosophie du Polytheisme*, Paris, 1877; Ioan Coman, *Cauzele generale ale politicii anticrestine a imparatului Iulian dupa marturii patristice*, București, 1938; Joseph Bidez, *Kaiser Julian. Der Untergang der Heidnischen Welt*, Hamburg, 1956; Henri-Irénée Marrou, *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, München, 1957; Constance Head, *The Emperor Julian*, Boston, 1976; Robert Browning, *The Emperor Julian*, London, 1977; G. W. Bowersock, *Julian the Apostate*, Duckworth, 1978; Polymnia Athanassiadi - Gart Fowden, *Julian and Hellenism*, Oxford 1981; Polymnia Athanassiadi, *Julian. An*

Lehrer gerichtet verstanden wird, gilt nach der Meinung der obigen Forscher als Erläuterung des im *Codex Theodosianus* überlieferten Gesetz. In dem besagten Schreiben wird ausdrücklich auf ein "Gesetz für die Dozenten und Lehrer", Bezug genommen, demzufolge christliche Lehrer und Sophisten vor die Wahl gestellt wurden, entweder die Anschauungen jener Autoren, die sie für die Schüler interpretieren, zu teilen und dies vor allem im Hinblick auf die Götter, oder wenn sie das nicht wollen, dann sollen sie in die Kirchen der Galiläer gehen "um den Matthäus und Lukas auszulegen"⁴. Der Ausschluß der christlichen Dozenten wird mit der Forderung der "rechten Bildung" (*paideia orthe*) begründet, die "nicht im anspruchsvollen Ebenmaß der satzgefüge liege" sondern "in der gesunden Verfassung eines vernünftigen Denkens und in der richtigen Anschauung über Gut und Böse, Schön und Häßlich"⁵. "Daher sollten alle, die Unterricht irgendwelcher Art anbieten, untadelig in ihrer Haltung sein und keine Ansichten in ihrer Seele tragen, die ihrem öffentlichen Auftreten widerstreiten", namentlich die "Rhetoren, Grammatiker oder gar erst Sophisten", die "als Erklärer des Schrifttums der Alten", "nicht nur Lehrer sprachlicher Stilgesetze, sondern auch sittlicher Grundsätze" sein müssen⁶. Während die nicht opferwilligen Dozenten entlassen schienen, wurden die christlichen Schüler ausdrücklich nicht ausgeschlossen⁷. Otto Seeck und Cipriotti glauben, daß es noch ein drittes nicht erhaltenes Gesetz gegeben habe, in dem abweichend von der Regelung des Briefes 61. jenes von einer Reihe christlicher Autoren behauptete verbot, wonach auch die christlichen Schüler vom Besuch der traditionellen Schulen ausgeschlossen werden sollten, glaubwürdig wäre⁸.

Andere Forscher wie B.C. Hardey, G. Downey, R. Klein sehen in den Rhetorenedikt ein "positives Ziel", indem Julian eine Reform

Intellectual Biography, New York, 1992; Jean Bouffartigue, *L'Empereur Julien et la culture de son temps*, Paris, 1992; Rowland Smith, *Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London and New York, 1995.

⁴ Julian, *Epistula 55*, 423D in *Julians Briefe*, Übersetzt von Richard Weiss, München, 1978, S. 164.

⁵ *Ibidem*, 423 AB.

⁶ *Ibidem*, 422 CD.

⁷ *Ibidem*, 423 C.

⁸ Otto Seeck, *Der Untergang des Heidnischen Welt*, IV, Leipzig, 1898, S. 327; P. Cipriotti in: *Arch. Dir. Eccl.*, 5-1943, S. 225; Gegen diese Theorie sihe Wilhelm Enßlin, *Gesetzgebungswerke*, in: *Klio*, 1923, S. 189.

machen wollte um die augusteische Zeiten wieder ins Leben bringen⁹, oder eine Elite zu schaffen "die mit ihm in Glauben und Bildung fähig und willens ist, ihm in Zukunft die hart erkämpfte Herrschaft zu erhalten"¹⁰. Eine besondere Stelle in dieser Galerie hervorragenden Forscher erhielt, wegen seiner Interpretation, Edgar Pack. Er ist mit allen Thesen und Quellen so kritisch umgegangen, daß sein Ergebnis der Größe seiner Methodologie entsprach, "man kann sich der Eindruck nicht erwehren, daß es sich dabei um eine reformerisch Totgeburt handelte"¹¹.

Als nächstes möchten wir zunächst das Gesetz aus dem *Codex Theodosianus* interpretieren - leider hatten bis jetzt die Forscher keine Interesse wissenschaftlich ihre Theorien zu belegen weil sie ihre Ergebnisse als selbstverständlich betrachteten - indem wir zwei Dinge deutlich zeigen werde: 1. daß man bei einer aufmerksamen Lektüre des Gesetzes sehr klar seine antichristliche Orientierung sehen kann; 2. und wenn man das Gesetz in den julianischen ideologischen Universum intergriert, indem man diesen juristischen Text mit seinen Schriften in Zusammenhang bringt (was die letzten vier erwähnten Forscher leider überhaupt nicht gemacht haben), kann man die Verbindung mit dem oben genannten Brief deutlich sehen.

1. Die Frage nach der Identität der im Gesetz erwähnten Lehrer

In der Julian - Literatur ist die Frage nach der Identität der Lehrer in *Cod. Theod.* 13,3,5. kaum behandelt worden, was dadurch zu erklären ist, daß für die meisten Forscher die Zusammengehörigkeit des Codex - Exzerptes mit dem Brief 61. selbstverständliche ist, und so war Julians Zielrichtung für sie automatisch gegen alle christliche Rhetoren, Grammatiker und Sophisten gerichtet. Einer ganz anderen Meinung ist salvatore Pricoco. Der italienische Forscher behauptet folgendes: "Non puo esserci dubbio che i maestri chiamati in causa son qui quelli privati,

⁹ B. C. Hardey, *Kaiser Julian und sein Schulgesetz* in: Richard Klein, *Julian Apostata*, Darmstadt, 1978.

¹⁰ Richard Klein, *Kaiser Julians Rhetoren -und Unterrichtsgesetz* in: *Römische Quartalschrift*, 76-1981, S. 91.

¹¹ Edgar Pack, *op. cit.*, S. 300.

non quelli publici"¹². Für jene anderen städtisch angestellten Rhetoren und Grammatiker sei die Auswahl durch die Decurionen schon sehr alt. Daraus folgert er, daß das Gesetz nicht gegen die Christen gerichtet ist, sondern daß Julian dadurch eine Neuordnung der Berufsimmunitäten wollte¹³. Diese Theorie wurde von Edgar Pack widerlegt, indem er gezeigt hat, daß die Privatlehrer gar keine Immunitäten besaßen¹⁴. Pack glaubt, daß *Cod. Theod.* 13,3,5. nur von Kandidaten für städtische besoldete Lehrposten handelt. Eine Indiz findet er in der Erwähnung der *studia civitatum*, was als "städtische Schulen" übersetzt werden konnte¹⁵. Edgar Pack stehen Cipriotti und Richard Klein nahe. "Bei der *magistri studiorum* - so behauptet Richard Klein - kann es sich nur um die Vertreter der mittleren Stufe handeln, auf welcher den *grammathikoi* die Einführung der Schüler in die Dichterlektüre oblag, während die *réthores* die prosaschriften behandelten. Neben diesen Lehrern sind in dem Gesetz Julians auch die Vertreter der dritten Stufe, die *sophistai*, gemeint, deren Unterricht gewöhnlich auf dem der Grammatiker und Rhetoren aufbaute und die - häufig ebenfalls Rhetoren genannt - am Beispiel der klassischen Vorbild die Kunst des Redens lehrten. Erst durch die Ausbildung bei den letzteren, die Julian *doctores* nennt, fand der vorgezeichnete Studiengang seinen angestrebten Abschluß¹⁶. Wie Klein auch sehr gut bemerkt hat, wird durch das Wort *sophistai* nicht ein Philosoph gemeint, sondern nach der Forschungsergebnissen von Jean Bouffartigue hat das Wort in Julians Schriften zwei Bedeutungen: "Il peu designer, sans aucune marque axiologique, un professeur de rhétorique (Them. 6,259; Lettre 61). Mais la mot sophistes est également employé pour désigner les praticiens du discours epictictique"¹⁷. Aber wir wissen aus den Schriften des Kaisers, daß die Philosophie eine sehr große Rolle für im spielte. Die Philosophie ist die "Kunst der Künste", die Wissenschaft der Wissenschaften"¹⁸. In einem Brief an Eumenios und Pharianos gibt Julian den zwei Studenten den Folgenden Rat: "Verachtet

¹² Salvatore Pricoco, *L'editto di Giuliano sui maestri* in: *Orpheus*, 1980, S. 356.

¹³ *Ibidem*, S. 356-357.

¹⁴ Edgar Pack, *op. cit.*, S. 279.

¹⁵ *Ibidem*, S. 279.

¹⁶ Richard Klein, *op. cit.*, S. 74; Henri-Irénée Marrou, *op. cit.*, S. 401-405.

¹⁷ Jean Bouffartigue, *op. cit.*, S. 629.

¹⁸ Julian, *Des Kaisers Julianus Rede gegen den Kyniker Heraklios*, 205, 10 B in: *Kaiser Julians Philosophische Werke*, Übersetzt von Rudolf Asmus, Leipzig, 1908, S. 88.

die logischen Exerzitien nicht, vernachlässigt nicht die Rhetorik und die Begegnung mit der Dichtung. Auch den exakten Wissenschaften gelte eine intensivere Bemühung; euer ganzes Streben aber richte sich auf die Kenntnis der Lehrsätze des Aristoteles und Platon. Das soll die Angabe sein, das der Untergrund, das Fundament, das Mauerwerk, das Dach. Die anderen Disziplinen müssen Nebenwerk bleiben..."¹⁹. Wenn die Philosophie für Julian eine so große Rolle spielt, warum hat er dann die Philosophen in seinem Gesetz nicht erwähnt ? Mußten die Philosophielehrer nicht sittlich sein, oder waren sie par excellence sittliche Menschen?

Die Antwort auf diese Frage ist, so glauben wir, sehr leicht; die Philosophielehrer waren, selbstverständlich, sittliche Menschen weil sie keine Christen waren. Philosophielehrer zu sein bedeutete nicht nur Aristoteles oder Platon zu unterrichten, die Philosophie war nicht einen bestimmte Form geistiger bildung, sondern auch ein Lebensideal, das danach strebte den ganzen Menschen zu gestalten. Philosoph werden heißt, einen besonderen Lebensstil zu führen, der mit der neuen Religion nicht viel gemeinsam hatte, oder besser gesagt, sie ließ sich nicht in das Christentum einbauen, sondern sie war zum großen Ärger des Kirchenvaters eine parallele Institution bis zu ihrem verbot. Nur so kann man das Fehlen des Philosophielehrern im Gesetz erklären. Die Philosophielehrer brauchten nicht ihre Ställen zu verlassen weil sie keine Christen waren. Julians Maßnahmen wären unvollkommen gewesen, wenn er die ober genannten Professoren einfach vergessen hätte. So wäre es auch gewesen wenn seine Maßnahmen nur die öffentlichen Schulen - so wie Cipriotti und Klein glauben - betroffen hätten.

In Konstantinopel wurde durch die Ernennung von der Kaiser Constantius II auf Wunsch des Rates, eine Rhetorenstelle, die dem Libanios versprochen wurde, mit einem Kappadokier besetzt. Um sich zu rächen, eröffnet Libanios eine Privatschule. "Wir nahmen also den Kampf auf, und davon sollte eigentlich ein anderer erzählen; er wurde von mir in der dritten Person unverhüllt berichten; wieviel Reden von jenem gehalten wurden und welchen Form diese Reden hatten; wer siegte und besiegt wurde; was das für einer war, der die Stadtbehörden auf seine Seite gezogen hatte; daß meinen Sieg nicht schmälerte, wenn ich nicht

¹⁹ Julian, *Ep.* 8.

vom Kaiser besoldet war"²⁰. Aus dem letzten Satz kann man merken, daß die Schüler keine Scheu hatten zu einem Professor gehen, der nicht vom Kaiser besoldet war. Jeder frustrierte Lehrer konnte also eine parallele Institution zu den öffentlichen Schulen entwickeln und das - wie wir weiter vom Libanios erfahren werden - mit viel Erfolg. "Meine Gegner also hatten ihr reichliches Auskommen vom Kaiser; mich erhielten die Väter meiner Schüler und empholen mich weiter, und in wenigen Tagen hatten durch Zustrom von außen und Übertritte in der Stadt mehr als achtzig Schüler. Auch begeisterte Freunde von Pferderennen und Theater bekerten sich zum Studium der Redekunst. Ein Erlaß des Machthabers verordnete mein Bleiben am Ort"²¹. Dieser Erlaß des Kaisers bedeutete wahrscheinlich die Anstellung und besoldung des Libanios. Der andere Sophist konnte nichts mehr als zu "jammern"²².

Es ist schwer zu glauben, daß die Lehrer, die von der Curie und vom Kaiser für "unsittlich" befunden worden sind, nicht auch so einen Weg gegangenen wären. Und es ist auch schwer zu glauben, daß Julian so etwas zugelassen hätte. In dem Brief 61. sagt Julian sehr deutlich wo diese Lehrer unterrichten können: "nehmen sie hingegen von ihnen an, daß sie in ihrer Auffassung von den verehrungswürdigsten Wesen geirrt haben, dann sollen sie in die Kirchen der Galiläer gehen..."²³.

In der Spätantike war noch eine Möglichkeit, einen dazu zu bringen, seine Stelle zu verlieren, daß der Lehrer wegen Zauberei angeklagt wurde. Libanios wurde zweimal wegen Zauberei vor dem Stadthalter angeklagt, und einmal hat er auch seine Stelle verloren. "Wäre er nun in der Lage gewesen, mich durch Gift zu beseitigen, so hätte er mir den Becher gereicht; da er dies nicht konnte, jammerte er überall, er sei das unglückliche Opfer eines Zauberers: ich hätte Umgang mit einem Mann, der über die Sterne Macht habe und mit ihrer Hilfe den Menschen nach Belieben nützen oder schaden könne wie die Herrscher mit ihrer Leibgarde"²⁴. Nach der Bestätigung der Anklagen durch der Schreiber von Libanios, der vor Angst vor der Folterung alles bekannte, verliert Libanios seine Stelle als Rhetoriklehrer in Konstantinopel.

²⁰ Libanios, *Or.*, 1.35, in: *Libanios Reden*, Übersetzt von Rudolf Asmus, Leipzig, 1905, S.17.

²¹ Libanios, *Or.*, 1.37.

²² *Ibidem*.

²³ Julian, *Ep.* 55, 423 D.

²⁴ Libanios, *Or.*, 1.43.

Um diese zwei Möglichkeiten, einer Lehrstelle nahe kommen, zu verhindern, konnte man Julians Rede von dem *altior honor* interpretieren. Bis jetzt gab es nur einen einzigen Versuch, eine Erklärung für Julians Worte zu geben. Diesen Versuch hat Edgar Pack gemacht, und seine Erklärung ist die folgende: "Die Rede von dem *altior honor*, mit dem den Aspiranten der Zugang zu den Schulen der Städte gestattet sein soll, ist demnach nur das vorgeschobene Instrument, mit dessen Hilfe der Kaiser unliebsame Kandidaten und vorderhand Christen von den Schulen fernhalten will"²⁵. Diese Interpretation ist leider oberflächlich. Der Kaiser wollte nicht die Kandidaten von den Schulen fernhalten, sondern er wollte verhindern, daß Professoren die für "unsittlich" befunden worden sind, eine von den oben erwähnten Möglichkeiten nutzen um auf diese Weise eine Stelle zu bekommen. Das Ansehen der Gemeinschaft für einen Lehrer kam ja nicht dadurch, daß er von den Kaiser bestätigt wurde, sondern es waren die besonderen Fähigkeiten, die dem Lehrer Ruhm und Ansehen in einer Stadt brachten. Wir glauben, daß der *altior honor* wurde deswegen gedacht um den bestätigten Lehrern das Ansehen in der Gemeinschaft auf so eine Weise zu erhöhen, indem er durch die oben genannten Tricks unabsetzbar gemacht wurde.

2. Der Zusammenhang zwischen *paideia orthé* und *mores* in den Schriften von Julian Apostata

In diesem Kapitel möchten wir den organischen Zusammenhang zwischen "Sitte" und "rechter Bildung", sowohl auch die Beziehung zwischen den *Codex Theodosianus* 13,3,5. mit dem Brief 61., in den Schriften des Kaisers Julian, belegen.

Eine der Hauptfunktionen der *paideia orthé* war einen sittlichen Mensch zu formen. Bereits Salvatore Pricoco hat bemerkt, daß Julians Forderung daß die "Professoren sich in erster Linie durch ihre Sitte, sodan durch ihre Redekunst auszeichnen", war nichts neues, sondern sie hatte feste Wurzeln in der antike Mentalität²⁶. Leider hat Pricoco nicht nachgeprüft, ob in der Spätantike Moral dieselbe Definition wie bei Plinius dem Jüngeren hatte. Vielleicht hatten Julians Zeitgenossen eine ganz andere Vorstellung über Moral, oder vielleicht hatten sie gar keine mehr und versuchten erst jetzt die Sitte neu zu definieren. Das Problem

²⁵ Edgar Pack, *op. cit.*, S. 320.

²⁶ Salvatore Prococo, *op. cit.*, S. 355.

ist nicht so einfach wie Salvatore Pricoco und Edgar Pack glauben. Die Spätantike ist ein Zeitalter in welchen man alles neu definiert, wenn die Menschen kritisch mit dem Vergangenheit umgehen und nur das übernehmen, was ihnen am besten paßt.

Auf den ersten Blick kann man mit Julians "Mores" nicht viel anfangen. Was bedeutete für Julian moralisch zu sein? War Julians Vision über Moral anders als die der Christen? A.H.M. Jones schreibt folgendes über dieses Thema: "There was much in common between the moral ideals preached by pagan philosophers and christian theologians"²⁷. Der britische Historiker hat vollkommen Recht mit seiner Behauptung, die Unterschiede zwischen die Christen und Hellenen waren nicht so groß, wie es die christliche und heidnische Schriftsteller zeigen wollten. Beide proklamieren die Gleichheit der Menschen, die einen durch das natürliche Gesetz, die anderen vor Gott. Die Philosophen haben viel wert auf die Liebe zu den anderen Menschen gelegt (*philanthropia*), die Bischöfe auf die Liebe zum Nächsten. Libanios betrachtete die vergebung als eine typisch athische Tugend. Für die neuplatonischen Philosophen waren Reichtum und Ruhm nicht nötig, ihr Schwerpunkt im Leben war die Wiedervereinigung mit der Gottheit, und darum brauchten sie keinen Reichtum. Für einen frommen Christen der immer nach *imitatio Christi* strebte, war Reichtum auch nicht viel mehr wert als für einen frommen Hellenen.

Die Gladiatorenspiele, die Theaterstücke und Pferderennen sind alle sehr streng von den christlichen Priester verboten worden, der Bischof Ambrosius z.B. verurteilt alle, die diese Spiele veranstalteten²⁸. Julian schreibt über dasselbe Problem folgendes: "Ich verlange jedoch von unseren Priestern, daß sie sich der Liederlichkeit, wie sie in unseren Theater zur Schau gestellt wird, fernhalten und sie dem Volk überlassen. Kein Priester soll also zum Theaterbesuch ausgehen, keinen Schauspieler, keinen Wagen lenker zu seinem Freund machen, kein Tänzer und kein Komödianten soll an seiner Tür erscheinen. Nur die Anwesenheit bei den heiligen Spielen, bei denen den Frauen nicht nur die Mitwirkung, sondern auch das Zuschauen untersagt ist, gestatte ich dem, der es wünscht. Was brauche ich von den Tierhetzen, die von den Städten in ihren Theatern veranstaltet werden erst noch zu sagen, daß ihnen nicht nur die Priester, sondern auch die Kinder der Priester ferzuhalten

²⁷ A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, II, Oxford, S. 970.

²⁸ *Ibidem*, S. 971.

haben?"²⁹. Obwohl sich Julian nur an die Priestern äußern können wir auch bei den Hellenen des 4. Jahrhunderts ein Paradigmenwechsel merken.

Die christliche Kirche hat einen ihrer Schwerpunkte auf der Versorgung der Armen, Witwen und elterlosen Kinder gelegt. Über dasselbe Problem befiehlt Julian einem Oberpriester von Galatien, daß er in jeder "Stadt zahlreiche Herberge errichte, damit die Fremden - nicht nur die zu den Unsrigen zählenden, sondern auch von den anderen Bedürftige - in den Genuß der von uns geübten Menschenfreundlichkeit kommen. Maßnahmen, durch die du reichlichen Mittel zur Verfügung haben wirst, sind von mir vorerst bedacht worden. Jedes Jahr, so habe ich verfügt, sollen für ganz Galatien 30.000 Scheffel Getreide und 60.000 Schoppen Wein bereitgestellt werden. Ein Fünftel davon, so ordne ich an, soll für die bei den Priestern bediensteten Armen verwendet, der Rest als unsere Gabe an die Fremden und die Bettler verteilt werden"³⁰.

Die Christen legten einen großen Wert auf Junggesellichkeit und Jungfräulichkeit . Julian möchte für die Männer und Frauen , die ihr Leben Gott widmen wollen, Klöster bauen, der Kaiser selbst war sehr stolz, daß er nach Helenas Tod nie wieder etwas mit einer Frau zu tun hatte.

Die meisten Forscher glauben, daß alle diese Maßnahmen, die Julian getroffen hat, eigentlich künstliche Sachen sind, um das Christentum mit seiner eigenen Waffen zu bekämpfen. Teilweise haben sie recht, aber sie vergessen, daß die Wahrheit manchmal zahlreiche Gesichter haben kann. Man kann nicht eine Idee übernehmen, wenn man mit dieser Idee nicht im Einklang ist. Die obigen Maßnahmen, die Julian vorgenommen hat, waren alle sehr "populär" in der Spätantike, bei den Christen ebenso wie bei den Hellenen. Man soll nie vergessen, daß die Hellenen und die Christen, Kinder ihren Zeitalter waren.

Selbstverständlich gab es auch Unterschiede, aber diese waren nicht so groß wie die Kirchenväter und die Hellenen das zeigen wollten. Beide Vertreter der antagonistischen Religionen haben sich gegenseitig unmoralisches Verhalten vorgeworfen.

Die Frage ist nun, was der Kaiser in dem Ernennungsdekret der Curialen über den Lehrer lesen wollte. Daß er kein Dieb,

²⁹ Julian, *Ep.* 48, 304 CD.

³⁰ Idem, *Ep.* 39, 430 CD.

Schuldenmacher, flüchtiges Curiale, Päderast oder Homosexueller war? Schwer zu glauben, denn um das alles herauszufinden hätten ja die Curialen eine richtige Sittenpolizei errichten müssen. Um herauszufinden, was Julian gerne aus dem Kurialendekret lesen wollte, müssen wir ersteinmal sehen, was der Kaiser unter Sittlichkeit verstand und wie man ein sittlicher Mensch werden konnte.

In seiner Schrift *Misopogon* zeigt Julian die verschiedene Lebensstile, seinen und den der Antiochener, die eine moralisch und die andere vollkommen unmoralisch. Die Antiochener haben den Begriff der Freiheit pervertiert³¹. Diese Pervertierung des Freiheitsbegriffes charakterisiert sich in Julians Vorstellungen, wie Bouffartigue gemerkt hat: "par une recherche obstinée du plaisir, et particulièrement du plaisir sexuel. Les Antiochiens aiment faire la noce, s'enivrer et danser le cordax, contempler des femmes devergondées et des mignonnes; ils aiment la vie voluptueuse"³². Gegen diese Moral bietet Julian seine eigene Moral an, schläft auf einem einfaches Bett ganz allein; er speist sehr wenig, er geht ungern ins Theater³³. Diese Moral ist eine Auswirkung seiner Bildung³⁴. Julian verdankt seine Bildung und Sitte seinen Lehrern, den Büchern und den antiken Philosophen³⁵. Die Sittlosigkeit der Antiochenern ist eine Folge der "paideia der heutigen Tage"³⁶, die für Julian eigentlich keine wahre Bildung ist. Julians Lebensstil ist einer, der von den Göttern modelliert wurde, nicht durch direkte Offenbarungen, sondern mittels der Bücher³⁷. In der Schrift "Panegyrik für Eusebia", behauptet Julian, daß die Bücher richtige "moralische Schulen" sind, weil sie Archetypen darbieten die es genügt nachzuahmen um ein moralisches Leben zu haben³⁸. Die Funktionalität der Literatur besteht erstens in ihrer Nützlichkeit und nur in zweiter Linie in dem Vergnügen, das sie dem Leser gibt. Die Literatur ist nützlich, weil sie die Menschen formiert und gleichzeitig bildet³⁹.

³¹ Idem, *Misopogon*, 355 C in: *The Works of the Emperor Julian*, With an English Translation by Wilmer Cave Wright, London, 1953, S. 469.

³² Jean Bouffartigue, *op. cit.*, S. 641.

³³ Julian, *Misop.*, 340-347.

³⁴ Jean Bouffartigue, *op. cit.*, S. 641.

³⁵ Julian, *Misop.*, 354 B; 359 C.

³⁶ *Ibidem*, 377 B.

³⁷ *Ibidem*, 347 A.

³⁸ Julian, *Panegyric in Honour of Eusebia*, 124 B, C, D. in: Wright, *op. cit.*, S. 73.

³⁹ Jean Bouffartigue, *op. cit.*, S. 610.

Die selbe Rolle hatte für Julian auch der ethische und mystagogische Mythos. Die Funktionalität des ethischen Mythos besteht darin, Kindern und junge Männern ein sittliches Leben beizubringen. "Wer aber seine erzählungen zum Zweck der Sittenverbesserung dichtet und dabei Mythen bezieht, der soll sich damit nicht an Männer, sondern an solche wenden, die entweder den Jahren oder dem verstande nach Kinder sind und überhaupt solche erzählungen noch nötig haben"⁴⁰. Dem Kyniker Heraklios wird von dem Kaiser vorgeworfen, daß der von ihm gedichtete Mythos überhaupt keine Funktion hat. "Was hast den Du, bei den Göttern und bei dem Mythos selbst oder vielmehr bei dem gemeinsamen Könige aller, bei Helios, Größeres oder Kleineres geleistet? Wem bist Du in einem gerechten Rechtsstreite beigesprungen? Wen hast Du im Leid getröstet, indem Du ihm belehrst, daß der Tod weder für den Verstorbenen noch für seine Angehörigen ein Übel sei? Welcher junge Mann wird Dir seine weise Mäßigung zuschreiben, weil Du ihn aus einem Wollüstling zu einem sichtlich gemäßigten und nicht äußerlich, sondern vielmehr auch innerlich vollkommenen Mensch gemacht hättest?"⁴¹. Heraklios konnte mit Hilfe des Mythos keine sittliche Menschen formieren weil er selbst, in Julians Vision, kein sittlicher Mann war, sondern auch eine Korrektur benötigte.

Wie wir merken, konnten die Menschen nur mit Hilfe der Bildung moralische Wesen werden. Constantius wurde auch mit Hilfe der Bildung ein sittlicher Herrscher⁴², während Gallus ein unmoralischer Mann war, weil er keine richtige Bildung bekommen hatte⁴³.

Die sittliche Gesetze - so wie der Kaiser Julian behauptet - hatten alle eine göttliche Herkunft, welche die antike Schriftsteller durch Bildung von den Götter erhielten und mit Hilfe der Bücher weiter gegeben haben. "Für Homer und Hesiod und Demosthenes und Herodot und Thukydidides und Isokrates waren die Götter Führer zu jeglicher Bildung"⁴⁴. Die Lehrer konnten und durften auch nicht davon absehen, daß die ganze Literatur göttlich war, aber dadurch, daß sie die Götter nicht verehrten, profanierten sie das Heilige aus den antiken Werken. Julian war nicht an der Form und Stil dieser Werke interessiert, sondern an

⁴⁰ Julian, *Heraklios*, 223, 10 B.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Julian, *Panegyric in Honour of Constantius*, 10 CD in: Wright, *op. cit.*, S. 22.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Julian, *Ep.* 55, 423 A.

den sittlichen Lehren, die göttliche Gesetze waren. Darum bestand für den Kaiser rechte Bildung "nicht in anspruchsvollen Ebenmaß der Satzgefüge und Sprache" - der Stil hatte eine subsidiäre Rolle - "sondern in richtigen Anschauungen über Gut und Böse, Schön und Häßlich"⁴⁵. Die Bildung half den Menschen einen Unterschied zwischen Gut und Böse zu machen und sich implizit auf die Seite des Guten zu stellen. Jene, die keine rechte Bildung genossen - nicht das Göttliche aus den Werken nachahmten, waren für Julian automatisch ungebildete und sittenlose Menschen. Auf diese falsche Seite standen, selbstverständlich, die Christen, die solche Schriften für göttlich hielten, aus denen man nichts lernen könne: "Dazu seid ihr so verrant und unvernünftig, daß ihr für göttlich haltet, durch welche niemand besonnener, tapferer und besser wird, als er zuvor war; andere dagegen, aus denen man Tapferkeit, Besonnenheit und Gerechtigkeit lernen mag, schreibt ihr dem Satan und des Satans Dienern zu"⁴⁶. Statt sich aus den Persönlichkeiten der antiken Schriften ein Vorbild zu machen, haben die Christen sich ihr Leben "nach der Lebensweise der verwerflichsten Leute gestaltet, von Krämern, Zöllnern und Tänzern"⁴⁷. Aber nicht nur die zeitgenössischen Christen Julians waren verfallene Leute, sondern "auch die ältesten, die zuerst die Lehre von Paulus annahmen" waren so.⁴⁸ Julian beweist seine obige Behauptung mit einem Brief, den Paulus geschrieben hatte: "Weder die Abgöttischen, noch die Hurer, noch die Weichlinge, noch die Knabenschänder, noch die Diebe, noch die Geizigen, noch die Räuber werden das Reich Gottes erben. Und ihr wisset es wohl, liebe Brüder, daß auch ihr solche gewesen seid; aber ihr seid abgewaschen, ihr seid geheiligt in dem Namen Jesu Christi"⁴⁹. Julian findet es lächerlich, daß man "alle sittlichen Fehler" mit Wasser abschaffen kann. Die "sittlichen Fehler" waren ein Zeichen der Ungebildetheit und konnten nur mit Hilfe einer guten Bildung verbessert werden. Nicht nur die Christen waren sittenlos, sondern auch die Barbaren. Dareios, für Julian nichts anderes als ein ungebildeter Barbar, war deswegen dem Lust und seinem Leid

⁴⁵ *Ibidem*, 422 B.

⁴⁶ Julian, *Gegen die Galliläer*, 230 A, Übersetzt von Karl Gustav Neumann, Leipzig, 1880, S. 31.

⁴⁷ *Ibidem*, 238 E.

⁴⁸ *Ibidem*, 245 B.

⁴⁹ *Ibidem*, 245 D.

ausgeliefert⁵⁰. Das Gegenteil der ungebildeten Barbaren - und auch der Christen - war der Hellene, der eine wahre Bildung hatte⁵¹.

Sebstverständlich waren nicht alle Barbaren und Christen ungebildete und unmoralische Leute. Der Kaiser selbst hat einige Hellenen - die Kyniker - von Ungebildetheit und Unsittlichkeit beschuldigt⁵². Die Christen wurden mehrmals von ihren Zeitgenossen, ebenfalls Anhänger des Christentums, mit dem Wort "Unmoralisch" beschimpft. Aber das bedeutet noch lange nicht, wie A.H.M. Jones glaubte, daß wir mit einem Zerfall der Moral zu tun haben⁵³, sondern eher können wir von einer Neudimensionierung der Moral reden. Darum ist es vielleicht besser nicht von einem Zerfall zu reden, sondern von einem Wandel der Mentalität, der in der Spätantike stattfindet. Es kommen Zeiten hervor in der Geschichte der Menschheit, in denen die Mentalitäten sich rasch ändern. In diesen Übergangsperioden verschwinden die alten Werte und Normensysteme, und die Menschen sind auf der Suche nach Ersatzmitteln. In solchen Zeiten gibt es keine Einigkeit zwischen den Menschen, was die Werte angeht, jeder interpretiert diese Werte wie es ihm gefällt. Neue Werte kann man leider nicht über Nacht schöpfen. Deswegen orientieren sich die Menschen in diesen Zeiten mehr an die Vergangenheit, weil die Zukunft sehr neblig ist. Durch die ständige Orientierung an der Vergangenheit kommt der Mensch aus der Spätantike mit alten Werten in Kontakt, die er im Geiste seines Zeitalters interpretiert. In solchen interstitiellen Epochen verschwindet die Grenze zwischen "Gut und Böse", oder sie wird neu definiert. Durch die folgenden zwei Beispiele werden wir unsere Theorie besser erläutern können.

Ein Stadthalter verurteilte einen Curialen an mehreren Peitschenschlägen. Libanios war empört über diese Maßnahme des Stadthalters, so etwas wäre vorher nie vorgekommen. Libanios betrachtete den Stadthalter nicht mehr als seinen Freund.

Ein Beamter verurteilte einen Priester zu Peitschenschlägen. Julian war empört über diese Maßnahme und exkommunizierte den Beamten: "Daher verbiete ich dir auf die Dauer von drei Mondumläufen,

⁵⁰ Julian, *Ep.* 16, 413 D.

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² Julian, *Heraklios*, 207, 10 B.

⁵³ A. H. M. Jones, *op. cit.*, S. 978.

irgendeine gottesdienstliche Verrichtung eines Priesters zu behelligen; wenn du dich mir innerhalb dieser Frist als würdig erweist, will ich, nach einem entsprechenden Bericht des Oberpriesters der Stadt, mir mit den Göttern überlegen, ob du verdienst, wieder unter uns aufgenommen zu werden"⁵⁴. So etwas konnte nur passieren, weil der Beamte nicht seinen Lebensstil nach der Modellen, die die antiken Schriftsteller darboten, orientierten - "Da dir jedoch, was bei Homer steht, als Fabelei erscheint"⁵⁵ - bittet der Kaiser Julian den Beamten eine orientierende Norm an⁵⁶.

In beiden Fällen hatten unsere Helden nicht mehr den Unterschied zwischen "Gut und Böse" gemacht. Den Unterschied konnte man nur mit Hilfe einer rechten Bildung machen. Diese Bildung bestand darin, daß sie den Jugend sittliche Modelle aus der Vergangenheit darboten. Diese Modelle waren richtige, orientierende Normen, die den Menschen halfen, den Unterschied zwischen Gut und Böse zu machen. Mit anderen Worten: Die Menschen waren Sittlich so lange Zeit, bis sie solche Modelle nachahmten. Auf diese Weise konnte man auch mit der Gottheit gute Beziehungen haben, weil diese orientierenden Normen den antiken Schriftstellern und Philosophen von der Gottheit offenbart wurde. Wer das Göttliche aus den antiken Werken nicht sehen konnte, der war auch nicht Bereit, diese orientierenden Normen zu akzeptieren. Diese ständige Orientierung an der Vergangenheit darf man nicht als einen Versuch konservativer Menschen, die eine ideale Vergangenheit zurückkehren möchten, sondern ein Handeln verlorenen Menschen in einer fremden Welt feste Werte und Normen-Systeme etablieren, oder mit anderen Wörter gesagt, eine gemeinsame Sprache zu finden. Der Mangel an festen Werten haben die spätantike Hellenen nicht als eine Identitätskrise bezeichnet, aus dem einfachen Grund, weil sie nicht unsere soziologische Kenntnisse hatten. Die Identitätskrise wurde mit Wörtern wie "Unordnung", "Chaos", "Zerfall" ausgedrückt. Und weil jeder Zerfall eine Ursache hat, die Hellenen aus der Spätantike haben diese Ursache im Christentum gefunden. Solange das Christentum lebte, konnte man die Ordnung nicht wiederherstellen.

⁵⁴ Julian, *Ep.* 44, 451 CD.

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ *Ibidem.*, 451 B.

Aus diesem Kapitel können wir zwei Schlußfolgerungen entziehen: 1. Zwischen der "rechten Bildung" (die von Julian im Brief 61. behandelt wurde) und Sitte (das Hauptthema des Gesetzes aus dem *Codex Theodosianus*) könnten wir ein untrennbarer Zusammenhang feststellen. Nur mit Hilfe der "rechten Bildung" konnte man sittliche Menschen schaffen. Gebildet und moralisch waren nur die Hellenen, weil sie das Heilige aus den antiken Büchern anerkannten und ihr Leben nach nach den Modellen aus diesen Büchern führten. 2. Wir glauben, daß der Brief 61. wurde mit der Absicht den Gesetz aus *Codex Theodosianus* zu erklären, geschrieben. Das Gesetz, wie wir noch sehen werden, ist Doppelsinnig und deswegen diejenigen die das Gesetz ins Leben bringen mußten konnten die Botschaft des Gesetzes nicht so richtig verstehen. Es könnte sein, daß aus diesem Grund der Kaiser eine Erklärung an diesen Gesetz schreiben mußte, Erklärung die in der Geschichtsschreibung unter den Namen "Brief 61." bekannt ist.

3. Das Problem der rückwirkenden Kraft des Rhetorenediktes

Bei einem ersten Augenblick, wenn man das Gesetz so annimmt wie sie geschrieben ist, also ohne das Gesetz zu interpretieren, so scheint Julians Rhetorenedikt keine rückwirkende Kraft zu haben. "Weil ich aber nicht persönlich in allen Gemeinden anwesend sein kann, ordne ich an, daß jeder sich als Lehrer betätigen will, sich nicht auf der Stelle und ohne weiteres auf diesem Beruf verlegen darf..."⁵⁷.

Die Auslegung dieses Teil des Gesetzes, oder besser gesagt die Nicht - Auslegung, brachte ein paar Historiker - so Edgar Pack - auf die Idee, daß es sich wirklich nur um solche Professoren handele die noch nicht Tätig sind: "Das Gesetz betrifft nur noch nicht in Dienst befindlichen Petenten"⁵⁸. Von nun an waren die Wege geöffnet für jene Forscher die gerne ein drittes Gesetz sehen möchten, welches gegen die Christen gerichtet wäre⁵⁹. Das Problem ist leider nicht so einfach. Wir glauben das es möglich sein könnte, daß das Gesetz unter einer gewissen Unklarheit leidet. Auch andere julianische Gesetze sind von derartigen

⁵⁷ *Codex Theodosianus*, 13.3.5.

⁵⁸ Edgar Pack, *op. cit.*, S. 270.

⁵⁹ *Ibidem*, S. 272. "Freilich bleibt auch hier festzuhalten, daß dieses Gesetz schwerlich mit dem Codex-Exzerpt identisch sein kann, da offenbar nicht die schon im Dienst befindlichen Rhetoren und Grammatiker betrifft".

Unklarheiten charakterisiert. Ein gutes Beispiel ist das julianische Gesetz mit dem er die städtischen Curien zu stärken versuchte⁶⁰. Hervorzuheben ist die relativ geringe Präzision in der julianischen Strafbestimmung. Es fehlt sowohl eine Angabe darüber, an wen die Strafe zu entrichten sei (an den Fiskus? an die Stadtkasse?). Es befindet sich keine ausdrückliche Anforderung, daß der flüchtige Decurion seiner Curie zurückgegeben werden soll, was freilich unterstellt werden darf. *Decuriones, qui ut Christiani declinat munia, revoncentur*; dieser kurze Satz läßt leider nicht genau erkennen in welcher Weise er die Restitution vorgenommen wissen wolte: So wie man nur vermuten kann, daß die allgemeine Formulierung *Decuriones...ut Christiani* anstelle der präzisen Formulierung auf die Kleriker, die vor allem gemeint sein müssen, gewählt wurde um mit dem Gesetz auch alle christlichen Nicht-Kleriker zu erfassen, die wie etwa die Mönche im Christentum ein Motiv gefunden hatten oder zu haben glaubten, sich den frühen Bindungen zu entziehen, so ist letztlich nicht völlig klar, welcher Bedeutungsummfang der Ausdrucksweise *munia* zugeschrieben werden darf. Als sicher kann nur angenommen werden, daß Julian im Hinblick auf alle *munera*, die üblicherweise von Decurionen gefordert werden konnten, daß Christen die Zugehörigkeit zum Klerikerstand nicht mehr als Ablehnungsgrund zuließ. Wie aber die faktische Mitgliedschaft in der Ratsversammlung geregelt sein sollte, erhalten wir aus der Entscheidung ebensowenig wie die Beantwortung der Frage, ob nach Julian Vorstellungen auch wieder Kleriker zur Übernahme von *honores* verpflichtet sein sollten⁶¹.

Die Unklarheit des Rhetorengesetzes kann man auch aus den verschiedenen Schilderungen des Ediktes von Julians Zeitgenossen herausnehmen. Ammianus Marcellinus hat nicht nur im Rahmen seines Berichtes über die antiochenische Richter- und Gesetzgebungstätigkeit des Kaisers unverhohlene Kritik am Ausschluß christlicher Rhetoren und Grammatiker von Lehre geübt⁶², sondern diesen Akt offenbar auch für so bezeichnend gehalten, daß er selbst im Katalog der *vitia* seines Helden darauf zurückkam⁶³. Sehr wichtig für uns ist die Tatsache, daß der Historiker deutlich von einer gesetzlichen Fixierung dieser Regelung

⁶⁰ *Codex Theodosianus*, 12.1.50.

⁶¹ Ammianus Marcellinus, *Istoria Romana*, 22, 10, 7, Übersetzt von David Popescu, Bucureşti, 1982.

⁶² *Ibidem*, 25.4.20.

⁶³ Gregor von Nazianz, *Or. IV*, 101, apud Jean Bouffartigue, *op. cit.*, S. 658.

spricht. Ammianus Marcellinus schildert uns leider nicht was in diesem Rhetorengesetz stand, sondern er erwähnt nur das Gesetz. Ebenso wenig kann man mit der Erzählung einer der christlicher Zeitgenossen Julians, Gregor von Nazianz, anfangen. Gregor schreibt nicht genügend klar über die Art und den genauen Inhalt der Regelung. Was die Art der Sanktionen betrifft, so läßt dieser keinen Zweifel daran, daß es sich um Bestimmungen in Gesetzform handele, aber er gibt uns keine detaillierte, juristische, saubere Liste der einschlägigen Bestimmungen⁶⁴. In seiner Rede auf die "Martyrer Juventius und Maximinus", nennt Johannes Chrysostomos neben den Sophisten und Rhetoren auch *iathros* (möglicher weise Jatrosophisten) als solche Personen die von antichristlichen Sanktionen betroffen waren⁶⁵. Die nicht mehr zeitgenössischen Kirchenschriftsteller berichten, daß der Kaiser Julian habe auch den christlichen Schülern verboten die traditionellen Schulen zu besuchen.

Aus den obigen Berichte können wir zwei Schlußfolgerungen ziehen: 1. die Zeitgenossen Julians und die kirchlichen Schriftstellern aus dem 5. Jahrhundert geben uns nichts Präzises über das Rethorengesetz; 2. die wenigen Erwähnungen die wir über den Gesetz haben sind überhaupt nicht übereinstimmend. Diese Diskordanz könnte ihre Ursache in der Unklarheit des Gesetzes haben und deswegen hat, vielleicht, die Curie auf eigene Art das gesetz interpretiert. Darum ist es viel aufmerksamer wenn wir nicht unter die Verlassung, daß die Erzählung mancher Zeitgenossen oder späteren Schriftstellern falsch sind, weil sie in dem julianischen Gesetz nicht wieder zu finden sind, zurückweisen. Es könnte möglich sei, daß wegen der Unklarheit des Gestzes manche Curien auch die Jatrosophisten verfolgt; oder christlichen Kinder das Zutrit zu traditionellen Schulen verboten haben. Es könnte auch möglich sein, daß eben um solche Mißbräuche zu verhindern, hat Julian eine Erklärung zu diesem Gesetz geschrieben, welche wir unter den Briefen Julians wiederfinden können⁶⁶. Das verschidene Umgehen mit dem Gesetz konnte ihre Ursache, wie wir

⁶⁴ Johannes Chrysostomos, *In Juventinum at Maximinum*, 1 PG 50, apud Edgar Pack, *op. cit.*, S. 273.

⁶⁵ Socrates Scholasticus, *Istoria bisericeasca*, XII, Übersetzt von Iosif Gherghian, Bucureşti, 1898, S. 179.

⁶⁶ Julian, *Ep.* 55.

schon gesehen haben, in der Unklarheit des Gesetzes welche zu Mißverständnisse führten, haben.

Es ist schwer zu glauben, daß es noch ein drittes Gesetz gegeben hat. Gegen so ein Edikt spricht ein anderes Gesetz, das von Valentinian und Valens erlassen wurde⁶⁷. Wäre nicht manche Lehrtätigkeit unfreiwillig "unterbrochen" worden und zwar allem Anschein noch auf Grund einer allgemeinen Regelung, so wäre nicht zu sehen, weshalb der oder die Nachfolger mit einer ebenso allgemeinen gehalten (*Si qui...*) Anweisungen an der *Praefectus Praetorio*, die Folgen einer solche Maßnahme rückgängig zu machen, gestaltet hätten. Aber wenn das Gesetz von Januar 364 nicht den Gesetz aus *Cod. Theod.* 13,3,5. abgeschafft hätte, wäre es ein Unsinn gewesen noch einmal ein Gesetz zu erlassen, welches dafür sorgte, daß die Professoren sich durch Charakter und Redekunst auszeichnen. Im *Cod. Theod.* 13,3,6. ist von solchen Professoren die Rede, die ihre Lehrtätigkeit unfreiwillig unterbrochen haben, was nur in Julians Zeit passieren konnte. Das zeigt uns, daß die zwei Kaiser die julianische Gesetzgebung gekannt haben und es ist ausgeschlossen, daß sie sich wegen Unwissenheit wiederholt haben konnten, zwischen den beiden Gesetzen gibt es nur eine Zeitspanne von 17 Monate. Mit dem Gesetz aus Januar 364 wurde das julianische Rhetorenedikt abgeschafft, weil dies ein antichristliches Gesetz war, das alle Professoren - auch die, die schon Tätig waren - betroffen hat. Wenn das Gesetz nur für Professoren die lehrfähig sein wollten gilt, dann könnten mit der Zeit zweiklassigen Professoren in dem Reich erscheinen; solche die schon vor dem Gesetz in einer Schule tätig waren, zwischen welchen auch "Unmoralische" Lehrer sein konnten und die neue Professoren, die wegen des Gesetzes moralische Professoren waren.

Aber wir sollen nicht vergessen, daß dieses Gesetz gegen den Christen gerichtet war, und wenn Julian nur die Christen von Lehrstellen vernichten wollte, die noch nicht tätig waren, dann mußte er eigentlich für sowas nicht ein Gesetz herausgeben, weil die Richtlinien aus dem Brief an Atarbius⁶⁸ genug gewesen wären.

Ein anderer Beleg für die rückwirkende Kraft des Gesetzes konnte auch der Fall der zwei Rhetorikprofessoren, Prohairesios und Marius Victorinus, sein. Es ist ganz unvorstellbar, so wie es Pricoco zeigen wollte, daß ausgerechnet die beiden Lehrstuhlinhaber, die

⁶⁷ *Codex Theodosianus*, 13.3.6.

⁶⁸ Julian, *Ep.* 49.

einzigsten Christen die wir als Opfer einer julianischen Gesetz kennen, nur wegen einer außerspezifischer allgemeinen "politica di emergenza" gegenüber den Christen als potentiellen Amtsbewerber hätten weichen müssen⁶⁹. Marius Victorinus, der um das Jahr 355 konvertierte stadtrömische Rhetor⁷⁰ und Prohairesios, Rhetor in Athen, dessen Christentum gelegentlich ohne ausreichende Gründe angezweifelt worden ist⁷¹, waren zum fraglichen Zeitpunkt unbestrittene Inhaber von Dozentenstellen und konnten von einer bloß auf aktuelle und zukünftige Ernennung bezogenen allgemeinen Anweisung, wie sie in dem julianischen Brief an Atarbius eingeschärft wird, gar nicht betroffen werden. Auch verlautet nichts davon, daß es sich um Rücktritte aus Protest gegen die Benachteiligung anderer christlicher Kandidaten gehalten hätte, die Opfer einer allgemeinen Politik der Nichtberücksichtigung von Christen geworden wären.

Wenn gerade diese proeminenten christlichen oder christentumverdächtigten Professoren ihre Lehrstühle räumen mußten, so ist dies kaum vorstellbar, wenn das Gesetz nicht eine rückwirkende Kraft gehabt hätte.

4. Warum mußte auch der Kaiser den Curialendekret unterschreiben?

Nachdem der Professor von der Curie überprüft wurde, mußten die Decurionen ein Ernennungsdekret dem Kaiser schicken. "Dieses Dekret wird mir nämlich zur Bearbeitung vorgelegt werden"⁷². Die Frage ist nun, warum wollte Julian das Curialendekret überprüfen. Der Kaiser war derjenige, der bei allen Gelegenheiten seine Lieblingsidee über die Curienstärkung propagierte. Warum traute er dann den Curialen nicht und wollte persönlich die Ernennungsurkunden überprüfen. Um diese Frage besser zu beantworten, brauchen wir zwei Faktoren unter die Lupe zu nehmen; und zwar die Ausbreitung des Christentums in den Römischen Reich und die julianischen Gesetze, welche die städtische Curien stärken mußten.

⁶⁹ Salvatore Pricoco, *op. cit.*, S. 365-370.

⁷⁰ Augustinus, *Conf.* 8, 5, apud Edgar Pack, *op. cit.*, S. 273.

⁷¹ Eunapius, *Vita Sophistarum*, 493 B, Übersetzt von Wilmer Cave Wright, London, 1954, S. 79.

⁷² *Codex Theodosianus*, 13.3.5.

Das Christentum hat sich nicht im Gleichenmaßen in allen Gebieten des Reiches ausgebreitet, sondern in den östlichen Teile des Reiches, war die neue Religion viel stärker. Die Zahl der Christen in den Städten der östlichen Provinzen war sehr groß. Eine große Zahl der Curiaten, Senatoren und Hofmänner waren Angehörige der neuen Religion.

Die städtische Curien wurden in manchen Städten - dort wo das Gesetz durchgeführt wurde - noch mehr Christianisiert, durch einem der julianischen Gesetze (*Cod. Theod.* 12,1,50.), wonach die Christen wieder ihre Stellen in der Curie einnehmen mußten. Nach den Äußerungen der Kirchenhistoriker kann es sich nur um Kleriker gehandelt haben. Selbst so Christenfreundliche Kaiser wie Constantin und seine Söhne würden wohl nicht alle Christen vom Decurionenrat befreien können. Die Tatsache ist, daß Julian mit dem genannten Gesetz eine Verordnung des Constantius aufhebt, welche die Stellung der Kleriker zum Decurionenrat geregelt hatte⁷³.

Wir haben aber gesehen, daß in viellen der östlichen Städte die Christen zahlreich waren. Wir können uns die Frage stellen inwieweit in Städten mit weitgehenden christianisierter Bevölkerung und mit einer christlichen Merheit in der Curie, die julianische Aufforderung zur Wiederbeanspruchung auch der Kleriker und Bischöfe ausgeführt wurde. Wurde eine christliche Curie es wagen an den Bischof und an den einzelnen Kleriker, die alsbald ihren Vorgesetzten hätten mobilisieren können, heranzutreten mit der Aufforderung, nun wieder an den Sitzung der Curie teilzunehmen. Jedenfalls ist anzunehmen, daß ein solches Handeln überall, besonders aber in christianisierten Gegenden zu heftigen Streit führen mußte, da selbstverständlich kaum einer derer, die bis dahin Inhaber legaler Exkusationen waren, ohne Widerspruch zur Übernahme der ihm angetragenen Lasten bereit gewesen sein dürfte. Wie man es leicht merken kann, steht im julianischen Gesetz nicht wer mit der Überprüfung der Verwirklichung des Gesetzes verantwortlich ist. Die Städte waren diejenigen, die alle jene Männer erneut verfügbar stellen mußten, die von bestimmten Aufgaben befreit waren. Es blieb daher ganz der Initiative und der Durchsetzungskraft der Städte und ihrer Curien überlassen, ob und wie sie in dieser Hinsicht für die Verwirklichung dessen sorgten, was der Kaiser im Gesetz verordnet hatte.

⁷³ Wilhelm Enßlin, *op. cit.*, S. 145.

Es ist merkwürdig, daß die Kirchenhistoriker sehr indigniert die julianische Aufhebung der verbliebenen Privilegien berichteten, daß aber keinerlei Schilderungen über Fälle der Beanspruchung von Kleriker oder gar Bischöfe während der Ausführung der julianischen Anweisung überliefert ist⁷⁴. Da nun aber anzunehmend ist, daß die Kirchenhistoriker sich Fälle akuten "Verfolgungen" zur Charakterisierung des Apostaten kaum hätten entgehen lassen, ist der Schluß vielleicht nicht unberechtigt, daß in dieser Hinsicht nicht viel zu berichten war. Dies konnte sein Grund darin finden, daß zumal die christlichen Gemeinden bei der Realisierung des Gebots eher zögernd vorgegangen sei werden und daß selbst die christianisierten Curien nicht unbedingt als vordringlich angesehen haben werden, sich mit dem Bischof der *civitas* und seinen Klerikern auf einen Streit einzulassen.

Julians Verhalten gegenüber der Curie ist merkwürdig, duplizitär. Einerseits versucht der Kaiser die Curie zu unterstützen und kräftigen. Andererseits stellt Julian - und das mit gutem Grunde - den politischen Willen der Decurionen unter die Frage. Der Mißerfolg seiner Politik der Wiederauffüllung der Curie mit Christen machte ihn, vielleicht, in der Kapazität dieser Institution zu Unterstützung seiner Politik mißtrauisch. Nach der oben erwähnten Erfahrung des Kaisers, scheint uns sein Wunsch alle Ernennungsdekrete der Professoren persönlich zu überprüfen, ganz normal. Wir können uns Fragen, welcher Decurion aus einem stark christianisierten Stadt, hätte dem Mut gehabt einen Christen die Lehrtätigkeit zu verbieten. Die Curie aus einer Stadt mit einer starken christlichen Bevölkerung hätte sich niemals gewagt einen Christen aus dem Lehrstuhl herauszuschmeißen, oder einen Aspiranten die Lehrtätigkeit zu interdizieren. Julians Argwohn in der Curie ist sehr gut in dem antiocheischen Skandal zu beobachten. In Antiochia wurde ein Tempel verbrannt und nach einer mißlungenen Suche der Täter - die für dem Kaiser Christen waren - beschuldigt Julian die Curie aus Antiochia für den Mißerfolg der Untersuchungen.

Es ist sehr klar glauben wir, daß die Funktionalität des julianischen Rhetorengesetzes für den Ausschluß der christlichen Professoren aus den Lehrstühlen war. Der Wunsch des Kaisers die Christen von den Lehrstühlen fern zu halten, konnte sich nur mit Hilfe der Curie nicht verkörpern. Die Verwirklichung des Gesetzes mußte von

⁷⁴ Sozomenos, *Istoria bisericească*, V, 5, 2, Übersetzt von Iosif Gherghian, București, 1898.

dem Kaiser persönlich überwacht sein, darum mußten die Curien das Ernennungsdekret zu Julian schicken, daß er es selbst überprüft. Valentinian und Valens haben in ihrem Gesetz (*Cod. Theod.* 13,3,6.) nicht mehr nötig gehalten die Ernennungen persönlich zu überprüfen. Die zwei Kaiser brauchten nicht mehr die Ernennungen zu überwachen, weil ihr Gesetz nicht gegen die Christen gerichtet war. Die Überprüfung der Lehrer konnte jetzt sehr gut auch von den Decurionen gemacht werden. Unseres Vorhaben in diesem Artikel war den antichristlichen Charakter des Rhetorenediktes und den Zusammenhang des Gesetzes (*Cod. Theod.* 13,3,5.) mit dem Brief G1⁷⁵ entgültig zu belegen. Den antichristlichen Charakter des Rhetorenediktes konnten wir aus die Tatsachen, daß die Philosophielehrer in dem Gesetz nicht erwähnt wurden aus dem einfachen Grund, daß sie keine Christen waren und dessalb mußten sie auch ihre Stellen nicht verlassen ; aus der Art wie der Kaiser die Moral definierte, sittliche Menschen konnten nur diejenigen sein, welche von eine "rechte Bildung" profitiert haben; und aus dem Wunsch des Kaisers die Ernennungsurkunden der Curie persönlich zu überprüfen, schlußfolgern. In einem nächsten Nummer, werden wir über den Grund des Kaiser dieses Gesetz zu erlassen, reden.

⁷⁵ Edgar Pack, *op. cit.*, S. 237.

DEUX NOTES DE GEOGRAPHIE ECCLESIASTIQUE

PAR

NELU ZUGRAVU

1. " Les Tomitains" de Walafrid Strabus

Dans un écrit intitulé *Libellus de exordiis et incrementis quarumdam in rebus ecclesiasticis rerum*, réalisé vers le milieu du Xe siècle, Walafrid Strabus (804-849), abbé du monastère de Reichenau, a inséré une nouvelle qui a suscité l'intérêt justifié des érudits. Tout en se référant à la traduction "en notre langue tudesque" des "livres divins", l'érudit moine écrivait: "Nous avons appris de ce que beaucoup de nos frères dignes de confiance racontaient, que chez certains peuples Scythes, et surtout chez les Tomitains, les services divins étaient rendus, jusqu'à nos jours, en la même langue" ("*Et fidelium fratrum didicimus apud quasdam Scytharum gentes maxime Tomitanos eadem locutione divina hactenus celebrari officia*")* ¹. A rares exceptions, les historiens roumains soutiennent que le prélat allemand visait *Scythia Minor* (la Dobroudja), *Tomis* (Constanța) et une communauté germanique (gothique) à proximité de celui-ci, à l'appui de ce dernier aspects certains invoquant aussi les signes runiques et les soi-disants symboles de

* Ces notes traitent deux problèmes analysés dans notre travail *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997. En ce qui suit, nous avons utilisé les abréviations suivantes, outre celles connues des revues de spécialité:

- *FHDR* = *Fontes Historiae Daco-Romanae*, București, II (1970), IV (1982).

- *IGLR* = Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, recueillies, traduites en roumain, accompagnées d'indices et commentées par Em. Popescu, préface de D. M. Pippidi, București, 1977:

- *NEEC* = *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès, Paris, 1981.

¹ Walafrid Strabus, in *FHDR*, II, p. 640-641.

tradition "varègue" des murailles des petites églises de Basarabi-Murfatlar (le département de Constanța)².

Contre les identifications présentées ci-dessus plaident, selon nous, plusieurs arguments. Tout d'abord, conformément à la tradition historiographique occidentale (Hieronymus, Paulus Orosius, Cassiodorus, Iordanes, Isidorus de *Sevilla*), par l'ethnonyme "Scythi" on doit comprendre les Germaniques, donc ceci n'a rien à faire, surtout à cette époque tardive, avec la réalité ethnique et politique de l'ancienne *Scythia Minor*³. Deuxièmement, malgré l'attestation certaine pendant les IVe - VIe siècles des fédérés gothiques dans le pays de la Dobroudja, y compris dans le voisinage de la ville de résidence⁴, il n'y a aucune information concernant le noyau chrétien gothique (arien) (*Gothi Minores*)⁵. Troisièmement, la précision selon laquelle plusieurs tribus "scythiques" (gothiques), parmi lesquelles les "Tomitains" aussi,

² P. Diaconu, P. Ș. Năsturel, *Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi)*, in *Dacia*, N.S., 13, 1969, p. 448-456 = in *MO*, 20, 1968, 11-12, p. 937-946; P. Diaconu, *Réalités archéologiques et considérations historiques (Nouveau travail sur les cultures matérielles du Bas-Danube aux VIIe-Xe siècles)*, in *RRH*, 5, 1996, 3, p. 492; idem, in *Dacia*, N.S., 32, 1988, 1-2, p. 179 = *Recenzii și discuții arheologice*, I, Călărași, 1994, p. 127; I. Barnea, *Arta creștină în România*, 1, *Secolele III-VII*, București, 1979, p. 198, 282, 416, 437; sur les signes "varègues", R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, București, 1976, p. 124. Le seul qui n'accepte pas l'information de Walafrid Strabus est Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Tomis-Constantia-Constanța*, in *Pontica*, 24, 1991, p. 299-327.

³ Conformément aux informations de Constantin Porphyrogenetos, à cette époque-là l'ancienne province s'appelait probablement *Istros*, et faisait partie de la *thema Thracia* - I. Barnea, in *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 10. Pendant les VIIe-Xe siècles, dans la littérature byzantine, le mot "scythi" désignait les Avars, les Khazares et les Bulgares - Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der türkvölker in dem byzantinischen Quellen*, II, Berlin, 1958, p. 279-280.

⁴ Voir, en dernière instance, Al. Barnea, in Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 168, 196, 198, 201-202, 205-206, 218; A. Opaïț, *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (secolele IV-V e. n.)*, in *Peuce*, 10, 1991, 1, p. 127-131.

⁵ Pourtant, certains archéologues considèrent que le Goth Gibastes et sa fille Anthusa, enterrés à *Axiopolis* (*IGLR*, 195) auraient été des Ariens (I. Barnea, in *op. cit.*, II, București, 1968, p. 459); A. Rădulescu et V. Lungu, *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, extrait des *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986)*, p. 2549-2550); contre cette opinion, N. Zugravu, *op. cit.*, p. 395, la note 150. Pour les "ressortissants" du groupe *Gothi Minores*, cf. M. Kazanski, *Les Goths (I^e-VIIe siècles ap. J.-C.)*, Paris, 1991, p. 117.

officiaient la liturgie en langue gothique, doit se référer à une zone où à ce moment-là vivaient plusieurs groupes "scythiques" (gothiques); or, celle-ci ne pourrait être que le littoral nordique de la mer Noire, respectivement le sud-ouest de la Crimée, où vivaient les Goths de la soi-disante "pays Dori", et le pays occidental du Bosphore Cimmérien, où vivaient les Goths tétraxites⁶. *Ce n'est qu'à propos de ces populations et de leurs Eglises (l'éparchie "Gothia" avec la métropole Doros; l'archévêché, ensuite métropole "Gothia") qu'il existe des informations dans les sources historiques et ecclésiastiques des VIIIe - IXe siècles et même de plus tard⁷. Le fait que c'était à ces Goths que se rapportait le moine allemand est aussi suggéré par une autre source, très précieuse, mais qui n'est pas mise en valeur par l'historiographie roumaine; il s'agit de l'ancienne biographie slavone de Constantin - Cyrille, écrite pendant le Xe siècle. Le XVIe chapitre de cette *Vita* relate que, à l'occasion de discussions menées à Venise avec les prêtres latins à propos de la traduction de la Sainte Ecriture dans la langue slave, l'apôtre des Moravs motivait son geste par le fait que de nombreux peuples avaient une littérature religieuse propre, où "ils glorifiaient Dieu en leur langue"; à côté des Arméniens, Persans, Egyptiens, Arabes, Syriens et "beaucoup d'autres encore", il énumérait aussi quelques populations du voisinage de la Crimée et de la région caucasienne, qu'il avait visités pendant sa mission diplomatique de l'Etat khazar de l'année 861, donc à un moment proche de l'époque pendant laquelle Walafrid Strabo rédigeait son écrit, plus exactement: les "Abasgues", "Ibères" (Géorgiens), "Sougdai" (selon Fr. Dvornik, probablement les Alans entre *Phoulloi* et *Sougdaea*), "Turcs" (selon le même historien, probablement les Huno-Hongrois entre*

⁶ *Ibidem*, p. 118-124 (les Goths du sud-ouest de la Crimée), 124-127 (les Goths du Bosphore Cimmérien); A. Bartoli-Kazanski et M. Kazanski, *Les sites archéologiques datés du IVe au VIIe siècle au Nord-Est de la Mer Noire: état des recherches*, in *TM*, 10, 1987, p. 445-467.

⁷ L'éparchie ecclésiastique "Gothia" avec la métropole Doros: *Notitia* 3, 42, 611, 777 (*NEEC*, p. 231, 241, 245); l'archévêché "Gothia": *Notitia* 7, 97 (*ibidem*, p. 272); *Notitia* 8, 113 (*ibidem*, p. 294); *Notitia* 11, 132 (*ibidem*, p. 385); *Notitia* 16, 117 (*ibidem*, p. 389); la métropole "Gothia" sans les suffragans: *Notitia* 17, 86 (*ibidem*, p. 400); *Notitia* 18, 86 (*ibidem*, p. 407); *Notitia* 19, 93 (*ibidem*, p. 413); *Notitia* 20, 46 (*ibidem*, p. 417); *Notitia* 21, 70 (*ibidem*, p. 420); *FHDR*, IV, *passim*; l'évêque Ioannes (VIIIe siècle), impliqué dans les disputes iconoclastes (N. Dănilă, *Martyrologium Daco-Romanum*, in *Verbum*, 67, 1995-1996, 7, p. 215). Pour l'organisation politico-administrative de la région, voir N.A. Aleksénko, *Un tourmarque de Gothie sur un sceaux inédit de Cherson*, in *REB*, 54, 1996, p. 271-275.

la Crimée et le Nistru) et "Goths" de Crimée⁸. Dans ce contexte, les "Tomitains" de l'abbé de Reichenau doivent avoir été les habitants d'un *Tomis* de la même région, c'est-à-dire le littoral septentrional de la mer Noire.

A l'appui de cette localisation on peut invoquer aussi d'autres informations. De la sorte, conformément aux synaxares grecs, pendant la XVIe année du règne de Diocletianus (284-305), Hermon de *Jérusalem* aurait envoyé l'évêque Ephraem (Ephrem) "à *Tomis*", pour prêcher la foi chrétienne aux habitants de la *Scythie* et il y aurait été martyrisé le 7 mars 304⁹. Certains historiens l'ont inclu sur la liste des fondateurs de la métropole du Pont Gauche, mais le nom de ce prélat apparaît dans les écrits ecclésiastiques à côté de ceux d'autres évêques, dont quelques uns avaient reçu la couronne du martyr, qui étaient célébrés "*in Chersone civitate provinciae Tauricae Chersonessi*"¹⁰, ce qui rend plausible l'idée soutenue aussi par d'autres historiens que son apostolat ait eu lieu en Crimée¹¹. Dans leurs écrits, Theophanes Confessor (?752-818) et le

⁸ Le texte de cette *Vita* in Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praga, 1933, p. 349-380; voir surtout p. 375 et 207, la note 4, d'où on a repris aussi les identifications des populations; idem, *Missions of The Greek and Western Churches in the East during the Middle Ages*, Moscow, 1970, p. 8-9; D. Obolensky, *Cyrille et Méthode et la christianisation des Slaves*, in *La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1967, p. 595.

⁹ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 171; Fr. Dvornik, *Les légendes...*, p. 194; I. Georgescu, *Viata creștină în vechiul Tomis*, in *MMS*, 38, 1962, 1-2, p. 32; N. Șerbănescu, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența episcopiei Tomisului*, in *BOR*, 87, 1969, 9-10, p. 994; E. Braniște, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, in *De la Dunăre la Mare. Mărturiile istorice și de artă creștină*, 2e édition, Galați, 1979, p. 39; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 2e édition, București, 1992, p. 143; idem, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 1994, p. 37-38; Em. Popescu, *Creștinismul pe teritoriul României până în secolul al VII-lea, în lumina noilor cercetări*, in *MB*, 37, 1987, 4, p. 41, la note 27 = *Ortodoxia românească*, sous la direction de N. Corneanu, București, 1992, p. 91, la note 27 = *Christianitas Daco-Romana*, București, 1994, p. 81 (la note 27), 186, 202 (la note 9), 214; N. Dănilă, *op. cit.*, p. 192, 193, 240-241, 248, 256 (la note 32), sans soutenir qu'il ait été évêque à *Tomis*, aspect sur lequel il nous a aussi attiré l'attention par une lettre.

¹⁰ Ils sont: Basilius (Basile), qui a été envoyé en même temps avec Ephraem, Eugenius, Agathadorus, Elpidius, Aetherius, Capiton: Fr. Dvornik, *op. cit.*; T.F. Bossuyt, in *Bibliotheca Sanctorum*, II, Roma, 1962, col. 945; N. Dănilă, *op. cit.* p. 192-193.

¹¹ *Les petits bollandistes. Vies des Saints de l'Ancien et du Nouveau Testament, des Martyrs, des Pères, des Auteurs sacrés et ecclésiastiques, des vénérables et autres personnes mortes en odeur de sainteté*, par P. Guérin, 7e édition, revue, corrigée et

patriarche Nichephoros (806-815) mentionnent aussi un *Tomis* à proximité de *Phanagoria* (la Crimée Orientale), où l'ancien empereur Justinianus II (685-695), à la recherche d'alliés pour la reconquête du trône, s'est arrêté ¹².

considérablement augmentée, XIII, Paris, 1882, p. 567; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 171, 411; I. Rămureanu, *Sfinți și martiri la Tomis-Constana*, in *BOR*, 92, 1974, 7-8, p. 980-983. D'ailleurs, si nous acceptons l'avis récent de N. Dănilă, selon lequel le martyre d'Epictet et d'Astion de *Halmyris* (Murighiol-Independența, le département de Tulcea) a eu lieu non pas en 290 (*Despre Sfinții Epictet preotul [Presb.] și Astion monahul martiri almirideni din Scythia*, traduit par D. Popescu, in N. Vornicescu, *Una dintre primele scrieri ale literaturii române străvechi. «Pătîmirea Sfinților Epictet și Astion» (De la cumpăna secolelor III-IV)*, Craiova, 1991), mais en 303 (*op. cit.*, p. 242), alors l'évêché d'Ephraem (Ephrem) à *Tomis*, en *Scythia Minor*, est d'autant moins plausible, car il se superposerait à celui d'Evangelicus, dont témoigne sans le moindre doute l'acte du martyre des croyants mentionnés; le parallélisme résulte des données transmises sur Ephraem (Ephrem) des synaxares grecs, respectivement le début de son activité pastorale pendant la XVI-e année du règne de Diocletianus (284-205), donc 300, et son martyre du 7 mars 304.

¹² Theophanes Confessor, *Cronografia*, (l'année 6196 (704), p. 373, 1-28 De Boor) (*FHDR*, II, p. 621); Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, 42, 29, text, translation and commentary by Cyril Mango, Washington, D. C., 1990, p. 102-103 = *FHDR*, II, p. 627, 629. La lecture attentive du passage de Theophanes Confessor montre que l'itinéraire du basiléus a été le suivant: *Phanagoria*, localité dans le Bosphore Cimmérien (Strabon, *Geografia*, XI, 2, 10-11, traduction, notes introductives, notes et indices par F. Vanț-Ștef, III, București, 1982, p. 33-34; *Expunere a geografiei pe scurt*, 41, in *FHDR*, II, p. 343) - "*Tomis*" - *Symbolon* (près de *Chersonesos*) - le phare de *Chersonesos* - *Necropila* (Le Golfe karkinitique) - "les embouchures des fleuves Danapris et Danastris" - Dunăre, ce qui conduit à l'idée qu'on ne peut placer le respectif "*Tomis*" dans l'ancienne *Scythia Minor*. A propos de cet aspect H. Mihăescu a déjà attiré l'attention (*FHDR*, II, p. 621, la note 17: "*Tomis*, à l'ouest du Bosphore Cimmérien, en Crimée"; *ibidem*, p. 627, la note 5: "D'après la position, il est impossible que ce soit la Constanța de nos jours"), mais son opinion étant admise par peu d'historiens - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op.cit.*, p. 300; P. Diaconu, *Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube(X^e-XIe siècles)*, in *Dacia*, N.S., 38-39, 1994-1995, p. 449, la note 4; Cyril Mango, in Nikephoros, *Short History*, p. 103, la note 32: "This cannot be Tomi/Constanța, but must refer to a harbor near Phanagoria". D'autres chercheurs continuent soutenir que les respectives sources se réfèrent à l'ancienne métropole de la Dobroudja - I. Barnea, in *Din istoria Dobrogei*, III, p. 9, 11-12; idem, *Dobrogea în secolele VII-X*, in *Peuce*, 2, 1971, p. 208; idem, *Arta creștină în România*, 2, *Secolele VII-XIII*, București, 1981, p. 10; idem, *Noi date despre mitropolia Tomisului*, in *Pontica*, 24, 1991, p. 278; Em. Popescu, *op. cit.* p. 282. Pourtant, V. Tăpkova-Zaimova a récemment attiré l'attention sur le fait que dans le manuscrit Vatican 154/XII b de l'œuvre de Theophanes, au lieu de *eis Tomis* on doit lire *eis*

Enfin, les signes runiques et certaines représentations rupestres de Basarabi-Murfatlar (le dragon, le navire, etc), qui, selon l'appréciation de Petre Diaconu, démontreraient l'existence là-bas d'une communauté monacale "à un prononcé caractère initiatique" (!), adepte d'une hérésie particulière ("l'hérésie chrétienne de type Murfatlar"!), à la genèse à laquelle auraient aussi contribué des éléments germaniques anciens (gothiques) et récents (varègues)¹³, ne peuvent pas constituer des arguments sérieux. Les signes alphabétiformes ne sont que des runes protobulgares ou des mixtures de celles-ci à des lettres grecques, glagolitiques et cyrilliques, à de nombreuses analogies à Krepča, Pliska, Ravna, et à d'autres endroits sud-danubiens¹⁴, et la thématique des dessins rupestres est très proche de celle des découvertes similaires des localités déjà mentionnées, mais aussi de Preslav et des régions balkaniques plus éloignées - l'interfleuve Strume Inférieure - Mesta, les montagnes Pangeus et Čaldag¹⁵.

En conclusion, les informations de l'abbé Walafrid Strabo ne visent pas l'espace dobroudjan, d'autres sources témoignant sur sa structure ethnique et son organisation ecclésiastique avant la reconquête byzantine du dernier tiers du Xe siècle¹⁶.

stomin, c'est-à-dire dans "le détroit" - apud P. Diaconu, *op.cit.*; idem, *Note de lector (II)*. *Unul sau două Tomis-uri în bazinul Mării Negre?*, in *Istros*, 7, 1994, p. 353.

¹³ Ces idées sont exprimés par P. Diaconu, *Tradiții daco-romane în monumentul rupestru de la Basarabi (jud. Constanța)*, in *Symposia Thracologica*, Tulcea, 7, 1989, p. 430-431 (l'auteur y parle de "la secte chrétienne" de Basarabi-Murfatlar, ce qui n'est pas la même chose que l'hérésie); idem, *Recenzii și discuții arheologice*, p. 76, 96-99.

¹⁴ K. Popkonstantinov, *Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab)*. *Etat, théories et faits*, dans le vol. *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Recueil d'articles*, Sofia, 1987, p. 115-145, surtout p. 139, 141, 143-149, avec la critique, pas toujours convaincante, de P. Diaconu, in *Dacia*, N.S., 32, 1988, 1-2, p. 180-183 = *Recenzii și discuții arheologice*, p. 95-99; P. Ivanov, *Concernant l'écriture runique des Protobulgares*, in *Dobrudža*, Varna, 7, 1990, p. 53-61 (en bulgare, à résumés en russe, anglais, français et allemand); G. Atanassov, *Dessins et signes-graffiti du Haut Moyen Âge provenant de la partie danubienne de Dobroudja*, in *ibidem*, p. 193-215 (en bulgare, à résumés en russe, anglais, français et allemand).

¹⁵ Voir la note antérieure; il faut ajouter D. Ovčarov, *Graffiti médiévaux de Pliska et de Preslav (Communication préalable)*, in *Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe siècles)*, Sofia, 1979, p. 48-64; D. Stojanova-Serafinova, *La culture bulgare du Haut Moyen Âge dans la région de la Rila et du Pirin et sur les versants ouest des Rhodopes*, in *Etudes balkaniques*, 4, 1989, p. 93; Zđ. Pljanov, *La région de la Moyenne Struma aux VIIe-IXe siècles*, in *Palaebulgarica*, 13, 1989, 2, p. 106.

¹⁶ En dernière instance, voir N. Zugravu, *op.cit.*, p. 453-478, avec la bibliographie.

2. L'Evêché des Avars

Dans une liste épiscopale rédigée probablement pendant le IXe siècle qui constitue l'écho des prétentions du pape en *Illyricum*, on peut lire l'affirmation: 'Ο πρωτος θρόνος του̅ κορυφαίου των αποστόλων Πετρου...από Ραβεννης, καὶ θεσσαλοίκης, Σκλαβων, καὶ Αβαρω, καὶ Σκυθων, εως Δανουβίου ποταμου τας εκκλησιατικας ὁροθεσίας των επισκόπων περιεκουσα..., c'est-à-dire: "Le premier siège du premier des apôtres, Petru,.../siège, contrée, patriarchie, n.n./comprenant les frontières ecclésiastiques des évêques des *Ravenna* et *Thessalonice*, des Slavines, et des Avars, et des Scythes jusqu'au fleuve Danube"¹. Il s'agit donc, entre autres, de l'attestation d'un évêché des "Avars" que certains historiens roumains l'ont localisé en Banat, tout en l'attribuant à la population roumaine². En ce sens, ils invoquent aussi bien la mention qu'on trouve dans les documents du VIIe Concile oécuménique de *Nicaea* (787) à propos de l'évêque Ursus des Avaritiens ("*Ursus Avaritianensium episcopus*"), tenu pour prélat originaire du territoire roumain³, que le fameux trésor de Sânnicolau Mare (département de Timiș) découvert en 1799⁴, qui, selon des opinions plus récentes, a été donné par un des empereurs iconoclastes, "plus probablement" par Constantin V (741-775), aux zoapanas (jupans) Buela-Boilas et Bataul et à l'église épiscopale des Avars⁵. Nous allons

¹ Nous avons utilisé le texte de V. Latyshev, *Scythica et Caucasica*, II2, Sankt Petersburg, 1893, p. 666-667, mais qui, tout comme celui de *FHDR*, II, p. 638-639, n'est pas complet.

² M. Rusu, *Tezaurul de la Sânnicolau Mare. Noi puncte de vedere*, in *AIAC*, 27, 1985-1986, p. 45-46; 54-55; A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p. 94-95; Ep. Norocel, *Pagini din istoria veche a creștinismului la români*, Ed. Episcopiei Buzăului, 1986, p. 255-256, 279.

³ Voir la note antérieure; il faut ajouter I.-A. Pop, *Români și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 108.

⁴ *IGLR*, 428; R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400)*, București, 1976, p. 95-105; R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvănene la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979, p. 57-81, pl. 143-225; I. Barnea, *Arta creștină în România*, 2, *Secolele VII-XIII*, București, 1981, p. 12-13, pl. 5-7; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, *Secolele VII-XII e.n.*, Timișoara, 1985, p. 113-125.

⁵ M. Rusu, *op. cit.*, p. 31-66, surtout p. 55; A. Bejan, *op. cit.*, p. 94-95.

reprendre ci-dessous la discussion concernant l'argumentation et la localisation mentionnées.

L'implantation du christianisme dans le milieu avarique a commencé dès la période initiale de la présence de ces asiatiques dans le voisinage du Danube Moyen, tel que le démontrent les croix ou les objets avec d'enseignes cruciformes découverts surtout dans la zone de la Plaine Pannonique, mais aussi de Felnac (département de Timiș); il s'agit de cas isolés amenés à la véritable croyance par les efforts des autorités byzantines⁶. Mais la christianisation massive des Avars a eu lieu pendant les dernières années du VIIIe siècle et la première décennie du siècle suivant, étant un geste politique généré par les désastres militaires subis par le khaganat face aux armées carolingiennes. Le rôle principal dans l'action de conversion a été joué par les évêques de Passau, Salzburg et Aquileia, par l'intermédiaire desquelles se sont aussi formées les premières structures ecclésiastiques spécifiques aux territoires habités par les Avars et les sujets de ceux-ci, surtout par les Slaves⁷. En ce contexte, les sources écrites orientales et occidentales de l'époque qui présentent les réalités politiques et ethno-démographiques de la région pannonique et du nord-est de la Péninsule Balkanique peuvent offrir, à notre avis, une réponse satisfaisante au problème de "l'évêché des Avars". De la sorte, si les sources byzantines localisaient d'une manière assez imprécise l'espace gouverné par les nomades du Danube Moyen, en le dénommant, d'un terme assez général, Ἀβροπία ("le pays des Avars"), les textes auliques et ecclésiastiques occidentaux rédigés entre 788-836 sont beaucoup plus précis à l'égard de l'étendue territoriale et de la composition ethnique des régions contrôlées auparavant par le Khaganat⁸. *Avaria, terra Avarorum, provintia Avarorum* signifiaient la

⁶ M. Rusu, *op. cit.*, p. 46, la note 38; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 47-48, fig. 3/21-27; *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reivolktes 6.-8. Jh.*, 1985, p. 14, 16, 20, 25, 40, 57.

⁷ A. P. Vlasto, *The Entury of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970, p. 18-20; J. Steinhübel, *Division of Pannonia Among Franconian Marches*, in *Studia historica Slovaca*, 19, 1995, p. 7-35 (avec la bibliographie et sources); B. M. Szöke, *Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla*, in *Antaeus*, 23, 1996, avec la bibliographie à la note 331.

⁸ Theophanes Confessor, *Cronografia*, (Anul 6171 (679), p. 359, 1-25 De Boor) (*FHDR*, II, p. 620-621); *ibidem*, p. 357, 1-28 De Boor: *Pannonia* = "la région des Avars" (*ibidem*, p. 618-619); *Géogr. Rav.*, IV, 14, p. 53-54: "*Datia prima et secunda*

marche et l'unité ecclésiastique située dans la partie du nord-ouest de la région transdanubienne, de la forêt viennoise jusqu'à la Rába Inférieure et Répce (Rabnitz, Rábnic), nommée aussi la Pannonie Supérieure, qui était sous la juridiction de l'évêque de Passau⁹. Dans les mêmes sources, *Sclavorum patria* désignait la contrée de la Carinthia (*regionem Carantanorum, provincia Karantanorum*) et de la Slavonie, connue aussi sous la dénomination de la Pannonie Inférieure où l'obédience était disputée par l'archevêque de Salzburg et le patriarche d'Aquileia¹⁰. Toute la zone pannonique s'étendait jusqu'au bord de l'arc du Danube Moyen ("*circa Danubium*") à proximité duquel vivaient des Avars et des Slaves ("*Avaros atque Slaves*")¹¹. Enfin, conformément aux sources byzantines du IXe siècle, c'est-à-dire après la destruction du Khaganat avarique, par l'ethnonyme Σκυθαί on doit comprendre tout d'abord les "Bulgares"¹² et, éventuellement, les Slaves du voisinage de *thema* occidentales de l'Empire Oriental¹³. En ce contexte, les informations de la liste épiscopale mentionnée ci-dessus à propos des sièges épiscopaux "des Slavines et des Avars et des Scythes jusqu'au fleuve Danube" visent un territoire situé en dehors de celui habité par les Roumains.

En ce qui concerne l'information sur l'évêque Ursus des Avaritiens, il faut indiquer que Nicolae Iorga exprimait déjà son doute à propos de la possibilité d'identification de celui-ci avec un titulaire d'un

que et Gepidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant" (*ibidem*, p. 580-581). Pour Αβαρία - "pays des Avars" dans la littérature byzantine des VIIe-IXe siècles, voir Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin, 1958, p. 51.

⁹ J. Steinhübel, *op. cit.*, p. 11, avec les sources.

¹⁰ *Ibidem*, p. 11-14.

¹¹ *Ibidem*, p. 17 et 26-27.

¹² Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 280; voir, par exemple, Genesios, *Domniile*, I (p. 28, 13-18): Leon V (813-820) "a renouvelé les forteresses de Thracie et de toute la Macédoine jusqu'aux frontières du pays des Scythes" (*FHDR*, II, p. 655, souligné par nous).

¹³ Constantin Porfirogenetel, *Despre provincii*, [45], 1, 8-31: les attaques des "Scythes et Bulgares" en Thracie (*ibidem*, p.671); voir aussi P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, II, *Commentaire*, Paris, 1981, p. 190, la note 29. Comme on le sait, à la suite de la paix de 803 de Königshofen, l'empereur Nikephoros I (802-811) a cédé à Charles le Grand l'antique province *Dalmatia*, habitée par les Croates - Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praga, 1933, p. 260; idem, *La lutte entre Byzance et Rome à propos de l'Illyricum au IXe siècle*, in *Mélanges Charles Diehl*, I, *Histoire*, s.a., p. 67.

thronos roumain¹⁴. Mais l'analyse attentive des participants au Concile oécuménique de 787, inscrits d'après le critère géographique et hiérarchique, démontre que l'évêque Ursus faisait partie des évêques occidentaux (la zone de la Dalmatie et de l'Italie), son endroit de provenance étant, comme le byzantiniste Jean Darrouzès l'a récemment indiqué, l'île Arba ('Αρβη) (Rab) de la mer Adriatique; par conséquent, le diminutif *Avaritianensium* ('Αβαριτιανων) provient du nom de l'île¹⁵, fait qui exclut toute liaison du prélat mentionné à l'espace roumain.

Enfin, le nombre assez grand des objets du trésor de Sânnicolau Mare, la structure typologique de ceux-ci, leurs caractéristiques stylistiques et surtout les inscriptions "runiques", grecques et latines de certains vases nous font croire que le dépôt en question a été peu à peu formé, le long du temps, reflétant l'interférence d'intérêts manifestés dans la zone, à différents moments, par certains des centres politiques et religieux. De la sorte, il est possible que les vases à inscriptions grecques proviennent de l'espace byzantin, tout en démontrant l'intérêt des autorités politiques et ecclésiastiques des bords du Bosphore pour le noyau de pouvoir de la frontière du nord-ouest de l'Empire et la subordination de l'Eglise de là-bas à un des sièges épiscopaux réfondés dans la zone au XIe siècle¹⁶. Mais le fait que certains objets contiennent aussi des inscriptions runiques (protobulgares)¹⁷ pourrait suggérer la dépendance, à un certain moment, de la communauté de là-bas des évêchés bulgares créés le long du Danube juste après la conversion

¹⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, II, *Oamenii pământului (până la anul 1000)*, texte établi, notes, commentaires, postface et *addenda* par I. Ioniță, V. Mihăilescu-Bârliba, V. Chirica, București, 1992, p. 324: "On a aussi parlé de l'évêque roumain sous les Avars, Ursu, au synode de 787, mais on n'en a pas apporté la preuve".

¹⁵ J. Darrouzès, *Listes épiscopales du Concile de Nicée (787)*, in *REB*, 35, 1975, p. 25; Em. Popescu, *A fost reprezentat teritoriul românesc la sinodul al VII-lea ecumenic de la Niceea (787) de către episcopul Ursus?*, in *ST*, 45, 1993, 3-4, p. 122-124 = *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 271-273, idem, *Christianitas...*, p. 401, la note 13.

¹⁶ B. Nikolova, *Répartition ecclésiastique en Thracie, Mysie et Illyrie orientale IVe-XIe siècles. Les évêchés en Bulgarie IXe-XIe siècles. Analogies et différences*, in *XVIIIe Congrès International des études byzantines. Résumés de communications*, II, L-Z, Moscou, 1991, p. 816.

¹⁷ Pour l'appartenance de l'inscription du vase n° 21 à l'idiome bulgare, Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 18, 93-94, 107.

(Belgrade?!)¹⁸. Stamen Mihajlov a corrélié les lettres *DN* du vase n° 8¹⁹ qu'il a interprétées en tant qu'abréviations de l'acclamation *Dominus Nobiscum*²⁰, à une inscription latine de l'église Kebe Klise de Preslav, écrit au nom du pape Formosus (891-896), tout en considérant de la sorte qu'elles représentaient un indice de la propagande pontificale dans la région²¹, à une époque où les actions des successeurs de Petru pour récupérer les territoires illyriques s'étaient intensifiées²². Mais des abréviations du genre de celle inscrite sur le vase mentionné apparaissent aussi sur des objets liturgiques du type *calices literati* ou vestimentaires de provenance carolingienne des VIIIe-IXe siècles, découverts dans différents endroits de l'ex-Yougoslavie - *SCS* < *Sanctus*; *DNS* < *Dominus*; *SB* < *Sabaoth*, etc - arrivées à la suite de l'activité très laborieuse de l'église franque dans la région ouest-balkanique²³.

(Traduit par *Coralia-Alexandra Costas*)

¹⁸ B. Nikolova, *op. cit.*, p. 817.

¹⁹ R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, p. 75-76, pl. 204-208.

²⁰ A propos de ce vase et de l'abréviation qu'il contient, Em. Popescu a attiré l'attention dans *IJLR*, p. 373 et il a complété l'abréviation *D(ominus) N(oster)*, en la rapportant aux titres des empereurs des Ve-VIe siècles.

²¹ S. Mihajlov, *The Interpretation of "ETX'ΒEXTH" and the Year of the Conversion of the Bulgarians into Christian Faith*, in *Bulgarian Historical Review*, 3, 1973, p. 70-71.

²² Fr. Dvornik, *Les légendes..*, p. 263-283; idem, *op.cit.*, in *Mélanges Charles Diehl*, p. 69-80.

²³ Z. Vinski, *Novi ranokarolinšku nalazi u Jugoslavije*, in *Vjesnik*, Zagreb, 3, 1977 - 1978, 10-11, p. 144-208. La datation de ce vase à l'époque carolingienne peut être aussi soutenue par l'inscription de son bord, qui date de l'année "790" - R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, pl. 206; V. Țigu, *Criptografie și istorie. Contribuții privind tezaurul de la Sânnicolau Mare*, in *Anuarul de etnologie, artă, istorie, lingvistică*, Timișoara, 1, 1980, p. 72.

ASPECTE ALE EXPLOATĂRII PIETREI LA CARSIUM (HÂRȘOVA) ÎN PRIMUL MILENIU p.Chr.

DE

GABRIEL TALMAȚCHI

Orașul Hârșova este situat în partea de nord-vest a județului Constanța, pe malul drept al Dunării, în apropiere de locul în care Ialomița își varsă apele în fluviu. Din Istros se ridică două stânci de calcar ce domină baltile și Câmpia munteană, pe cea din susul fluviului aflându-se cetatea romano-bizantină Carsium. Datorită condițiilor naturale favorabile s-a putut asigura o protecție, atât pe uscat cât și pe apă, a unuia dintre cele mai importante vaduri de trecere dinspre litoralul pontic spre Câmpia getică. Acest vad a cunoscut, odată cu trecerea timpului, o creștere în importanță din punct de vedere economic, comercial și militar, devenind unul din principalele - și preferatele - locuri de tranzit negustoresc. Toate acestea au contribuit la intrarea sa în atenția geografilor și istoricilor antici¹. Complexul de monumente de la Carsium a atras, totodată, atenția arheologilor ale căror cercetări debutează la începutul secolului XX².

Condițiile fizico-geografice din zona Hârșova au oferit, încă din cele mai vechi timpuri, posibilități de dezvoltare deosebite. Primul factor, determinant, care a atras locuirea zonei, l-a constituit Dunărea, al doilea fluviu european după Volga³ din punct de vedere al dimensiunii și debitului. Zona de la Carsium face parte din sectorul nr. 3 al Dunării de Jos, acolo unde are loc despărțirea sa în două brațe, descriind un arc de cerc pe malul estic al Bărăganului, dar și pe partea vestică a Dobrogei. Între cele două brațe se formează lunca, alături de care apar depresiuni lacustre, precum și numeroase mlaștini și gârle. Lunca își datorează consolidarea marilor cantități de aluviuni depuse în urma transgresiunii

¹ G. Talmațchi, în *Istros*, 9, 1995, sub tipar.

² V. Brătulescu, în *BCMI*, 1940, p. 3-24; G. Florescu, în *ACMI*, 1943, p. 179-180, după care au urmat și alte campanii arheologice.

³ M. Botzan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 330.

marine din secolele II-VI p. Chr.⁴

Nu departe de Hârșova, în aval, cele două brațe se unesc pentru ca, ulterior, să se despartă din nou. Prin intermediul acestei strangulări, provenită din configurația terenului, se modifică viteza de scurgere a apei și s-au creat posibilități efective de practicare a agriculturii pe un teren fertil - supus însă capriciilor naturii -, precum și pescuitului, în locuri în care peștele se adăpostea în colonii. În general, rețeaua hidrografică este mai puțin bogată pe sol și în subsol, fiind concentrată mai mult de-a lungul văilor.

În al doilea rând, relieful are un aspect deluros, sub forma unor salbe de coline situate pe malul drept al Dunării, în amonte și în aval de Hârșova, în fapt, marginea de sud-vest a Podișului Casimcea. Acesta coboară spre est sub Marea Neagră și este delimitat la vest de falia Dunării, prin trepte succesive, ajungând la înălțimi de 100-180 m și corespunzând plenepenei dobrogene⁵. Podișul Casimcea este considerat ca o sinteză geografică originală, compus din șisturi verzi⁶, dublate de sedimente aparținând jurasicului superior, cretacului mediu și sarmațianului. În apropiere de Hârșova el apare ca o platformă dunăreană cu numeroase văi și golfuri, ca și cu dovezi de eroziune în depozitele calcaroase corespunzătoare jurasicului. O dovadă în acest sens sunt cei doi piteni de stânca de la baza cetății, aceștia fiind rezultatul eroziunii fluviale și liniare ca și a prăbușirii a numeroase fragmente calcaroase. Depozitele calcaroase sunt dispuse sub forma unei fășii ca o barieră între Hârșova și Topalu⁷.

În al treilea rând, clima are un caracter continental, cu ierni geroase și veri toride. Precipitațiile pot lipsi în anotimpul cald până la 60-70 zile, în mod normal însă media anuală este de 400-500 mm, iar umiditatea este ridicată și explicabilă prin evaporarea apelor fluviului⁸. Vânturile se manifestă de-a lungul albiei Dunării, dar și în celelalte direcții, cele mai semnificative fiind "Băltărețul" (din sud-est, nord-vest și est-vest) și "Suhoveiul" (din est)⁹.

În al patrulea rând, flora și fauna sunt specifice zonelor de stepă.

⁴ Idem, *Drumuri pe apă*, București, 1990, p. 107.

⁵ *Geografia României*, I, București, 1983, p. 642.

⁶ P. Cotet, *Geomorfologia României*, București, 1973, p. 348.

⁷ *Vezi Documentația cu calculul rezervelor din calcar din zăcămintul Celea - Hârșova, jud. Constanța*, 1991, Departamentul Minelor. Regia Autonomă Cluj-Napoca. Mulțumesc și pe această cale doamnelor geolog Gabriela Șerban și Mariana Taslea pentru informațiile oferite, absolut necesare în întocmirea pasajelor privind aspectul geologic al problemei.

⁸ N. Popp, *Fluviul Dunărea*, București, 1985, p. 143.

⁹ *Geografia.....*, p. 251.

Flora este reprezentată de pajiști stepice, tufișuri, pâlcuri de copaci și culturi agricole. Atrag atenția pădurile, care sunt așezate în etaje diferite, pe specii: sudice, pontice, caucaziene etc¹⁰. Evident, fauna, specifică tuturor acestor condiții, întregește tabloul natural al zonei.

Am amintit mai sus, făcând referiri la solul și subsolul hârșovean, depozitele calcaroase jurasice, de o consistență generoasă. Acestea ne-au permis câteva ipoteze de lucru, rezultate în urma cercetărilor și observațiilor făcute la fața locului, ca și în alte surse, privitoare la meșteșugul exploatării pietrei și a ridicării și refacerii castrului în mileniul I p. Chr., respectiv a originii materialului utilizat pentru aceasta, raportat la carierele locale. Materialul de bază folosit la ridicarea construcțiilor, cât și a castrului de la Carsium, a fost calcarul jurasic, de o calitate peste medie, ușor de exploatat, existând o strânsă legătură între zăcământ, cetate și drum¹¹.

Depozitele calcaroase jurasice s-au conservat în lungul unei zone ce se urmărește de la Hârșova în direcția sud-est, fiind bine deschise pe malul Dunării, între Hârșova și localitatea Dunărea. Jurasicul se dispune peste suprafața peneplenizată a solului alcătuit din șisturi verzi, cu depozite aproape exclusiv carbonatice. Mișcările oscilatorii pe verticală ale Masiului Central dobrogean au condus, în Jurasicul Mediu, la o transgresiune marină ce a acoperit aproape în întregime Dobrogea Centrală. Martorii acestui fenomen au fost calcarele jurasice, în depozitele de la Hârșova găsinde-se fosile din triasicul de tip alpin al Dobrogei de nord. Aceste depozite sunt dispuse în straturi dure, cu spărturi concoidale și culori alb-gălbui, cu tente roșii-albicioase până la vinetii. Sectorul de la Hârșova aparține jurasicului cu calcare dolomitice și marnoase, cu structură granuloasă, în care componentul mineralogic principal este cuarțul¹². Cuarțul este de fapt bioxidul de siliciu (SiO_2) natural inclus în masa rocii în stare amorfă (ca nisip) ceea ce îi conferă acesteia o culoare alb-gălbuie. Calitatea deosebită a materialului oferă posibilitatea finisării și șlefuirii sale până se ajunge la un aspect artistic demn de luat în seamă. Din punct de vedere al calității materialului extras, Hârșova face parte din sectorul central-vestic al Dobrogei, mai exact al treilea, întregul teritoriu dintre Dunăre și Mare putându-se împărți în cinci zone extractive (pe baza aceluiași principiu)¹³. Pornind de la criteriul morfologic și de la posibilitatea activității de exploatare, de

¹⁰ *Ibidem*, p. 640.

¹¹ G. Pârvu, *Carierele din R. P. R.*, București, 1964, p. 169-184.

¹² Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană (sec. I-III)*, teză de doctorat, Cluj, 1993, *passim*.

¹³ *Ibidem*.

maxim interes pentru Carsium sunt patru cariere, cele de la Tabia, Celea Mare, Celea Mică și Celea Lac.

*Perimetrul Tabia*¹⁴

Zona Dealului Viilor este situată în partea de nord-vest a Hârșovei. Versantul vestic al dealului este, în general, drept, cu înclinări de 20°-22° spre vest. Calcarul este de culoare albicioasă-gălbuie, cu textura compactă și numeroase fisuri. Rocile sunt grele, poroase, puțin rezistente la șocuri mecanice și cu uzura mare.

Perimetrul Celea

Zăcămintul de calcar de la Celea a oferit premize tehnico-economice favorabile exploataării și livrării - transport a calcarului. A doua carieră este *Celea Mare*¹⁵, la 1,5 km sud de cariera *Celea Mică*, pe malul Dunării. Ea cuprinde o varietate de calcare silicoase, dure, cu dese silicifieri și cuarț depus în cuiburi și pe fisuri. Rare sunt zonele de dizolvare colmatate cu argile reziduale. Stratele au înălțimi cuprinse între 0,4 - 1 m, cu direcții NV-SE și înclinări S și S-E de 20°. Depozitele deluviale sunt reprezentate de loessuri ce încorporează fragmente sau blocuri de calcar. Calcarul are un conținut mare de CaCO₃, 96,8% calcit sau carbonat de calciu, care îi sporește fiabilitatea.

A treia carieră este cea de la *Celea Mică*¹⁶, la 4 km sud-est de Hârșova și tot pe malul Dunării. Aici se ridică dealul Celea Mică cu mai multe ochiuri de carieră. Sunt calcare curate și calcare marmoase, jurasice, de culoare cenușiu-deschisă, compacte, dispuse în bancuri groase de 0,40-0,80 m, cu înclinații mici spre sud-est și numeroase fisuri. Se pot identifica numeroase orizonturi calcaroase kimeridgiene similare cu alte descoperiri, ca cele de la Ovidiu¹⁷. Calcarele sunt de rezistență mică sau mijlocie la șocuri mecanice și mare la fenomenul îngheț-dezghet.

A patra carieră este cea de la *Celea Lac*¹⁸, zonă delimitată de Valea Celea, pe al cărui curs inferior se formează un loc cu ape revărsate

¹⁴ Documentația....., *passim*.

¹⁵ A. Bărbulescu, *Stratigrafia jurasicului din vestul Dobrogei centrale*, București, 1974, p. 125.

¹⁶ V. Anastasiu, *Etude géologique de la Dobroudja*, Paris, 1917, p. 75; R. Pascu, *Carierile și apele minerale din România. Carierile și apele minerale din Dobrogea, cu o hartă a carierelor*, București, 1928, fascicula 1, vol. VI, p. 87.

¹⁷ A. Rădulescu, în *Pontica*, 5, 1972, p. 180.

¹⁸ Documentația...., *passim*.

din Dunăre, iar spre sud versantul dealului Celea Lac urmărește cursul fluviului, ale cărui ape l-au modelat, transformându-l în martori de eroziune cu forme piramidale, denumite de localnici "Moșul și Baba". Calcarele au o culoare gălbui-cafenie, mai rar albe-cenușii (cu un conținut mare de siliciu și silex). Din nou avem roci grele, puțin poroase, foarte puțin absorbante și puțin rezistente la șoc mecanic. Calcarul prezent la Celea Lac are caracteristici calitative corespunzătoare utilizării ca piatră brută de construcții sau ca piatră pentru drumuri.

În antichitatea romană, ca și astăzi, deschiderea unei cariere era determinată de anumite condiții. În primul rând de calitatea materialului aflat în zăcământ. În al doilea rând de volumul de piatră aflat în zăcământ. În al treilea rând de cantitatea de steril și de material de decopertare necesar. În al patrulea rând de distanța față de cetate și de căile de transport și, în al cincilea rând, de forța de muncă existentă. Se pare că cele patru cariere luate în discuție pentru zona Carsium au întrunit toate condițiile menționate.

Pentru Carsium, materialul extras din zăcăminte este de o calitate deosebită, superioară cu mult în raport cu alte zone. Aspectul pietrei după prelucrare este conferit de calitatea ei, de natura componentelor mineralogici și de dispunerea ei în masa rocii. Produsele ieșite din mâna meșterilor de la Carsium sunt de calitate bună, bine executate și cu un aspect deosebit.

Volumul de calcar aflat în zăcăminte la momentul epocii romane a fost mai mult decât suficient, dovadă fiind utilizarea și astăzi a carierelor de la Celea Mare și Celea Mică, după 1500 - 2000 de ani. Cantitatea de steril și de material de decopertare a fost și este insignifiant raportat la cantitatea de material extras până acum și la cea care se va mai extrage în viitor.

O discuție mai largă poate fi conferită distanței față de cetate și față de căile de transport. Odată cu ridicarea castrului roman de la Carsium, fie în a doua jumătate a secolului I sau în prima jumătate a secolului II, nevoia de material litic era imperioasă. Se pare că materia primă care a stat la baza ridicării acestui castru este ilustrată de calcarul extras, posibil din cele trei cariere de la Celea Mare, Celea Lac și Celea Mică. Posibilitățile materiale și pecuniare ample de la începutul stăpânirii romane în Dobrogea au permis deschiderea unor cariere în cele trei puncte menționate după tot sistemul de reguli economice și organizatorice romane (deși raportat la întreaga Dobrogea - Cernavoda¹⁹ - este destul de greu de stabilit). Materialul era extras din carieră, după care

¹⁹ A. Rădulescu, *op.cit.*, p. 113.

se transporta spre locul viitorului castru. Transportul se putea realiza cu costuri mari pe uscat, sau cu un cost mai mic pe apă (de la o depărtare de 1,5 - 4 km), fie simultan. Transportul pe uscat se putea realiza cu un sistem bine pus la punct - constând din care, pârghii, etc. -, probabil pe drumul care ieșea din Carsium (prin actualul tronson ce leagă Hârșova de Constanța).

Dovada grijii acordate pentru drumuri la Hârșova sunt numeroșii stâlpi militari descoperiți aici²⁰, în general fiind puși sub oblăduirea marilor împărați romani din secolele III și IV p.Chr., în dorința refacerii *limes*-ului dunărean, în speranța consolidării stăpânirii romane în Dobrogea²¹. Stâlpii militari marcau drumul ce străbătea Dobrogea de la nord la sud, fiind descoperiți în amonte și în aval de castru.

Pe apă transportul pietrei era mai ușor și se realiza cu ajutorul bărcilor sau al unor barje care plecau de la cariere și ancorau în portul antic din fața castrului.

Același material a fost folosit și la realizarea legăturii dintre dealul Cetății (castrul însuși) și dealul Belciug. Subliniem, ca o posibilă ipoteză, că și refacerea din timpul lui Constantin cel Mare a avut la bază material din aceleași cariere, poate doar transportul făcându-se numai pe Dunăre. Atunci, probabil, a avut loc separarea dintre portul militar din fața castrului și cel comercial, deplasat spre capătul posibilei așezări deschise și a *canabae*-lor, într-un fel corespondent cu portul comercial civil din epoca medievală, modernă și contemporană²².

În partea dinspre Dunăre a castrului există o mare scobitură (care nu pare a fi naturală), ce poate fi considerată o intervenție în masiv, probabil o nouă carieră. Dar cantitatea de piatră extrasă este destul de mică pentru a acoperi necesarul pentru cele două refaceri succesive sub Constantin cel Mare și sub Justinian (când a avut loc o nouă refacere a cetății, eveniment general pentru întreaga Dobroge)²³. De aceea ne oprim la o echivalare a scobiturii - carieră doar la epoca lui Justinian, atunci când, totuși, deși mari, posibilitățile materiale nu mai erau excesive ca în epocile anterioare, iar o extragere din imediata apropiere era mult mai benefică și mai puțin costisitoare. Odată cu realizarea scobiturii se crea și o verticalitate a masivului abrupt, implicit o fortificare și inaccesibilitate dinspre Dunăre. Astfel, costurile sub Justinian au putut fi, probabil, micșorate. Cum am menționat mai sus, aceste ipoteze au la bază

²⁰ ISM, V, nr. 95-100; E. Popescu, în *IGLR*, nr. 230 și 231.

²¹ V. Barbu, în *Pontica*, 11, 1978, p. 145.

²² G. Talmațchi, în *BCSS*, 3, 1997, sub tipar.

²³ A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 129.

observații făcute asupra cetății dinspre Dunăre, dar și asupra zidurilor din incintă, a materialului folosit la ridicarea lor.

În sfârșit, mâna de lucru era asigurată. Pe de o parte, munca brută în carieră se putea face de către populația autohtonă, sub supraveghere tehnică romană. Apoi, materialul litic era luat și dus, pe uscat sau pe apă, în zona castrului. Acolo, probabil, era lucrat, cizelat și definitivat de meșteri special tocmiți, aduși din alte centre din Dobrogea sau din restul Imperiului. Pe de altă parte, extragerea sub formă de blocuri bine proporționate și finisate la carieră se făcea, probabil, cu personal roman. De aceea, se poate vorbi de o complementaritate în activitatea de la carieră a elementelor romane și autohtone. În rândul elementelor romane erau așa-numiții lapidiciari - muncitori pietrari. Exploatarea se făcea, posibil, la suprafață, sub cerul liber, fie direct de meșterii pietrari, fie de către autohtoni aflați sub supravegherea primilor, specializați în domeniu (pe verticală, de sus în jos, pe terase)²⁴.

Din cele expuse se poate deduce că activitatea la carieră putea fi destul de bine dezvoltată, fiind îndeplinite condițiile unei extracții eficiente.

O refacere a cetății, ulterioară lui Justinian - și valabilă încă pentru mileniul I p.Chr. - s-a făcut în timpul lui Ioan Tzimiskes, undeva între 971-982²⁵. Acest eveniment este parte componentă a momentului revenirii stăpânirii bizantine în Dobrogea, când și alte cetăți s-au bucurat de aceeași atenție în contextul preocupărilor economice, politice și strategice de menținere a regiunii dunărene sub observație și influență²⁶. Se pare că pe locul vechiului castru s-a construit o fortificație, ridicată în același timp cu altele din Dobrogea. În privința construcției se constată folosirea pietrelor de talie mare, parte refolosite din vechiul castru, dar și cu material nou, aparținător carierelor luate în discuție. Acest gen de fortificații pot avea chiar o fază mai veche²⁷, ca etapă de ridicare.

În istoriografie²⁸ se menționează faptul că din a doua jumătate a secolului III p. Chr. "instituția" carierei decade, cele existente reducându-și activitatea, unele ajungând chiar să fie închise, transformându-se în simple exploatare temporare, în funcție de necesitatea momentului, strict locale.

²⁴ G. Florescu, în *Analele Dobrogei*, 1936, p. 36.

²⁵ I. Barnea, S. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, București, 1971, p. 80.

²⁶ Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981, p. 54.

²⁷ S. Baraschi, *Porturi dobrogene de pe Dunăre în secolele XI-XIV*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1983, p. 5.

²⁸ A. Rădulescu, în *Pontica*, 5, 1972, p. 172-206; G. Florescu, *op.cit.*, p. 33-46.

În concluzie, ridicarea castrului roman Carsium și refacerile ulterioare din mileniul I p. Chr. sunt datorate, probabil, celor trei cariere de calcar jurasic aflate în apropierea Hârșovei - Celea Mare, Celea Lac și Celea Mică. Acestea, prin resursele lor mai mult decât generoase, prin condițiile favorabile oferite practicării meșteșugului extragerii blocurilor de piatră, au reprezentat surse de alimentare cu material litic pentru nevoile de construcții de orice fel din zona Carsium - Hârșova, mai ales că Dunărea, probabil ca în cele mai multe cazuri, a servit ca o cale de transport carieră - castru.

Oricum, ceea ce este valabil pentru întreaga Dobrogea este valabil și pentru Carsium, în sensul că cetatea sau castrul s-a dezvoltat în apropierea unui zăcămint de piatră. Acesta a oferit posibilități pentru dezvoltarea activității de prelucrare, în sine de apariție a unor ateliere de sculptură (vezi și cele două fusuri de coloană, din calcar, descoperite aici)²⁹. Carsium a fost beneficiarul unei asemenea situații, mai ales că extracțiile se făceau doar în funcție de necesitățile locale, ale momentului. Toate acestea într-o zonă (Dobrogea și Dunărea de Jos, în general) privită ca un mănunchi de interese - politice și economice - ale mileniului I p. Chr.

²⁹ Z. Covacef, C. Pasca, în *Pontica*, 24, 1991, p. 173, 181.

Fig. 1. Cetatea de la Hârșova văzută dinspre Dunăre

Fig. 2. Unul din pintenii de calcar jurasic privit din cetate

Fig. 3. Orașul contemporan văzut dinspre cetate

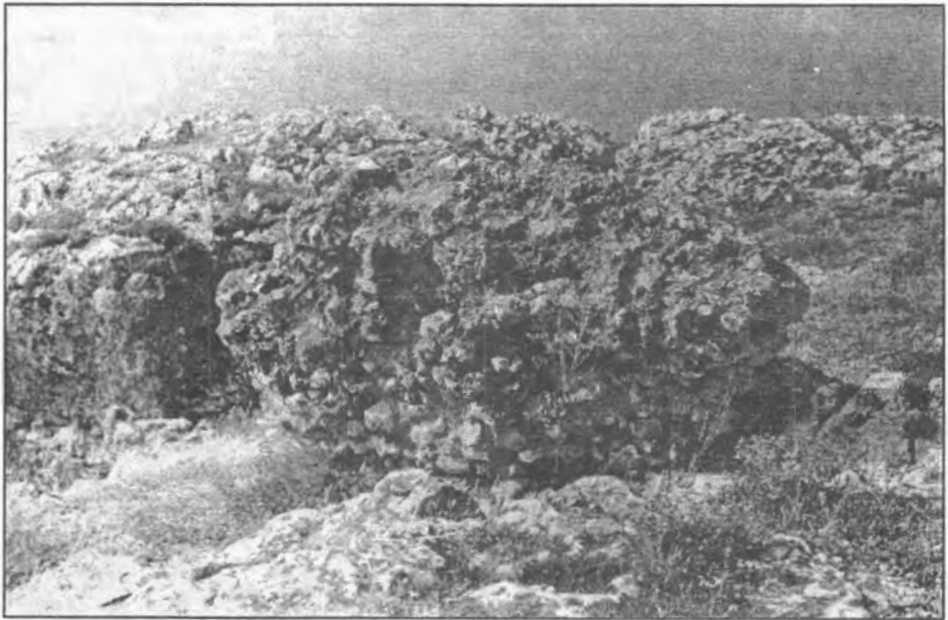

Fig. 4. Platforma superioară a cetății. Calcar jurasic

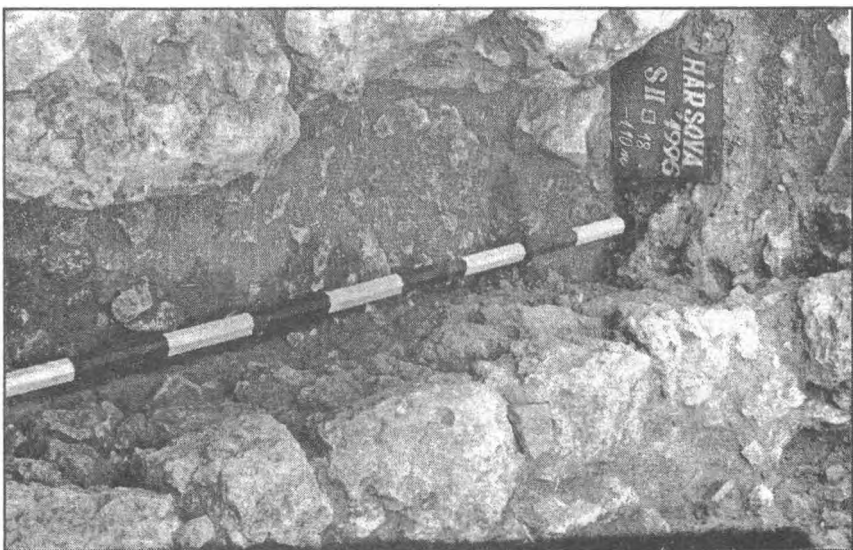

Fig. 5. Locuințe de epocă romano-bizantină ridicare direct pe calcarul stâncii (roca „vie”)

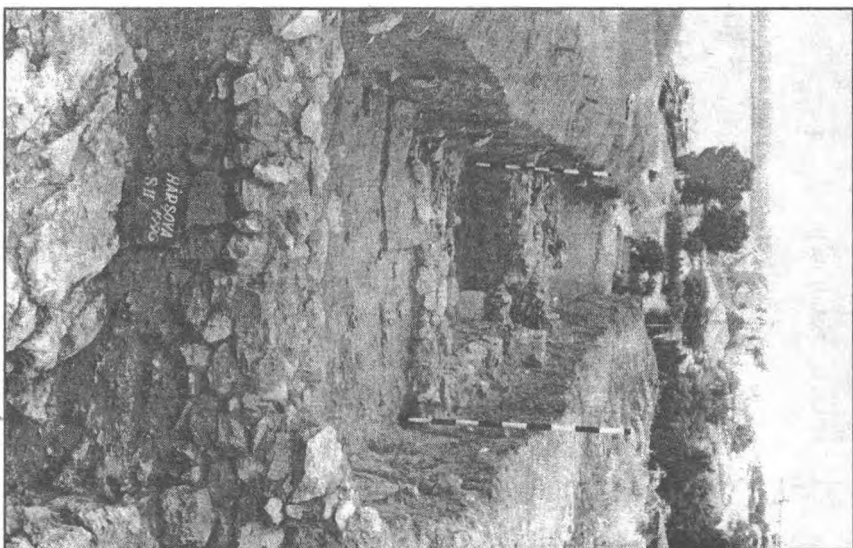

Fig. 6. Detaliu de săpătură. Locuințe din epocile romană și romano-bizantină cu ziduri din bolovani calcaroși jurași

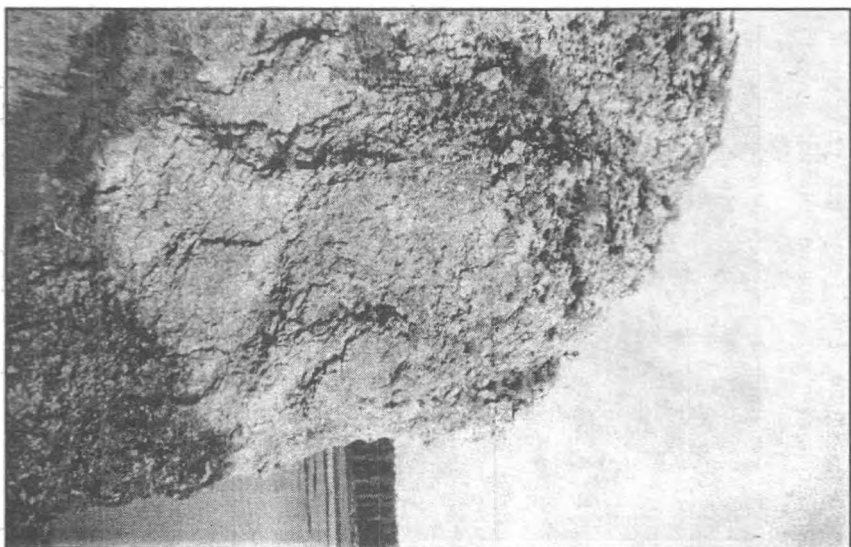

Fig. 7. Calcar jurasic în cetate

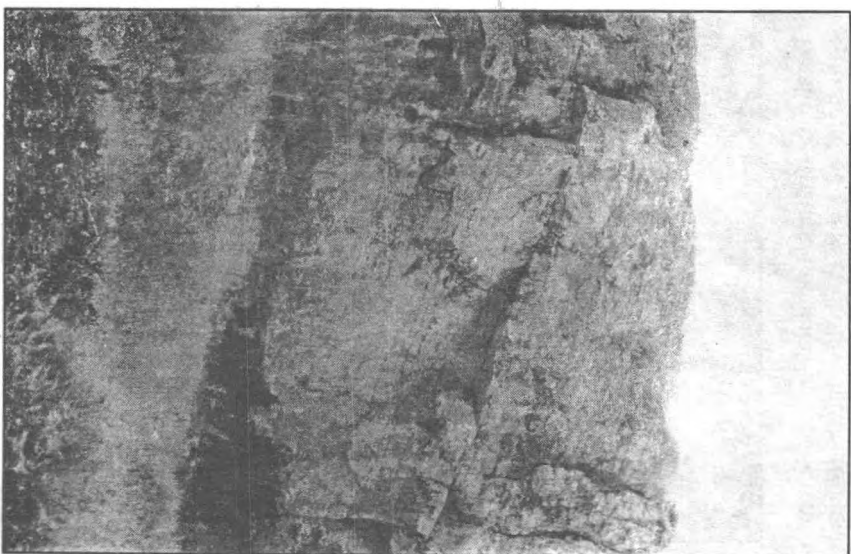

Fig. 8. Calcar jurasic în cetate

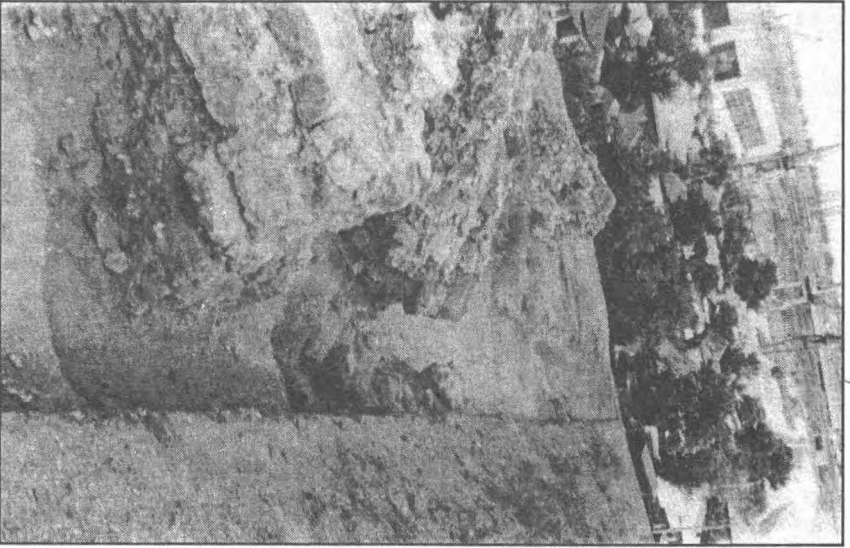

Fig. 9. Cele trei incinte ale castrului-cetate de la Carsiium-Hârșova

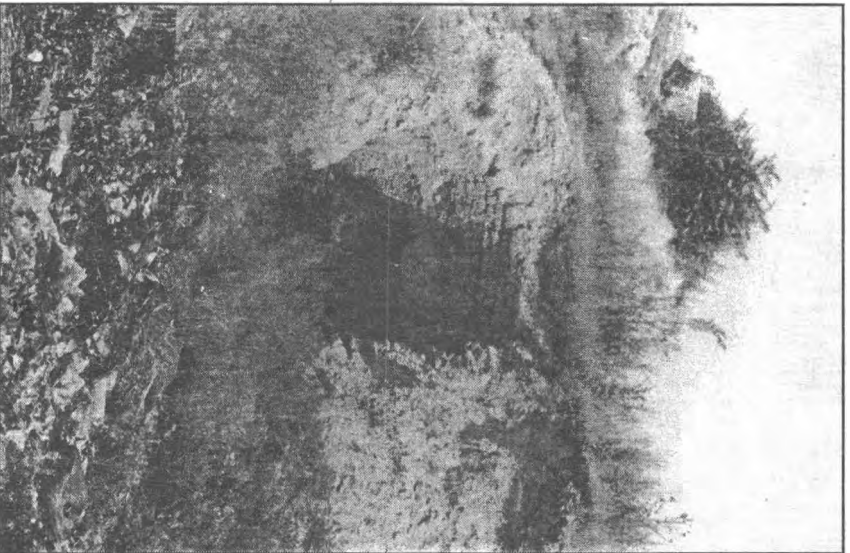

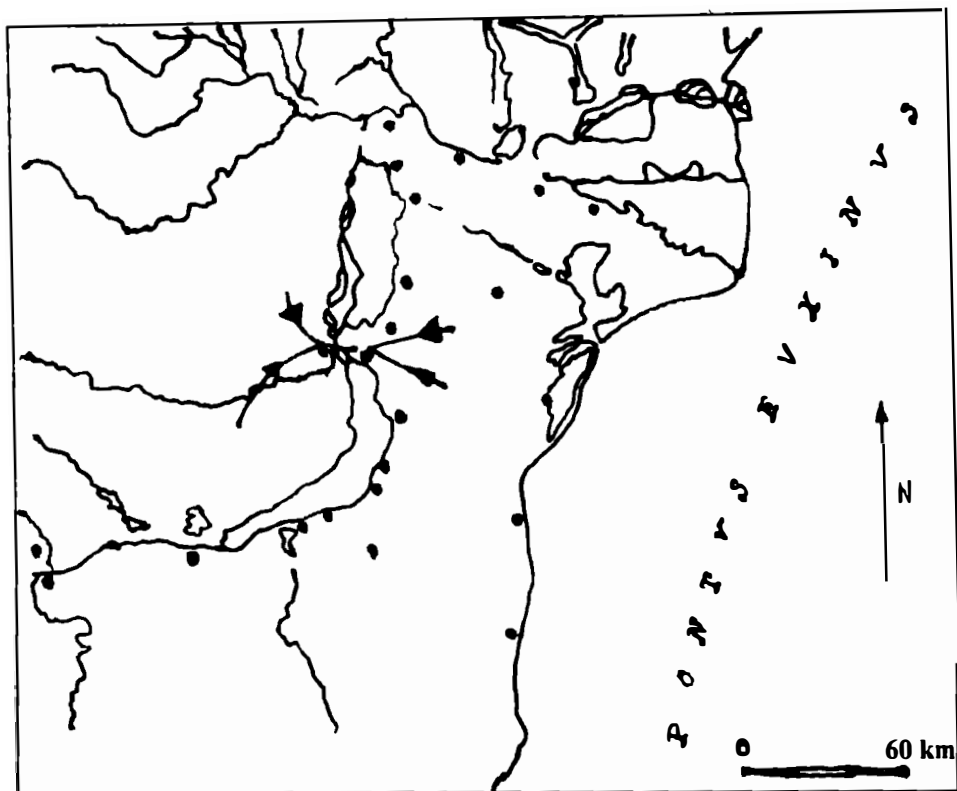
Fig. 10. Zid de epocă romano-bizantină din afara perimetrului cetății

Fig. 11. Hermes, protectorul drumurilor în epocă romană (față)

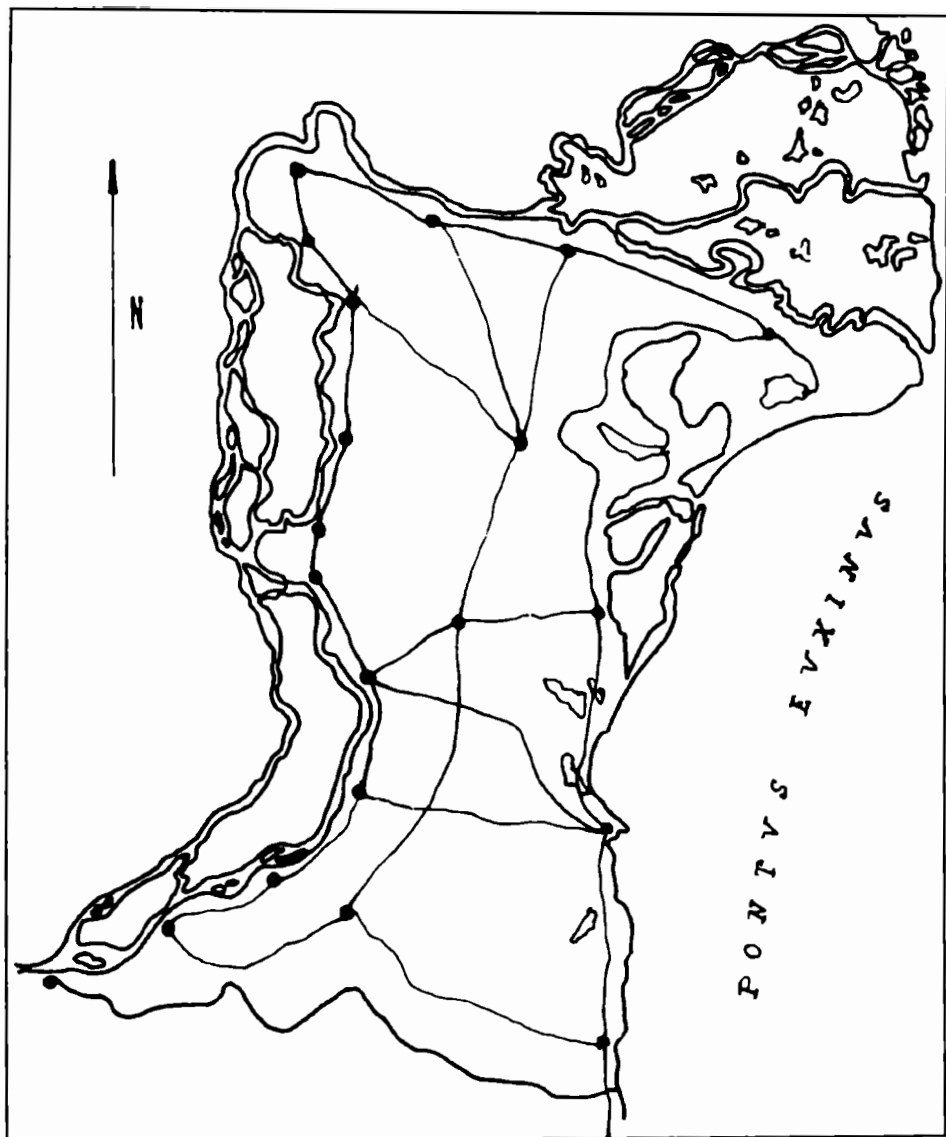

Fig. 12. Hermes, protectorul drumurilor în epocă romană (profil)

- centre romane
- vadul de trecere

Fig. 13. Vadul de trecere din Dobrogea în Câmpia Munteniei

- centre de epocă romană
- drumuri de epocă romană

Fig. 14. Drumuri militare și comerciale în Dobrogea Romană

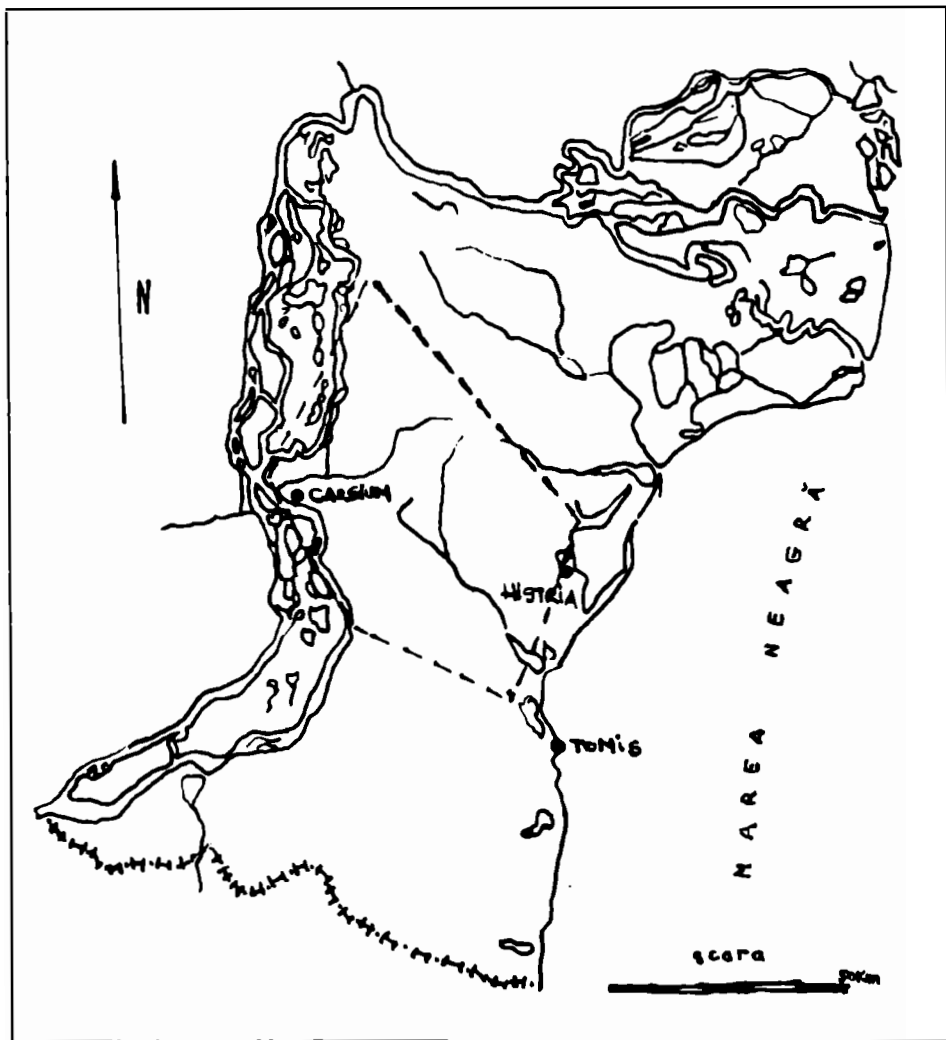
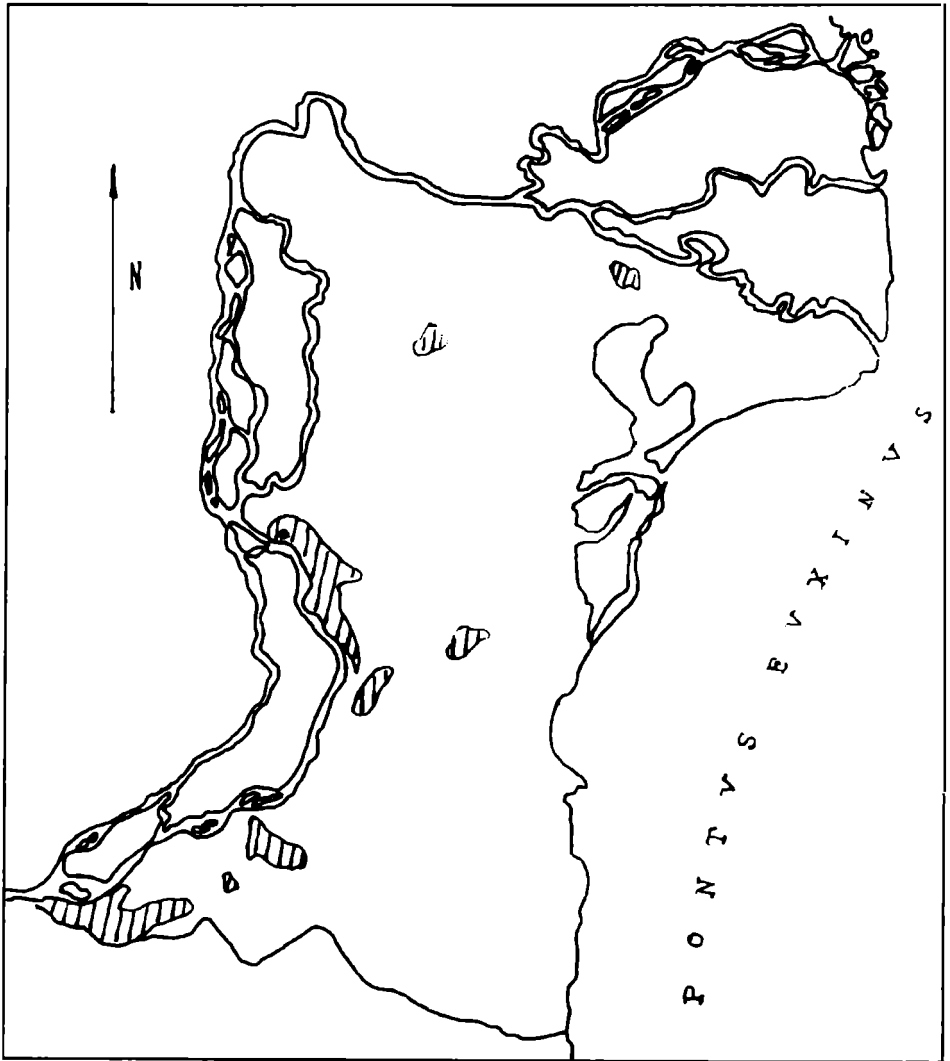
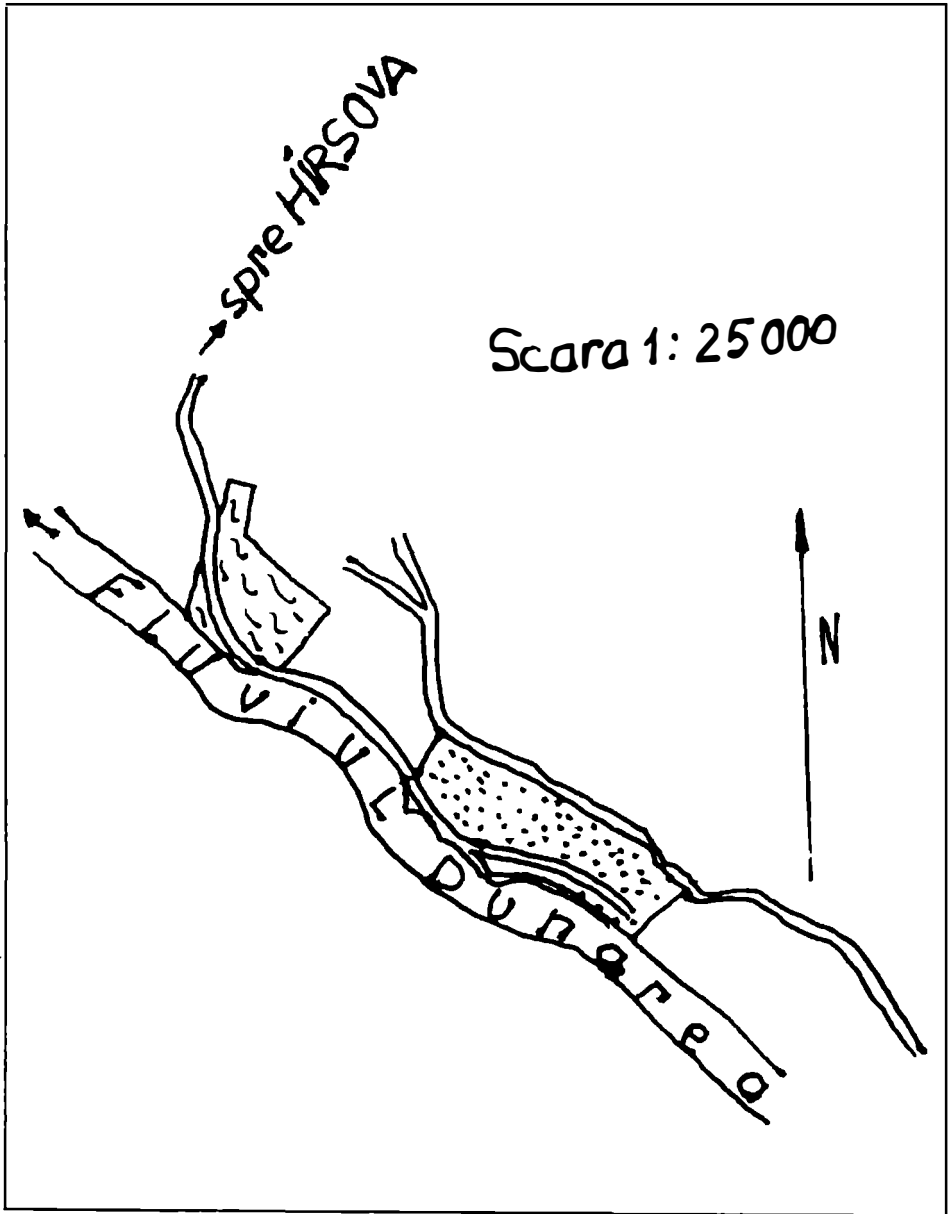

Fig. 15. Zona nr. 3 calitativă de extracție a pietrei în Dobrogea

 jurasic

Fig. 16. Jurasicul geologic în Dobrogea

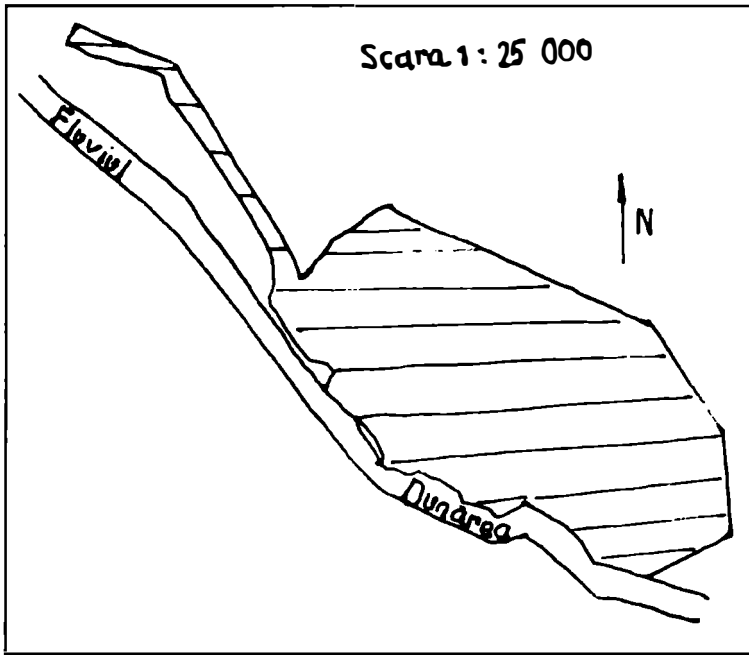

Carierea Celea Mică

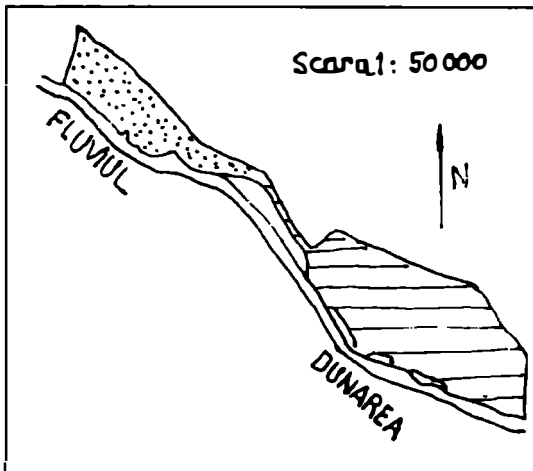
Carierea Celea Lac

Fig. 17. Carierele de la Celea Mică și Celea Lac

Cariera Ceia Mare

Fig. 18. Cariera de Ceia Mare

Cariera Ceia Lac

Cariera Ceia Mare

Fig. 19. Carierele de la Ceia Lac și Ceia Mare

ASPECTS REGARDING STONE EXPLOITATION IN CARSIUM (HÂRȘOVA) DURING THE FIRST MILLENIUM A.D.

SUMMARY

In this article the author tries to clear the problem regarding the material of which the castrum and the Carsium fortified town precincts were built, setting forth a Scouple of working assumptions. He first describes the physical - geographical, climate, military and strategic conditions of the area around Hârșova, the monument complexes generally.

Discussing the quarries containing jurassic limestone, the author's opinion is that Carsium Roman Castrum building and later restorations during the first millenium A.D. are probably linked to the three quarries next to Hârșova: Celea Mare, Cele Lac and Celea Mică. The statement is based upon the existence of the same material, with the same consistence and composition appearing in the three quarries and in the city.

In Roman antiquity, as well as today, opening a quarry was linked to certain conditions, to material quality existing in the deposit, to stone quantity, to sterile and decopertation material quantity, to the distance from the city and to transport means and at last to existing labour resources. It seems the three quarries considered for the area around Hârșova met all mentioned conditions.

The author refers to the fortified town repeated restorations, after the moment when the castrum was built, to be more rigoreus, during the reigns of emperors Constantin the Great, Justinian and Ioan I Tsimiskes, the necessary limestone material transport taking place on water and on land.

What is valid for the entire Dobrudja is valid for Carsium too, meaning that the city and the castrum developped next to a stone deposit. This offered possibilities for processing activity development, Carsium being the beneficiary of such a situation, especially because extractions were made only depending on momentary, local necessities. All these facts are linked to an area (Dobrudja and Lower Danube generally) considered as a bundle of political and economic interests during the first millenium A.D.

FIGURE EXPLANATIONS

Fig. 1. Hârșova fortress - vue from the Danube.

Fig. 2. One of the jurassic limestone spur - vue from the fortress.

Fig. 3. The contemporary city - vue from the fortress.

Fig. 4. The superior platform of the fortress. Jurassic limestone.

Fig. 5. Dwellings from the Romano-Byzantin epoch built directly on the limestone of the rock (the "living" rock).

Fig. 6. Digging detail. Dwellings from the Romanic and Romano-Byzantin epochs with walls of jurassic limestone boulders.

Fig. 7 & 8. Jurassic limestone from the fortress.

- Fig. 9. The three precincts of the castrum fortress from Carsium (Hârșova).
- Fig. 10. Wall of Roman-Byzantin epoch from outside the perimeter of the fortress.
- Fig. 11 & 12. Hermes, the protector of the roads during the Romanic epoch.
- Fig. 13. The crossing ford from Dobrudja into the Wallachian Plain.
- Fig. 14. Military and commercial roads in the Roman Dobrudja.
- Fig. 15. The third qualitative stone extraction zone in Dobrudja.
- Fig. 16. The geological jurasic in Dobrudja.
- Fig. 17. The quarries from Celea Mică and Celea Lac.
- Fig. 18. The quarryy from Celea Mare.
- Fig. 19. The quarries from Celea Lac and Celea Mare.

CERTAINES OBSERVATIONS CONCERNANT LES INFORMATIONS HISTORICO-LITTERAIRES BYZANTINES A L'EGARD DE LA REGION DU BAS-DANUBE PENDANT LES Ve-Xe SIÈCLES *

PAR

COSTEL CHIRIAC

Au cours des fréquentes et aiguës disputes et confrontations d'idées dont les protagonistes ont été surtout les écoles historiques modernes et contemporaines des pays de l'Europe de sud-est, à l'égard de l'ethnogénèse, de la continuité, de la disparition, de l'extension géographique ou de l'évolution de certaines ethnies vivantes ou anciennes, nous pouvons affirmer que l'appel à l'historiographie byzantine a été presque permanent et, très souvent, partiel¹. Nous ne nous proposons pas la reconsidération d'ensemble de certains de ces problèmes à propos desquels on a énormément écrit. Nous voulons seulement exprimer quelques points de vue personnels ou d'apporter, s'il le faut, quelques précisions sur la manière dont l'historiographie byzantine reflète des réalités ethniques de la région du Bas-Danube et, surtout celles situées à nord du grand fleuve. Nous sommes très conscients que beaucoup de nos points de vue coïncident en une mesure considérable à ceux de l'école historiographique roumaine, plus ou moins récente, ce qui ne peut que nous réjouir. En même temps, nous avons

* Ce travail a été aussi publié en roumain dans la revue *ArhMold*, XX, 1997.

¹ On connaît très bien les controverses entre les écoles historiques des Balkans et de l'Europe Centrale, surtout à l'égard des problèmes de l'ethnogénèse et de la continuité des Roumains, de l'appartition et de l'installation des Slaves au Danube et dans la partie sudique de la Péninsule Balkanique, de la création des Etats bulgar et hongrois pendant la seconde moitié du Ier millénaire ap. J. Ch. Malheureusement, ces controverses ont été très souvent dictées par des intérêts politiques limités, temporaires ou par un nationalisme exacerbé.

essayé d'approfondir ou de nuancer certaines interprétations ou idées insuffisamment exploitées par ceux qui, avant nous, ont analysé ces problèmes. Nous mentionnons, parmi les historiens qui se sont préoccupés de la lecture, de la traduction et de l'interprétation critiques des sources historiographiques byzantines concernant l'histoire nationale: Gh. Șincai², Petru Maior³, A. D. Xenopol⁴, D. Onciul⁵, N. Iorga⁶, S. Pușcariu⁷, V. Pârvan⁸, G. Popa-Lisseanu⁹, I. Nistor¹⁰, G. I. Brătianu¹¹, P. P. Panaitescu¹², C. C. Giurescu¹³, I. I. Russu¹⁴, G. Ivănescu¹⁵, H. Mihănescu¹⁶, Gh. Ștefan¹⁷, I. Nestor¹⁸ et beaucoup d'autres. Pendant les

² Gh. Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, Buda, 1812, *passim*.

³ Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Pesta, 1812, IV chap.

⁴ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, éd. V. Mihăilescu-Bîrliba, București, 1985; idem, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen-Age*, Paris, 1885.

⁵ D. Onciul, *Scrieri istorice*, éd. A. Sacerdoteanu, București, 1968, Ier tome, p. 441-580 et IIe tome p. 143-165.

⁶ N. Iorga, *Histoire*, II, *passim*; idem, *Istoria românilor*, IIe tome, éd. V. Ioniță, V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Chirica, București, 1992, *passim*; idem, *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, București, 1915-1916, *passim*.

⁷ S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, București, 1920.

⁸ V. Pârvan, *Contribuții*; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.

⁹ G. Popa-Lisseanu, *Dacia*, I, II; idem, *Continuitatea*; idem, *IIR*.

¹⁰ I. Nistor, *Autohtonia daco-romanilor în spațiul carpato-dunărean*, dans *AARMSI*, XXIVe tome, 1942, 7.

¹¹ Gh. I. Brătianu, *O enigmă*; idem, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, éd. V. Râpeanu, Chișinău, 1991; idem, *Marea Neagră*, éd. V. Spinei, IIe tome, București, 1988, *passim*.

¹² P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1994, p. 65-82.

¹³ C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973; idem, *Istoria românilor*, I, București, 1935, *passim*; idem, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, *passim*.

¹⁴ I. I. Rusu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981; idem, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (veacurile III-VI)*, București, 1976.

¹⁵ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.

¹⁶ Mihănescu, *La langue*; idem, *La romanité*; Mauricius, *AM*, p. 5-2; Procopius, *Războiul*, p. 5-22; Procopius, *Istoria secretă*, p. 5-14; Teofilact, *Istorie*, p. 5-14; H. Mihănescu, *Torna, torna, fratre*, dans *Byzantina*, 8, Thessalonik, 1976, p. 23-35.

¹⁷ Gh. Ștefan, dans *Istoria României*, I, 1960, *passim*; idem, *Introducere à FHDR*, II, București, 1970, p. V-XXI; idem, *Tomis et Tomea*, dans *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 253-258; idem, *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie*, dans *Dacia*, N.S., 12, 1968, p. 347-354.

¹⁸ I. Nestor, *La pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce Continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologiques*, dans

trois ou quatre dernières décennies, dans le domaine de l'étude des informations provenant de l'historiographie byzantine, à côté de l'extension et de la continuation des fouilles archéologiques, à l'égard de la seconde moitié du Ier millénaire ap. J. Ch., on remarque l'apparition et la consolidation d'un courant de recherche pluridisciplinaire. Ce courant scientifique a pour but, ce qui est d'ailleurs naturel dans le cas de la science contemporaine, la corroboration des informations historiographiques et de celles archéologiques, épigraphiques, linguistiques, numismatiques ou scellégraphiques. Grâce à cette manière d'étudier une époque historique, la perspective du chercheur d'aujourd'hui sur certains phénomènes traités autrefois d'un point de vue unilatéral, devient plus large, plus nuancée et plus complète. Dans ces circonstances, pour ce qui est de la seconde moitié du Ier millénaire ap. J. Ch., l'historiographie roumaine dispose des contributions bien connues de certains chercheurs avec une riche activité en tant que publicistes: I. Barnea, P. Diaconu, Em. Popescu, M. Comșa, L. Bâzu, St. Brezeanu, R. Harhoiu, M. Sâmpetru, S. Dolinescu-Ferche, C. Preda, de Bucarest, D. Gh. Teodor, I. Ioniță, V. Spinei d' Iași, M. Rusu, N. Gudea, D. Protase, K. Horedt de Cluj. Certes, nous avons omis, sans mauvaise intention, les noms de beaucoup de spécialistes dont nous allons citer la contribution au moment opportun.

*

* *

Tout en revenant aux intentions de nos démarches, nous devons faire quelques précisions concernant la structure et l'attribution chronologique du matériel présenté. De la sorte, nous avons considéré comme absolument nécessaire pour pouvoir opérer certaines distinctions ou appréciations relatives à certains groupes ethniques ou même à des individus nominalisés dans les sources historiographiques byzantines, de commenter les circonstances historiques, tout comme la zone géographique visée par la source respective. Pour y parvenir, nous avons dû orienter notre démarche vers les informations à un degré plus élevé de précision chronologique et géographique et aussi à une concision et à une crédibilité aggrandies. Du point de vue chronologique, nous avons

opté pour les sources qui relatent des états de choses, des événements ou observations qui s'encadrent entre le milieu du Ve siècle ap. J. Ch. et la fin du Xe siècle ap. J. Ch. Cet intervalle correspond à celui compris entre le moment de fonctionnement du grand Empire hunique d'Attila, situé dans la Plaine Pannonique et celui de la réinstauration de la domination byzantine au Bas Danube en 971 ap. J. Ch.

Dans un autre ordre d'idées, nous précisons que de la multitude et de la diversité des informations issues des sources historiographiques byzantines, nous nous sommes arrêtés sur ceux qui visent comme aire de déroulement géographique la région assez vaste du Bas Danube et surtout la partie située à nord du grand fleuve. Cela ne signifie pas que nous avons négligé ou moins insisté sur des informations qui bien qu'elles ne concernent pas directement les zones sud-danubiennes, sont indirectement valables, dans une mesure plus ou moins considérable, pour les territoires du nord du Danube. Nous avons considéré qu'il est plus efficace de procéder à la présentation de nos observations en fonction des catégories d'informations offertes par les sources respectives et non d'après la nature des sources en tant que telles (narratives, géographiques, juridiques, militaires, ecclésiastiques, etc). De la sorte, vu que la plupart des informations des sources de l'historiographie byzantine appartenant aux Ve-Xe siècles sont dues aux fréquents conflits entre l'Empire et les populations établies temporairement ou définitivement au Bas Danube, il est facile de comprendre que de telles actions militaires avaient des conséquences prévisibles des deux côtés. Nous nous rapportons, par exemple, à la mention spéciale des noms de populations, tribus, ethnies, avec lesquelles l'armée byzantine entraînait presque continuellement en conflit.

Le IIe aspect du point de vue de l'importance pour cette discussion est, selon nous, la prise de prisonniers, leur déportement à nord et à sud du Danube et les échanges ou les rançons pratiqués avec eux. Ces exemples sont très fréquemment rencontrés dans la littérature de l'époque et offrent des indices intéressants concernant la mosaïque ethnique du Bas Danube pendant la seconde moitié du Ier millénaire ap. J. Ch.

Nous avons considéré nécessaire de rappeler aussi les dénominations archaïsantes que les auteurs byzantins utilisent souvent pour désigner les nouvelles populations ou groupes ethniques établis à la frontière danubienne de l'Empire. Cette pratique, spécifique à la littérature post-classique gréco-latine prend racine dans les écrits de

l'époque et durera presque un millénaire. Tout aussi intéressante est la mention particulière qu'on fait à propos de certains individus appartenant aux divers groupes ethniques ou linguistiques présents au cœur de certains événements plus ou moins importants. Dans le cas de certains auteurs comme Procopius de Caesarea, par exemple, on rencontre beaucoup d'informations concernant la situation toponymique des provinces danubiennes. Certes, de la multitude de noms propres rencontrés dans *De aedificiis*, on a pu tirer des conclusions d'ordre linguistique et ethnique qu'on ne saurait ignorer. La même chose peut être soutenue à propos de l'aspect de la vie chrétienne des régions danubiennes telles que les sources littéraires les présentent. Nous avons parfois considéré comme digne d'intérêt la mention de certaines opinions fantaisistes de certaines étymologies forcées ou informations dépourvues d'un fondement logique ou historique minimal, mais qui constituent un exemple éloquent à propos des limites de l'historiographie de l'époque respective. Nous signalons le fait indiqué déjà par le titre que nous avons eu en vue seules les informations tirées des auteurs byzantins qui visent plus ou moins intentionnellement les réalités du Bas Danube. Ce ne fut pas du tout notre dessein d'extrapoler la sphère de discussions dans l'infini domaine des spéculations à caractère interdisciplinaire justement pour ne pas déformer la simple image, bonne ou mauvaise, convenable ou non, que l'historiographie byzantine, au-delà de toutes ses limites, nous offre à l'égard de la vie tumultueuse des provinces et des régions danubiennes situées dans le voisinage du cours inférieur du fleuve.

Le trouble Ve siècle ap. J. Ch. a significé pour les régions danubiennes une époque d'insécurité, de conflits et d'oppositions d'intérêts dans le cadre desquels l'Empire a continuellement dû se confronter avec la force militaire des Germaniques ostrogoths et visigoths. Aussi bien les premiers, installés en Pannonie que les seconds, établis en tant que *foederati* dans les contrées de la Thracie allaient contribuer intensément à une véritable germanisation de l'armée de l'Empire de l'Est¹⁹. Ces éléments allogènes allaient se répandre, à côté

¹⁹ E. Stein, *Geschichte des spätromischen Reiches*, I, Viena, 1928, p. 337-387; F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen Age*, Paris, 1927, p. 220-232; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick-New Jersey, 1957, p. 48-51; Velkov, *Cities*, p. 264; N. Christie, dans *Alba Regia*, 25, 1995, p. 305-306.

des Taïphales, Marcomanes, Hérules et Alânes,²⁰ dans l'armée romaine de la fin du IVe siècle ap. J. Ch. et de la première moitié du siècle suivant. La conviction des empereurs de cette époque-là qu'ils pourraient transformer ces "sauvages" en fouilleurs dévotés des provinces du voisinage du limès ou en agriculteurs paisibles s'est avérée une illusion qui est d'ailleurs bien exposée dans l'un des discours de Themistios (*Orationes XVI*) dès le IVe siècle²¹. Une attestation éloquente des relations d'hostilité existant souvent entre la population du diocèse de la Thracie et les fédérés grecs est bien rendue par Zosimos dans son *Histoire contemporaine*²².

L'épisode a eu lieu autour de 386 ap. J. Ch. à Tomis, la capitale de la province Scythia Minor (approximativement la Dobroudja d'aujourd'hui). On y relate le conflit armé entre la garnison locale de la ville et les fédérés "barbares" de l'extérieur de la cité. Cette situation a été générée aussi bien par l'arrogance de tels pseudo-alliés de l'empereur que par la situation difficile des militaires locaux traités souvent avec mépris par les autorités de Constantinople. Dans ces conditions, le commandant de la garnison tomitaine nommé Gerontius, "homme adroit, d'une force physique exceptionnelle et apte pour tout exploit de guerre", prend les armes avec ses soldats contre les "barbares" insolents et orgueilleux qu'il massacre tout en sauvant la province de leurs abus et pillages. A la même occasion, écrit Zosimos, les soldats tomitains "se rappelèrent leurs noms de Romains"²³. La conséquence, anormale, de cet acte de dévouement a été en dernière instance, l'attitude hostile de Theodosius I qui avait l'intention de punir Gerontius pour sa position face aux soi-disants alliés de l'empereur. Il est intéressant de signaler que cet épisode coïncide, dans le temps, avec l'ampleur des manifestations antigermaniques dans la capitale même de l'Empire, Constantinople²⁴. Malgré cette situation, beaucoup d'éléments ethniques germaniques

²⁰ N. Iorga, *Istoria Românilor*, II, București, 1992, p. 151-158 et les commentaires d'I. Ionitã, *ibidem*, p. 159-161; P. Brown, *Il mondo tardo antico. Da Marc Aurelio a Maometto*, Torino, 1974, p. 102-103; A. Momigliani, *Il cristianesimo e la decadenza dell'Impero romano*, dans *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV*, Torino, 1975, p. 13-14. Voir dans le même tome, l'étude signée par E. A. Thompson, *Il cristianesimo e i barbari del Nord*, p. 67-88.

²¹ *FHDR*, II, p. 73-77; *DID*, II, p. 403.

²² *FHDR*, II, p. 315-317.

²³ *Ibidem*, p. 317.

²⁴ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 50.

arrivent à detenir de très importantes fonctions militaires ou civiles, au détriment de l'aristocratie de langue grecque ou latine des provinces de l'Etat romain tardif ou même de la capitale²⁵.

Un cas notoire d'infidélité et de carriérisme sans scrupules est celui de Gaïnas, un Goth établi dans l'Empire et qui a été nommé par Theodosius I dans la haute fonction de *magister militum praesentalis*²⁶. A propos de ce Gaïnas qui, après une belle carrière militaire dans l'Empire, essaiera de se réfugier à nord du Danube, nous informent plusieurs auteurs contemporains avec l'événement, qui doit avoir eu lieu vers 400 ap. J. Ch. Parmi ceux-ci, nous mentionnons Zosimos²⁷, Sozomenos²⁸ et Theodoret de Cyr²⁹. Ce dernier, dans un passage de son travail *Histoire ecclésiastique*, relate les paroles moralisatrices que St. Jean Chrysostome a adressées à Gaïnas à l'occasion d'une confrontation: "tu as été honnête en habits de consul; et tu dois réfléchir à ce que tu étais auparavant et à ce que tu es devenu, à la pauvreté d'autrefois et à l'abondance d'aujourd'hui, aux habits que tu avais avant de passer l'Istre et à ceux que tu a habillés à présent". Pourtant, en 400 ap. J. Ch., Gaïnas, tout en ameutant l'armée de Thracie, se réfugie à nord du Danube avec les "barbares" qui l'accompagnaient. Mais là-bas, il entre en conflit avec Uldes (ou Uldis), le chef des Hunes transdanubiens qui liquident la résistance de l'armée de Gaïnas, le général goth trouvant ainsi la fin de ses jours. Il semble que la mort de celui-ci ait été la conséquence de la politique de discorde pratiquée par l'Empire de Constantinople qui avait fomenté Uldes contre Gaïnas car Zosimos nous informe qu'Uldes a procédé de cette manière "convaincu qu'il ferait ainsi un service à l'empereur romain"³⁰. La présence de certains éléments ethniques allogènes dans les provinces danubiennes de l'Empire en qualité de fédérés ou colonisés pour des buts économiques mais aussi afin de repeupler les zones affectées par les grandes invasions des IIIe-IVe siècles ap. J. Ch. constitue une réalité attestée par beaucoup de sources historico-littéraires. Parmi ces groupes ethniques nord-danubiens, on retrouve surtout des Carpes, Sarmates,

²⁵ R. T. Ridley, *The Fourth and Fifth Centuries Civil and Military Hierarchy in Zosimus*, dans *Byzantion*, XL, fasc. I, Bruxelles, 1971, p. 91-104; E. A. Thompson, *op. cit.*, p. 82-83.

²⁶ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 50; R. T. Ridley, *op. cit.*, p. 93.

²⁷ *FHDR*, II, p. 317.

²⁸ *Ibidem*, p. 229-231, note 10.

²⁹ *Ibidem*, p. 237.

³⁰ *Ibidem*, p. 317; Velkov, *Cities*, p. 39.

Goths, Ostrogoths, Alanes, Visigoths et Bastarnes³¹. Pendant la seconde moitié du IVe siècle ap. J. Ch., Ammianus Marcellinus signale en Dobroudja à l'occasion de la guerre menée par Valens contre les Goths en 368, un "village des Carpes" (*vicus Carporum*)³², situé probablement près de Carsium. Au VIe siècle, dans le travail de Procopius *Sur les bâtiments*, on retrouve la mention de certains toponymes dobroudjéens: Basternas, Scythias, Sarmathon³³, qui rappellent les anciennes colonisations à éléments "barbares" du sud du Danube.

Après l'apparition en 376 des Hunes dans la proximité du Bas Danube, la situation politique de l'Empire devient très critique surtout après le désastre d'Adrianople de 378³⁴.

En ce qui concerne la présence des Hunes dans la proximité du Danube, c'est Sozomenos qui nous décrit l'activité d'apostolat de l'évêque de Scythia (Minor), Theotimos, admiré même par "les Hunes barbares autour de l'Istre", à la fin du IVe siècle ap. J. Ch.³⁵. Le même auteur nous décrit les premiers raids huniques à sud du fleuve sous la direction d'Uldes, personnage déjà mentionné à l'occasion de la discussion concernant le conflit déclenché par le Goth Gaïnas, au Danube, vers l'année 400. Cet Uldes (ou Uldis) est le premier chef des Hunes attesté dans les sources du territoire actuel de Roumanie³⁶. Il a réussi à occuper par trahison la ville Castra Martis où il a organisé une base d'attaque à partir de laquelle, par des invasions répétées, il a ravagé la Thracie. Sozomenos nous dit qu'Uldes même a été trahi par ses prochains qui,

³¹ V. Velkov, *Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slaven*, dans *Völker*, p. 141-169; M. Sâmpetru, *Vestul României în secolele IV-X e.n.*, dans *Thraco-Dacia*, 13, 1992, p. 135-137; Iorga, *Histoire*, II, p. 224-229; L. Bârzu, *Romanitatea orientală între secolele IV-VII e.n.*, dans *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 267.

³² *FHDR*, II, p. 125; *DiD*, II, p. 394; V. Velkov, *op. cit.*, p. 149; Al. Suceveanu, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 51, 81, 110, 164, 166.

³³ G. Popa-Lisseanu, *IIR*, XV, p. 116, 117; *FHDR*, II, p. 473; V. Velkov, *op. cit.*, p. 149, note 9; V. Velkov, *Thrakien in der Spätantike (IV-VI Jh)*, dans *Thracia*, 1, Sofia, 1972, p. 213-222.

³⁴ E. Stein, *op. cit.*, p. 289-294; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 48; N. Iorga *Istoria românilor*, II, București, 1992, p. 51-58 et les commentaires de I. Ioniță des pages 59-64; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, p. 113-117; F. Lot, *op. cit.*, p. 221-232; E. Lozovan, dans *Hunnen*, II, p. 265-277; N. Christie, *op. cit.*, p. 307-309; S. Dolinescu-Ferche, dans *Relations*, p. 91-98; R. Harhoiu, dans *Relations*, p. 99-109; Velkov, *Cities*, p. 38-42.

³⁵ *FHDR*, II, p. 229; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 169, 289.

³⁶ *FHDR*, II, p. 317, note 22; S. Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, p. 169.

ravis par les dons de l'empereur, l'ont quitté pour se réfugier dans l'Empire³⁷. Uldes s'est ultérieurement retiré à la hâte à nord du Danube, tout en perdant ses anciens alliés parmi lesquels il y avait aussi les Scyres³⁸.

A une autre occasion, après avoir tué Gaïnas, Uldes a envoyé la tête de celui-ci à l'empereur Arcadius, avec qui il a ultérieurement signé un accord. A propos de cet épisode, c'est Zosimos qui nous relate dans son *Histoire contemporaine*³⁹. Il semble que ce soient toujours les invasions dévastatrices des Hunes qui sont présentées dans le texte de *l'Oracle de la Sibylle tiburtine*, surtout de celles de 408, 422, 434, 440, 441, 443 et 447⁴⁰. Priscus Panites, philosophe et rhéteur, originaire de Thracie, représente pour le Ve siècle et pour les régions danubiennes une source d'informations de premier degré. Etant familiarisé avec l'atmosphère des Balkans, créée par les innombrables invasions "barbares", connaissant les langues grecque et latine, ce "romain indigène" tel que Popa-Lisseanu le caractérise, a pris part à beaucoup d'actions diplomatiques byzantines. La plus intéressante de notre point de vue est sa présentation de la mission envoyée par Theodossius II à la cour d'Attila, en 448 ap. J. Ch. Doué d'un aigu esprit d'observation, Priscus note et décrit une multitude de détails ou même de curiosités animé par le désir de créer une atmosphère vivante, crédible, dégagée d'ailleurs par ses écrits réunis par Constantin Porphyrogénète en un résumé connu de nos jours sous le titre *Les Ambassades* de Priscus⁴¹. Il a aussi écrit une *Histoire de Byzance et d'Attila*, tout comme une *Histoire des Goths*⁴². L'auteur nous relate, par exemple, qu'en 433, à une mission envoyée aux Hunes de la Pannonie ont pris part deux hommes, anciens consuls; c'étaient Plinthas, d'origine scythique et Dionysos, d'origine thracique⁴³. Nous précisons que ce Plinthas ne doit pas être considéré comme "Scythe" dans le sens de personne originaire de Scythia "barbare", en d'autres mots un personnage allogène ou transfuge d'au-delà du Danube. Ce Plinthas doit avoir été un habitant de la province Scythia Minor, donc

³⁷ *Ibidem*, p. 229-231; V. Velkov, *op. cit.*, p. 149.

³⁸ Voir la note antérieure.

³⁹ *FHDR*, II, p. 317.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 318-319; Velkov, *Cities*, p. 38-42.

⁴¹ *FHDR*, II, p. 247; G. Popa-Lisseanu, *Dacia*, II, p. 78-79.

⁴² *FHDR*, II, p. 247; Gy. Moravcsick, *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958, p. 479-482.

⁴³ Voir la note antérieure; P. Brown, *op. cit.*, p. 113; E. A. Thompson, *op. cit.*, p. 83, 86.

un romain dans le sens politique du terme, tout comme Dionysos était un "Thrace" dans le sens d'habitant du diocèse de la Thracie. De même, les "Mœses" étaient les habitants de la province romaine nommée Mœsia.

Les auteurs byzantins opéraient, dans le contexte des écrits respectifs la distinction entre le terme archaïsant de "Scythes" par lequel ils désignaient d'habitude la multitude de populations et groupes ethno-linguistiques avec lesquelles l'Empire entra en contact et qui étaient des "barbares" établis ou arrivés du nord du Danube, de la "Scythia Major" et le terme de "Scythe" désignait un habitant citoyen romain de la province Scythia (la Dobroudja d'aujourd'hui)⁴⁴. C'est à la même occasion que Priscus rappelle le nom de plusieurs tribus qui vivaient dans la zone du Danube et que Rua, le roi des Hunes, avait l'intention d'attaquer; c'étaient les Amilzures, Itimares, Tunsurses et Boïscues⁴⁵.

Il est difficile d'établir l'appartenance ethnique de ces tribus qui s'étaient alliées avec les Romains. Pour spécifier probablement l'appartenance pure aux Hunes dont provenaient aussi les deux chefs, Attila et Bleda, Priscus appelle cette branche du grand conglomérat "les Scythes royaux" dans le sens de "Scythes" dont les chefs suprêmes étaient élus.

Dans ce cas, nous avons à faire à l'utilisation de certains archaïsmes littéraires, hérités de manière livresque dès l'historiographie classique grecque⁴⁶.

D'autres données intéressantes offertes par Priscus à la même occasions attestent la pratique de l'échange et de la rançon des prisonniers et des fugitifs des deux rives. Nous apprenons ainsi que les Romains ont restitué aux Hunes "deux enfants de ligne royale" nommés Atacam et Mama, dans la cité Carsos de Thracie, probablement Hârşova d'aujourd'hui⁴⁷. Le prix payé pour la rançon d'un prisonnier romain était de huit monnaies d'or et tel que le texte l'indique, à l'époque, il y avait beaucoup de prisonniers de ce genre qui avaient déjà réussi à s'enfuir des Hunes sans avoir payé le prix de la rançon, quelques uns s'associant même à d'autres "fugitifs scythes". Nous ne saurons jamais le nombre

⁴⁴ L. Bârzu, St. Brezeanu, *Originea*, p. 237.

⁴⁵ *FHDR*, II, p. 247.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 249; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 482.

⁴⁷ *FHDR*, II, p. 249; *DID*, II, p. 407; N. Iorga, *Histoire*, II, p. 234 tout comme G. Popa-Lisseanu, *IIR*, VIII, 1936, p. 82, considère qu'il ne s'agit pas de Carsium de Scythia Minor mais d'une autre forteresse avec le même nom, située dans l'ouest de Thracie.

approximatif des transfuges ou des prisonniers. Pourtant, il est certain que les Hunes en gardaient une évidence très précise et les revenus, en or, provenant des rançons doivent avoir été substantiels étant donné qu'une telle évidence réclamait un effort appréciable⁴⁸. Quant à l'origine ethnique de ces "fugitifs scythes", Priscus ne fait aucun commentaire. Il n'est pas difficile de voir en eux des mécontents, pour diverses raisons, ou des intrigants contre le climat politique instauré à la cour des rois hunes de Pannonie. Au contraire, le rapport de Priscus concernant l'ambassade envoyée par Theodosius II à la cour d'Attila en 448⁴⁹ est beaucoup plus détaillée et étendue. A ce propos, on a énormément écrit et on a parfois fait des appréciations exagérées.

Ces informations sont aussi valables pour cette partie du territoire actuel de la Roumanie qui a été englobée dans le système politique, administratif et militaire d'Attila. Certains passages de ce rapport de Priscus ont généré de nombreuses discussions dans l'historiographie roumaine et étrangère. Nous mentionnons celle concernant les "Ausones" dans lesquels, un nombre toujours plus grand de chercheurs voient de nos jours une population romaine et latinophone⁵⁰. On a aussi écrit beaucoup à propos de l'origine et de la signification du mot "mied", qui désignait une certaine boisson⁵¹, tout comme de l'origine des habitants des rives de rivières telles: Drecon, Tigas et Tiphisas que les messagers romains ont traversées en route vers la cour d'Attila ou à d'autres occasions⁵². Comme on l'a déjà remarqué, Priscus mentionne le caractère agraire et pastoral de la population des villages rencontrés à nord du Danube, probablement en

⁴⁸ *FHDR*, II, p. 249; N. Iorga, *Histoire*, II, p. 234; Gh. I. Brătianu, *O enigmă*, p. 77, N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1992, p. 166.

⁴⁹ *FHDR*, II, p. 249-281; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 254-256; N. Iorga, *Histoire*, II, p. 232-241; G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea*, p. 27-29; idem, *Dacia*, II, p. 78-80; S. Dolinescu-Ferche, dans *Relations*, p. 95-98; R. Harhoiu, dans *Relations*, p. 105-109; C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995, p. 169.

⁵⁰ G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea*, p. 27-29; idem, *Dacia*, II, p. 79-80; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 255-256, considère que par "Ausones" Priscus désignait, tout en utilisant un terme archaisant, les Romains et les Latins en général, et non pas la population romane qui habitait les anciennes provinces romaines qui à l'époque se trouvaient sous domination hunique, situation qui caractérisait aussi la Dacie. Voir aussi le point de vue linguistique de G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 178-179 et de H. Mihăescu, *La langue*, p. 55.

⁵¹ G. Popa-Lisseanu, *Dacia*, II, p. 79; N. Iorga, *Histoire*, II, p. 236; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 254-255.

⁵² *FHDR*, II, p. 260-261; M. Sâmpetru, *op. cit.*, dans *Thraco-Dacica*, 13, 1992, 1-2, p. 141-142. Voir aussi la note antérieure.

Banat, population qu'il désigne par le terme archaïsant et générique de "Scythes" ou "barbares".

Priscus nous informe sans le moindre doute que dans l'empire d'Attila "les Scythes se sont mêlés à d'autres populations et outre leur langue barbare, ils essaient de parler soit celle des Hunes, soit celle des Goths, soit celle des Ausones, alors que certains d'entre eux ont à faire avec les Romains"⁵³. Il mentionne dans le texte d'innombrables situations où on pose le problème des prisonniers romains pris par les Hunes à la suite des fréquentes invasions à sud du Danube. Nous apprenons ainsi que ces prisonniers étaient notés sur des listes et on devait encaisser pour eux des sommes qui se sont augmentées de 8 monnaies d'or en 433 à 12 monnaies après les négociations avec les Romains de 447⁵⁴. Pour les prisonniers romains plus importants, on pouvait payer une somme substantielle comme par exemple 500 monnaies d'or pour la femme d'un personnage de l'entourage impérial ou même la quantité pas du tout négligeable de 50 livres d'or pour un traducteur officiel nommé Vigila qu'Attila a fait prisonnier, sous l'accusation de trahison⁵⁵.

Parmi les prisonniers ou les fugitifs romains qui vivaient aux Hunes, nous rencontrons aussi bien des personnes qui parlaient le latin, comme le secrétaire officiel appelé Rusticius, originaire de Mœsia Superior que, plus rarement, des personnes qui parlaient le grec, tel le prisonnier libéré qui avait été commerçant à Viminacium, en Mœsia Superior⁵⁶. Selon Priscus, ce dernier personnage justifie même sa présence là-bas (à la cour d'Attila) par le fait qu'à cause de l'insécurité de la vie à l'intérieur de l'Empire, à la suite des invasions fréquentes et de la fiscalité accrue, il a préféré recommencer sa vie chez les "barbares", après avoir payé lui-même sa rançon de l'esclavage, de sa situation de prisonnier des Hunes. Aux exemples mentionnés, nous pouvons ajouter d'autres, tels: Zercon, un comédien originaire de Mauritanie, ancien prisonnier, Constantiolus, un pannonien, Oreste, un prochain d'Attila, originaire de la contrée pannonique, près de la rivière Sava" et qui était "d'origine romaine"⁵⁷. Il est à remarquer le fait que ces fugitifs ou prisonniers restaient souvent de leur propre gré chez les "barbares" et

⁵³ *FHDR*, II, p. 265.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 249, 289.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 279, 285.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 265, 279.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 271, 277, 291

certains parvenaient même à des situations matérielles meilleures que celles qu'ils avaient eues dans leurs régions d'origine. D'autres étaient rachetés par les parents ou libérés par les Romains à l'aide des armes comme c'est le cas des personnes sauvées par les actions des habitants de la cité Asimus de Thracie⁵⁸. Ces prisonniers romains dans des circonstances extrêmes, étaient tués par crucifixion, comme c'est le cas de deux hommes accusés d'avoir tué leurs anciens maîtres "barbares" qui les avaient privés de leur liberté en les transformant en prisonniers⁵⁹. En un moment de magnanimité, Attila libère, même sans rançon, certains prisonniers romains en honneur de deux messagers arrivés de l'Empire et qui lui avaient apporté beaucoup de dons⁶⁰. Il semble pourtant que la motivation principale de ce programme d'observation, contrôle et évidence des prisonniers romains organisé par Attila n'était pas générée autant par le gain d'or, à la suite des rançons pratiquées, que surtout par la nécessité d'une masse d'agriculteurs qui fissent face aux nécessités de consommation d'une population guerrière, inhabituée au travail de la terre. Priscus nous relate que ces prisonniers romains étaient mis (par Attila n.n.) à labourer la terre qu'ils avaient conquise" et qui "s'étendait le long de l'Istre de Pannonie jusqu'à Novae, en Thracie et pour en parcourir la largeur, il fallait aller 5 journées"⁶¹. Dans ces conditions, on peut expliquer l'obstination avec laquelle les Hunes cherchaient ou revendiquaient les fugitifs romains qui voulaient rentrer chez eux, dans l'Empire, parfois même avec le risque même de la vie. A l'occasion d'une lutte entre l'armée romaine et une coalition huno-gothique de 467 ap. J. Ch., Priscus relate comment un commandant d'origine hunique nommé Helhal a semé la zizanie entre les deux groupes ethniques "barbares", en disant aux Goths que les Hunes qui "méprisaient le travail de la terre" volaient les fruits de leur travail, comme les loups, et les Goths, comme les esclaves travaillaient pour l'abondance des autres⁶². Nous avons de la sorte la preuve qu'à côté de la population romaine asservie aux guerriers de la steppe, dans les activités agricoles il y avait aussi les Goths établis assez récemment dans les territoires danubiens⁶³.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 289-291; Velkov, *Cities*, p.41

⁵⁹ *Ibidem*, p. 281.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 281.

⁶¹ *Ibidem*, p. 291.

⁶² *Ibidem*, p. 299.

⁶³ S. Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, p. 96-97; R. Harhoiu, dans *Relations*, p. 107-109.

Jordanes, en *Getica*, nous informe qu'après la mort d'Attila (453 ap. J. Ch.) et la lutte de Nedao (454) dans laquelle une coalition dirigée par les Gépides a vaincu le noyau de résistance hunique, la plupart des populations soumises à ceux-ci sont revenues au nord du Danube Inférieur. Certains des anciens alliés, plus exactement les Scyres, les Sadagares et les Alanes, sous la direction de Candax, s'établissent à l'époque de l'empereur Marcian, sur le territoire de Scythia Minor (la Dobroudja) et de Mœsia Inferior. Hernac, le fils cadet d'Attila, choisit comme zone de résidence la partie de nord-est de Scythia Minor (*in extrema minoris Scythiae sedes delegit*)⁶⁴. Enfin, d'autres représentants de la confédération hunique se sont établis en Dacie Ripense et les soi-disants *Sacromantisi* et *Fossatisi* qui, selon G. Popa-Lisseanu, auraient été des éléments romains, se sont établis en *Romania*⁶⁵. A l'égard de ce dernier terme, N. Iorga a développé, à juste titre, l'explication ethnique et socio-économique pour la continuité daco-romaine en Dacie et dans les régions danubiennes dans lesquelles s'est constitué le peuple roumain.

Les expressions "Romanies populaires" ou "Romanies rurales" désignent, selon N. Iorga, des formes d'organisation et de concentration de la population rurale en Dacie post-romaine dans certaines régions, ayant un caractère clos et la conscience de l'appartenance structurelle à l'Empire Romain et qui ont pourtant existé sur des territoires occupés par les migrants pendant les Ve-Xe siècles⁶⁶. Le terme *Romania* utilisé par les auteurs chrétiens pendant les IVe-VIIe siècles est de nos jours utilisé par les historiens modernes qui veulent expliquer et étudier la destinée de la civilisation tardive entre les années 400-700. Tel que certains historiens roumains et étrangers le remarquent, les "Romanies" étaient des "limites nébuleuses" qu'on pouvait rencontrer aussi bien à l'extérieur qu'à l'intérieur des frontières, souvent fictives, de l'Empire Romain et Byzantin⁶⁷.

⁶⁴ Jordanes, *Getica*, 50, p. 143-145; E. Stein, *op. cit.*, p. 499-500; *DID*, II, p. 408-409; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 169-170; Velkov, *Cities*, p. 265; U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, 1, Bonn, 1992, p. 20.

⁶⁵ Jordanes, *op. cit.*, p. 145; Velkov, *Cities*, p. 265.

⁶⁶ N. Iorga, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, Vălenii de Munte, 1926, p. 38; Șt. Ștefănescu, "Romaniile populare" în accepția lui N. Iorga, dans *Drobeta*, 1974, p. 71-76; I. Ioniță, *Postfața* à N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1992, p. 359-361.

⁶⁷ F. M. Clover et R. S. Humphreys, *Toward a Definition of Late Antiquity*, dans *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, The University of Wisconsin Press, 1989,

Nous ne nous proposons pas de discuter ici comment on est arrivé de *romanus* à l'ethnïcône "roumain" ou des anciennes dénominations utilisées pour les diverses ethnies: *gentes* ou *nationes* au terme générique de *Romani*, ces questions étant très bien étudiées et approfondies aussi bien par les linguistes que par les historiens⁶⁸. Revenant au rôle des Hunes dans les régions du Danube moyen et Inférieur, nous ne pouvons ignorer la constatation d'Iorga pour qui, "en fait, le patronat turanique des Hunes est surtout un nouveau et immense facteur de synthèse"⁶⁹.

Cette affirmation a en vue la relative stabilité politique créée par la présence de l'empire d'Attila à nord du Danube, ce qui a favorisé le développement de la société de ce grand aréal géographique à profondes implications en ce qui concerne l'évolution des éléments romains, latinophones, raffraichis sans cesse par des prisonniers et fugitifs des territoires sud-danubiens de l'Empire Romain. Nous retenons pourtant que l'établissement et la présence de certains groupes ethniques allogènes, aussi bien à nord qu'à sud du Danube, créent, par le prisme de l'historiographie romaino-byzantine, l'image d'une mosaïque ethnique construite sur un fond romain. Le sentiment d'appartenance de la population sud-danubienne à ce qu'on continuait à appeler *Imperium Romanorum* était encore vif. Après la chute du pouvoir hunique et jusqu'à la fin du Ve siècle, les populations germaniques et surtout les Ostrogoths établis en Thracie comme alliés de l'Empire Romain d'Est deviennent de nouveau actifs. Ils se révoltent sous Leon I (457-474) et ne deviendront plus tranquils que par la paye de certaines subsides annuels. Comme conséquence de la politique abile menée par Zenon (476-491), Theodoric et les Ostrogoths quittent Mœsia Inferior où ils avaient choisi leur résidence pour s'établir en Italie en 448 ap. J. Ch. C'est Jordanes qui nous relate à propos de ces mouvements des populations au Bas Danube tout comme des soi-disants "Goths mineurs" qui vivaient près de

p.10; P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1994, p. 72; Gh. I. Brătianu, *O enigmă*, p. 86-87.

⁶⁸ I. I. Rusu, *op. cit.*, p. 207-210; Mihăescu, *La romanité*, p. 287-288; Pârvan, *Contribuții*, p. 214-216; N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1992, p. 101-102; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 65-72; L. Bârzu, St. Brezeanu, *Originea*, p. 237-239; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 103-109.

⁶⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 167.

Nicopolis ad Istrum dont Ulfila était le prêcheur du christianisme arien et qui avaient encore des successeurs au VIe siècle⁷⁰.

Originaire de la province Scythia Minor, Jordanes connaissait assez bien la géographie et l'histoire de son endroit natal et avait une culture classique remarquable⁷¹. Du point de vue géographique, il distinguait trois zones nommées Dacie: Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea et Dacia antiqua, la dernière correspondant à l'ancienne province romaine la Dacie, à nord du Danube et qui était au VIe siècle, lorsque l'auteur écrivait, "sous la domination des Gépides"⁷². Iordanes rend en une forme corrompue les noms de certaines rivières de la Dacie nord-danubienne, telles: Marisia, Miliare, Gilpil, Crisia⁷³ et aussi Tisia, Tibisia, Dricca⁷⁴ ou Flutausis et Aluta⁷⁵. Outre les nombreuses références à l'histoire des Getae et surtout des Goths, population germanique incorrectement identifiée aux Géo-Daces⁷⁶, Jordanes utilise aussi des dénominations archaïsantes pour les populations et les zones géographiques plus éloignées, comme: les "Scythes", "Scythia" pour l'espace et les populations compris entre la rivière Tissa et le nord de la Mer Noire⁷⁷. Cet historien originaire de la Dobroudja reste l'un des plus importantes sources d'informations à l'égard des mouvements des populations germaniques: Goths, Visigoths, Vandales, Ostrogoths, Gépides, etc. du nord du Bas Danube⁷⁸.

Le VIe siècle ap. J. Ch. connaît une évidente révigoration de la littérature historique byzantine grâce aux transformations politiques, économiques et culturelles qui ont eu lieu dans l'Empire surtout après le

⁷⁰ Jordanes, *Getica*, p. 145-151; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 249-251; *DID*, II, p. 408; Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 45; N. Iorga, *op. cit.*, p. 48-50, 93-96; E. A. Thompson, *op. cit.*, 197, p. 79-80.

⁷¹ Pour la vie et l'œuvre d'Iordanes voir G. Popa-Lisseanu, *Introducere à Jordanes, Getica*, p. 1-20; Gh. I. Șerban, *Un istoric latin din Scythia Minor -Iordanes*, dans *Istros*, 6, 1992, p. 71-87.

⁷² Jordanes, *Getica*, 12, p. 34, 98; Gh. I. Șerban, *op. cit.*, p. 77.

⁷³ Gh. I. Șerban, *op. cit.*, p. 79-81; C. Cihodaru, dans *ASUI*, 15, 1969, 1, p. 14-15; Jordanes, *op. cit.*, 22, p. 109; K. Horedt, *Siebenbürgen in Spätromischer Zeit*, București, 1982, p. 186.

⁷⁴ *Ibidem*, 34, p. 123.

⁷⁵ *Ibidem*, 5, p. 88 et 12, p. 34, 98.

⁷⁶ Pour ces confusions, voir les discussions en R. Iordache, *Postfața à Jordanes, Getica*, p. 189-193; Gh. I. Șerban, *op. cit.*, p. 81-84.

⁷⁷ Jordanes, *op. cit.*, 5, p. 88-89.

⁷⁸ K. Horedt, dans *Relations*, p. 111-122; R. Iordache, *op. cit.*, p. 196-197; Gh. Ștefan, in *FHDR*, II, p. XII; C. Diculescu, *Die Gepiden*, Leipzig, 1922.

règne d'Anastasius I (491-518)⁷⁹. Parmi les plus importants historiens de l'époque, on doit mentionner: Procopius de Caesarea, Agathias, Petrus Patricius, Pseudo-Caesaros, Ioannes Lydos, Ioannes Malalas, Menander Protector, Theophylacte Simocatta et Mauricius. Ils offrent tous dans leurs œuvres des informations plus ou moins importantes sur la région qui nous intéresse. Bien que la valeur littéraire de écrits soit inégale, les données qu'ils nous fournissent les transforment en sources précieuses du point de vue historique. Toutes ces sources mentionnent la présence dans la zone du Bas Danube, à nord et à sud du fleuve, de nouvelles populations avec lesquelles les Byzantins entrent en contact pendant le VIe siècle. Parmi celles-ci, il faut remarquer les Gépides, Utrigures et Kutrigures, Sclavines, Antes, Bulgares et Avars. Toutes ces populations germaniques et asiatiques tout comme des prédécesseurs de celles-ci sont, d'habitude, en conflit avec l'Empire de Constantinople. Pour désigner ces populations souvent mixtes, on continue à utiliser les termes génériques de "barbares" et "Scythes", tel qu'on l'apprend du *Lexicon de noms ethniques*, d'Etienne de Byzance pour qui "Scythe" signifie "cohue, foule scythe"⁸⁰. Le long du Danube, dont Anastasius, Justin I et Justinian I⁸¹ avait fait fortifier la défense, les Hunes utrigures et kutrigures⁸² furent extrêmement actifs pendant la première moitié du VIe siècle. Bien qu'ils vécussent à nord du Danube, plus exactement dans les steppes situées à nord-ouest de la Mer Noire, ils attaquent tous seuls ou en diverses alliances, les provinces Scythia Minor et Mœsia, par exemple en 559, sous la direction de Zabergan⁸³. C'est de la présence et des actions de ces Hunes tardifs que parlent Procopius, Agathias, Malalas et Menander Protector⁸⁴. Certains d'entre eux seront colonisés avec l'accord de Justinian, dans le diocèse de la Thracie, devenant des fédérés de l'Empire⁸⁵. Certes, l'apparition des Slaves, Antes et Avars au Bas Danube n'a pas échappé aux historiens byzantins qui nous les décrivent

⁷⁹ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 59-62; *DID*, II, p. 409-411.

⁸⁰ *FHDR*, II, p. 341.

⁸¹ *DID*, II, p. 409-429; Teodor, *Romanitatea*, p. 18.

⁸² Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 66-67; D. Gh. Teodor, dans *ArhMold*, 16, 1993, p. 206; M. Rusu, dans *Relations*, p. 123-124; Velkov, *Cities*, p. 50, 51, 248.

⁸³ *DID*, II, p. 429; M. Comşa, dans *Apulum*, 12, 1974, p. 303; M. Rusu, dans *Relations*, p. 124; Velkov, *Cities*, p. 50 - 51.

⁸⁴ Procopius, *Războiul*, p. 211, 240-241; *FHDR*, II, p. 479, 504-505, 509.

⁸⁵ Procopius, *op. cit.*, p. 240, 211; M. Comşa, *op. cit.*, p. 302.

d'une manière souvent pittoresque⁸⁶. A propos des Sclavines et des Antes, Procopius nous dit qu'ils sont roux, très sales, grands et costauds, mais ils ne sont pas rusés⁸⁷. Le même auteur nous dit qu'ils habitaient la plus grande partie du "territoire d'au-delà de l'Istre". Justinian promet aux Antes afin de les gagner comme alliés contre les Hunes, la forteresse Turrus qui avait été bâtie par Traïan et se trouvait "au-delà de l'Istre"⁸⁸. La forteresse Turrus a été identifiée tantôt à celle de Turnu Măgurele, tantôt à celle de Barboși (département de Galați), tantôt à l'antique Tyras de l'embouchure du Dniestr⁸⁹. Les actions militaires des Slaves sont une réalité à laquelle l'Empire s'est confronté dès la première moitié du VIe siècle, mais leur présence effective et massive à la ligne du Danube ne se passe que pendant la seconde moitié du siècle mentionné⁹⁰.

En ce qui concerne les Antes, qui sont en tête des attaques entreprises, à côté des Sclavines et des Hunes contre le limès danubien surtout pendant la première partie du VIe siècle, le dernier temps, on a

⁸⁶ Pour ce qui est du problème de l'apparition des Slaves au Bas Danube et dans les Balkans, il y a une bibliographie énorme dont nous citons seulement quelques titres plus ou moins anciens qui concernent surtout le territoire de la Roumanie: L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, IIe tome, Paris, 1923; V. V. Sedov, *Vostočnye slavjane V-VI-XIII v.v.*, Moscou, 1982; I. Nestor, dans *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 429-448; idem, *La pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce continentale*, dans *RESEE*, 1, 1963, 1-2, p. 41-67; M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1941; P. Charanis, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, dans *DOP*, XIII, 1959, p. 25-44; Sp. Vryonis Jr., dans *Hesperia*, 50, 1981, 4, p. 378-390; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1978, p. 34-50; idem, dans *Carpica*, 5, 1972, p. 105-118; idem, dans *Relations*, p. 155-170; M. Comșa, dans *Relations*, p. 171-200; M. Rusu, dans *Relations*, p. 123-153; V. Popovič, dans *CRAI*, 1978, p. 597-648; Sp. Vryonis Jr., dans *BSt*, 22, 1981, 2, p. 405 - 439; M. W. Weithmann, *Die Slavische Bevölkerung auf der Griechischen Halbinsel*, München, 1978; I. Nestor, *Autochtones et Slaves en Roumanie*, dans *Les Slaves et le monde méditerranéen, VIe-XIe siècles*, Sofia, 1973, p. 29-33; St. Michailov, *Les Slaves et la culture méditerranéenne à l'époque du premier royaume bulgare*, *ibidem*, p. 53-74; I. Sorlin, dans vol. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, II, *Commentaire*, Paris, 1981, p. 29-234; V. Popovič, *ibidem*, p. 235-241.

⁸⁷ *FHDR*, II, p. 443.

⁸⁸ Procopius, *Războiul*, p. 157-158.

⁸⁹ *FHDR*, II, p. 443, note 41; M. Comșa, dans *Apulum*, 12, 1974, p. 302, note 17; Teodor, *Romanitatea*, p. 19; Al. Magdearu, dans *BSt*, 33, 1992, 2, p. 203-208.

⁹⁰ Teodor, *op. cit.*, p. 19-21. Un avis contraire voir dans M. Comșa, *op. cit.*, p. 305-306; l'auteur citée soutient que l'installation des Sclavines et des Antes sur le territoire du voisinage du Danube aurait eu lieu pendant la 4e décennie du VIe siècle. Voir aussi Al. Magdearu, dans *Byzantinoslavica*, 58, 1997, p. 87-90.

essayé, à juste titre, de démontrer qu'ils n'étaient pas de Slaves mais "un conglomérat ethno-linguistique" dont faisaient partie des Alanes et des Hunes kutrigures⁹¹. L'observation de Procopius selon laquelle aussi bien les Antes que les "Sclavines, parlent une seule langue, totalement barbare" ne peut constituer un argument que celle-ci aurait été le slave archaïque justement parce qu'on ne nous offre pas d'indices concernant cette langue cataloguée de "barbare".

Pendant le VIe siècle, on observe une collaboration en base de l'égalité, des intérêts ou de la soumission des populations nord-danubiennes contre la présence militaire byzantine au Bas Danube. Mais ces coalitions ne sont pas durables, exception faite, peut-être, de celle établie entre les Avars et les Sclavines, fondée sur la manipulation des derniers par les premiers. Pendant la première moitié du siècle invoqué, les Gépides, bien qu'ils soient les alliés du Byzance à l'époque de Justinian, aident les Hunes kutrigures et les Sclavines qui se trouvaient au Danube Moyen dans la région du Sirmium, passer le fleuve pour piller à l'intérieur de l'Empire. Procopius nous informe même que pour chaque "barbare" que les Gépides ont aidé passer à sud du Danube, ceux-ci recevaient une monnaie d'or⁹². Vers 480 ap. J. Ch., on mentionne pour la première fois dans les régions nord-danubiennes les Bulgares qui seront tantôt les alliés, tantôt les ennemis des Byzantins sous les règnes de Zenon et de Justinian⁹³. Le plus important événement politique et militaire qui affecte les régions nord-danubiennes de Pannonie jusqu'aux embouchures de l'Istre allait être l'apparition dans cette zone, après 560, des tribus tiurciques des Avars⁹⁴.

En 567-568, les Avars, manipulés par les Byzantins, se déplacent et s'établissent, tout comme les Hunes auparavant, dans la Plaine Pannonique avec une partie des Kutrigures qui vivaient à nord de la Mer Noire. Là-bas, ceux-ci, alliés avec les Longobardes, allaient détruire le royaume gépide du Danube Moyen et pour quelques siècles, ils ont

⁹¹ D. Gh. Teodor, *Unele considerații privind originea și cultura anților*, dans *ArhMold*, 6, 1993, p. 205-213 et la bibliographie indiquée aux notes; I. Corman, dans *ArhMold*, 19, 1996, p. 169-189.

⁹² Procopius, *Istoria secretă*, p. 149; idem, *Războiul*, p. 254; M. Comșa, *op. cit.*, p. 301-302; M. Rusu, dans *AIAC*, 21, 1978, p. 121-123; V. Popovič, dans *CRAI*, 1978, p. 606-608.

⁹³ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 66; *DID*, II, p. 409; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 108.

⁹⁴ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 74; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 70-76; Velkov, *Cities*, p. 51 - 52.

constitué un Etat qui a causé beaucoup de troubles aux voisins. Les Avars sont ceux qui ont, en grande mesure, contrôlé et dirigé, pendant la seconde moitié du VIe siècle, les mouvements des tribus slaves vers la ligne du Danube et vers la Péninsule Balkanique⁹⁵. Le déplacement des Avars en Pannonie a permis aux Slaves d'avancer sans obstacles à travers la Moldavie et le nord-est de Valachie, vers le Bas Danube. En 578-579, les Avars, dirigés par les khagan Baïan, impulsés par les Byzantins, ont essayé, mais sans succès, de les arrêter, ce qui allait ouvrir la voie à la collaboration avaro-slave, à des alliances antibyzantines et à de nombreuses guerres, à conséquences catastrophales pour la civilisation romane urbaine du Danube Inférieur, jusqu'aux premières décennies du VIIe siècle⁹⁶. A l'égard de ces conflits armés, les écrivains byzantins Menander Protector⁹⁷, Theophylacte Simocatta⁹⁸, Mauricius⁹⁹ et Theophanes Confessor¹⁰⁰ nous informent souvent en détail sur la situation à nord du Danube, dans les territoires de la Valachie et de la Moldavie entre le Dniestr et les Carpates où, pendant les dernières décennies du VIe siècle au début du siècle suivant, les Slavines et les Antes avaient établi leur siège. D'une renommée considérable jouissent les épisodes dans lesquels apparaissent certains chefs locaux à nord du fleuve, soient-ils Slaves ou non, tels Musokios, Dauritas, Ardagast, Piragast¹⁰¹. C'est aux mêmes occasions qu'on nous a transmis les noms de

⁹⁵ Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, Ier tome, éd.V.Spinei, București, 1988, p. 249-255, avec un exposé clair sur la situation des Slaves par rapport à d'autres migrants pendant les VIe-VIIIe siècles; B. Ferjancić, in *Villes*, p. 85-109; Teodor, *Romanitatea*, p. 20-21; I. Nestor, dans *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 103-104; D. Gh. Teodor, dans *Carpica*, 5, 1972, p. 109-110; M. Comșa, *op. cit.*, p. 309; C. Chiriac dans *ArhMold*, 16, 1993, p. 191-203; M. Rusu, dans *Relations*, p. 127; Velkov, *Cities*, p. 52 - 59; D. Gh. Teodor, dans *Dacia*, N.S., 38-39, 1994-1995, p. 359-360.

⁹⁶ M. Comșa, *op. cit.*, p. 309-310; M. Rusu, dans *Relations*, p. 127; idem, dans *AIAC*, 21, 1978, p. 124; C. Chiriac *op. cit.*, p. 202-203; Teodor, *Romanitatea*, p. 21; Velkov, *Cities*, p. 53; M. Rusu, dans *Relations*, p. 127; Al. Madgearu, dans *BSt*, 37, 1996, 1, p. 35-61.

⁹⁷ *FHDR*, II, p. 509-523.

⁹⁸ Teofilact, *Istorie*, p. 5-21.

⁹⁹ Mauricius, *AM*, p. 5-21; D. M. Pippidi, dans *StCl*, 13, 1971, p. 171-178; C. Daicovicu, dans *Apulum*, 9, p. 731-733; H. Mihăescu, *La romanité*, p. 361-429.

¹⁰⁰ *FHDR*, II, p. 590-523; N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1992, p. 245-252; V. Chirica, *ibidem*, p. 253-258.

¹⁰¹ Menander Protector, dans *FHDR*, II, p. 517; Teofilact, *Istorie*, p. 28, 127,129; Teofanes Confessor, dans *FHDR*, II, p. 605-607; N. Iorga, *op. cit.*, p. 245-252; M. Comșa, *op. cit.*, p. 310-313; idem, dans *Relations*, p. 177; Teodor, *op. cit.*, p. 21; C. Cihodaru, dans *AȘUI*, 18, 1972, fasc.I, p. 4-7; I. Barnea, *DID*, II, p. 429-438.

certaines rivières à nord du Danube, telles Ilivakia et Paspirius¹⁰². Même si l'origine ou la traduction de certains anthroponymes et hydronymes a généré beaucoup de discussions parmi les historiens ou les philologues, il est certain que nous avons à faire avec une présence des tribus slaves, en cohabitation avec la population autochtone, à est et à sud des Carpates pendant la dernière partie du VIe siècle et au début du VIIe siècle¹⁰³. Pour ce qui est de ce dernier aspect, certains des auteurs byzantins déjà mentionnés enregistrent indirectement la présence de la population romane à sud et à nord du Danube.

Dans une intéressante étude sur les considérations ethnographiques dans l'œuvre de Procopius de Caesarea, Maria Cesa souligne que pour présenter certains pays ou populations "barbares", celui-ci utilise en général trois directions d'exposition des informations qu'il détient. Ces trois types d'*excursus* sont: géographique, historique et ethnographique dans le sens propre des termes¹⁰⁴. Parmi les caractéristiques des populations "barbares", Procopius a en vue l'anarchie de leur vies politiques et publiques, l'ignorance de l'agriculture, le culte païen caractéristique de la plupart d'entre eux, l'absence d'une culture, le mépris visible face à d'autres peuples et finalement, une manière d'être, étiquetée comme "barbare" ou même une vestimentation "barbare"¹⁰⁵. Toutes ces attitudes éthiques ou morales de Procopius trouvent leurs origines dans sa manière officielle de voir les choses en rapport avec la population "civilisée" de l'Empire sous le règne de Justinian (Ῥωμαίων ἀρχή).

La tendance de Procopius de présenter, surtout dans l'*Histoire secrète*, la situation des habitants des différentes provinces de l'Etat byzantin en couleurs défavorables pour l'empereur s'explique par son attitude "moralisatrice" ou par sa conviction que le monde romain avait encore une vocation civilisatrice supérieure et universelle qu'en fait, il ne

¹⁰² Teofilact, *Istorie*, p. 129-130, 128, 139; dans *Apulum*, 12, 1974, p. 310-311, note 52, considère qu'Ilivakia est le nom de la rivière Ilfov dans son cours inférieur (Colentina de nos jours) et Paspirius correspondrait à Ialomița (note 47).

¹⁰³ D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1978, p. 45-50; idem, dans *Dacia*, N.S., 38-39, 1994-1995, p. 359-363; M. Comșa, *op. cit.*, p. 315-316; idem, dans *Relations*, p. 177; M. Rusu, *ibidem*, p. 123-153; V. Popovič, dans *Villes*, p. 180-243; Fr. Baratte, *ibidem*, p. 163-180.

¹⁰⁴ M. Cesa, *Etnografia e geografia nelle visioni storiche di Procopio di Caesarea*, dans *SCO*, 32, 1982, p. 192.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 214.

pouvait plus accomplir malheureusement par ses propres possibilités officielles¹⁰⁶. En *Sur les constructions*, Procopius note beaucoup de toponymes d'origine thraco-dace perpétués parfois en formes corrompues jusqu'au Ve siècle ap. J. Ch. Voilà quelques dénominations de fortifications réparées à l'époque de Justinian et qui étaient situées à sud du Danube en Illyricum ou en Thracie, Mœsia et Scythia Minor: Aiadava, Cumudeva, Zicideva, Zisnudeva, Aidava, Sucidava, Topera, Besupera, Beripara, etc¹⁰⁷. Les toponymes rendus par Procopius attestent en général une continuité de vie jamais interrompue de la population autochtone qui a conservé dans la langue les anciennes dénominations de localités, eaux et formes de relief à commencer par les plus anciens éléments thraco-daco-gètes et jusqu'à ceux grecs ou latins, surtout dans les zones rurales des IVe-VIIe siècles¹⁰⁸. Une novelle (no. XI) de l'empereur Justinian, de

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 24-215; P. Brown, *Il mondo tardo antico. Da Marco Aurelio a Maometo*, Torino, 1974, p. 112-113, 143; H. Mihăescu, *Introducere à Procopius de Caesarea, Istoria secretă*, p. 5-6; idem, *Introducere à Procopius de Caesarea, Războiul*, p. 5-16.

¹⁰⁷ G. Popa-Lisseanu, dans *IIR*, XV, p. 18; H. Mihăescu, *La langue*, p. 56-58; Pârvan, *Contribuții*, p. 272; I. I. Rusu, *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 197-200; E. Lozovan, dans *Hunnen*, II, p. 197-224, V, p. 339; V. Velkov, *op. cit.*, in *Thracia*, 1, Sofia, 1972, p. 213-222; idem, *Cities*, p. 85-133; idem, dans *Völker*, p. 41-169.

¹⁰⁸ I. I. Rusu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 92; G. Popa-Lisseanu, dans *IIR*, XV, p. 30-35. Voir aussi la note antérieure.

535, nous informe sur la fondation de l'archevêché *Justiniana Prima*, de nos jours Čaricin Grad, à est de Lescovač (la région Niš)¹⁰⁹. C'est du texte de cette nouvelle, tout comme de celui d'un édit émis par Justinian en 538-539 (no. XIII) qu'on comprend que l'Empire Byzantin détenait et contrôlait effectivement un lambeau de terre situé à nord du Danube et dont il est difficile de préciser la largeur¹¹⁰. La fondation d'un centre archevêcal des dimensions de Justiniana Prima suppose l'existence d'une nombreuse population chrétienne latinophone dans une zone relativement proche du Danube. C'est de la nouvelle mentionnée et de l'œuvre de Procopius que nous connaissons les noms des forteresses nord-danubiennes détenues par l'Empire au VIe siècle. C'étaient: Lederata, Recidua (Arcidava?), Drobeta (Theodora?), Sycidava, Turris Traiani et Daphne¹¹¹. La population romane autochtone qui parlait le latin, bien qu'elle ait subi d'innombrables invasions des migrants qui ont passé à sud du Danube, était aussi présente à nord du fleuve à cause du phénomène que nous avons déjà mentionné dans le cas de l'existence de l'Etat hunique. Il s'agit de l'existence des prisonniers capturés à sud de l'Istre et amenés dans les régions nord-danubiennes, soit en vue de les utiliser comme des esclaves soit pour qu'ils soient ultérieurement rachetés par l'Etat ou par les familles. Leur nombre tout comme celui des fugitifs ou des transfuges était appréciable, d'après ce que certaines sources historico-littéraires nous laissent comprendre. Procopius nous informe que les Hérules se sont établis à l'époque d'Anastasius I à sud du Danube, "à côté des Romains de là-bas"¹¹². Les mêmes Hérules, qui avaient vaincu au Bas Danube les Sclavines qui, tout en pillant le territoire l'Empire Byzantin "avaient pris comme esclaves un grand nombre de Romains", libèrent les personnes capturées qui rentrent chez eux¹¹³. Peu avant 544, les Antes avaient envahi la Thracie où ils avaient pillé et "pris

¹⁰⁹ FHDR, II, p. 377-379; Pârvan, *op. cit.*, p. 15-17; Gh. Ștefan, dans *Drobeta*, 1974, p. 65-70; Vl. Kondić et Vl. Popovič, *Čaricin Grad. Site fortifié dans l'Illyricum Byzantin*, Belgrad, 1977, p. 367-374; Teodor, *Romanitatea*, p. 16; I. Barnea, dans *EBPB*, II, p. 56-57.

¹¹⁰ FHDR, II, p. 379; I. Barnea, *op. cit.*, p. 57; Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 68.

¹¹¹ G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 23-30; Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 67-68; C. Litzica, *Procopie din Caesarea (sec. VI d.Hr.). Contribuțiuni la Topografia Balcanică în evul mediu*, dans *Buletinul "Ion Neculce"*, fasc. VI, Iași, 1926, p. 1-84. Voir aussi la note 107.

¹¹² FHDR, II, p. 439.

¹¹³ *Ibidem*, p. 439.

comme esclaves beaucoup des Romains de là-bas et les avaient amenés aux foyers des ancêtres", c'est-à-dire à nord du Danube¹¹⁴. En 540, à l'occasion d'une autre invasion, cette fois-ci des Bulgares qui sont arrivés jusqu'en Thracie et en Macédonie, même jusqu'au "grand mur" de Constantinople, 120.000 prisonniers sont arrivés au-delà du fleuve¹¹⁵. En 548, les Sclavines ont pillé l'Illyrie jusqu'à Epidamnos "tout en prenant en esclavage tout les jeunes hommes qu'ils rencontraient". Quelques uns de ces prisonniers ont réussi à s'échapper et ont essayé de rentrer chez eux mais ils étaient suivi par les "Barbares" comme des esclaves fugitifs, étant "arrachés de leurs parents" et ramenés dans l'esclavage sans aucune opposition¹¹⁶. Menander Protector, tout en analysant les relations entre les Byzantins, les Avars et les Sclavines, pendant les années 578-579, souligne qu'au pays des Sclavines, qui comprenait à l'époque la Moldavie et l'est de la Valachie, il y avait beaucoup de richesses "parce que les régions des Romains avaient été pillées à plusieurs reprises par les Sclavines, alors que leur terre n'avait jamais été envahie par d'autres peuples"¹¹⁷. A une autre occasion, en 580, le khan Baïan des Avars rappelait aux Byzantins qu'en 578-579, il avait attaqué les régions nord-danubiennes occupées par les Sclavines où, "il a libéré et restitué des dizaines de milliers de prisonniers amenés par les Sclavines du territoire romain"¹¹⁸. A son tour, Theophylacte Simocatta nous informe que le général Priscus, le commandant de l'armée byzantine qui avait attaqué les Avars sur leur propre territoire, à côté du Danube Moyen, a capturé, après avoir vaincu les Avars, 3200 Gépides, 3000 Avars, 8000 Sclavines qu'on avait envoyés en chaînes comme butin, à la forteresse Tomis¹¹⁹. Cet épisode a eu lieu dans le voisinage de la rivière Tissa, en 601 ap. J. Ch. et à la même occasion, on a mentionné trois villages gépides dans la zone et l'assassinat d'un très grand nombre de byzantins par les "barbares". L'auteur ne nous dit pas quel était l'ethnique de 6200 autres "barbares" capturés par l'armée byzantine¹²⁰. De

¹¹⁴ Procopius, dans *FHDR*, II, p. 441.

¹¹⁵ *DID*, II, p. 417.

¹¹⁶ Procopius, dans *FHDR*, II, p. 447; Velkov, *Cities*, p. 48-49.

¹¹⁷ *FHDR*, II, p. 519; M. Comşa, *op. cit.*, p. 309-310; M. Rusu, dans *Relations*, p. 127-128; Velkov, *op. cit.*, p. 48-55.

¹¹⁸ *FHDR*, II, p. 521; M. Rusu, *op. cit.*, p. 127; C. Chiriac, *op. cit.*, 1993, p. 191-195.

¹¹⁹ Teofilact, *Istorie*, p. 159-160; M. Rusu, *op. cit.*, p. 129; M. Sâmpetru, dans *Thraco-Dacica*, 13, 1992, 1-2, p. 142.

¹²⁰ Voir la note antérieure.

ce qu'on vient de présenter, on peut se rendre compte de la diversité ethnique des régions dominées par les Avars, parmi lesquelles il y avait aussi l'actuel territoire de notre pays, tout comme du fait que l'auteur cité ne peut préciser, à cause du manque d'informations, l'ethnique des autres captifs, exception faite de ceux enregistrés officiellement dans les rapports militaires de l'époque de l'empereur Mauricius Tiberius (582-602). Nous n'excluons pas la possibilité qu'entre ces "autres captifs barbares" il y ait eu des éléments autochtones, romans. Nous mentionnons, sans entrer dans les détails, que le même Theophylacte Simocatta relate le célèbre incident de l'année 586 passé à l'occasion de la retraite de l'armée byzantine dirigée par le général Comentiol et qui luttait contre les Avars dans les montagnes Haemus (Stara Planina). Le bagage d'une bête de somme de l'un des soldats est tombé sur la terre et un autre militaire, qui se trouvait dans le respectif entourage, lui a suggéré de faire demi-tour, utilisant l'expression "torna, torna, fratre", dans la langue du pays¹²¹. A propos de cette expression, on a engagé des discussions qui ne sont pas encore terminées, concernant surtout deux aspects. Le premier est lié à la possibilité que les respectives paroles rendissent une commande militaire en latin tardif utilisée dans l'armée byzantine du VIe siècle. Le second aspect vise l'interprétation du syntagme respectif comme un témoignage de l'existence et de l'évolution de la population romane latinophone dans la Péninsule Balkanique pendant le VIe siècle ap. J. Ch.¹²². Le grand nombre de captifs romains pris par les migrants nord-danubiens peut être déduit de la multitude des informations visant les invasions, les attaques, les guerres et les expéditions déroulées à sud du Danube pendant le VIe siècle¹²³. Procopius nous relate dans *Histoire secrète* que: "depuis l'instauration au trône de Justinian, les Hunes, les Sclavines et les Antes ont attaqué presque chaque année les Illyres et

¹²¹ Teofilact, *op. cit.*, p. 54; toujours là-bas, voir le commentaire de H. Mihăescu. L'épisode a été aussi repris par Teofanes Confessor (*FHDR*, II, p. 605). Pour des détails philologiques et historiques, voir les études sérieuses de: H. Mihăescu, *La langue*, p. 55-56; idem, *La romanité*, p. 420-429; idem, dans *Byzantina*, 8, Thessalonik, 1976, p. 23-35; P. Ş. Năsturel, dans *SCIV*, 7, 1956, p. 179-186; I. Glodariu, dans *ActaMN*, 1, 1964, p. 283-287; I. I. Rusu, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium*, Bucureşti, 1976, p. 149-150; *DID*, II, p. 433-435; Velkov, *Cities*, p. 54-55; Al. Madgearu, dans *BSt*, 37, 1996, 1, p. 47-48.

¹²² Voir les travaux cités dans la note antérieure.

¹²³ M. Sâmpetru, dans *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 217-245; *DID*, II, p. 409-438; Teodor, *Romanitatea*, p. 19-21; Vl. Popovič, dans *MEFRA*, 87, 1975, I, p. 445-504; B. Ferjancic, dans *Villes*, p. 85-109. Voir aussi la note 121.

toute la Thracie" et "lors de chaque invasion, plus de 200.000 Romains ont été tués ou capturés; c'est pourquoi l'étendue scythique s'est augmentée à l'aise partout dans ces régions"¹²⁴. Bien que cette information semble exagérée, elle dénote pourtant l'état précaire de la population romane des Balkans et l'existence de certaines régions avec un très petit nombre d'habitants, une grande partie d'entre eux étant amenés à nord du Danube, en captivité. La nouvelle CXX de Justinian encourage les chefs des églises d'Odessos (Varna) et de Tomis (Constanța) à vendre certains immeubles pour la rançon des prisonniers¹²⁵. Le phénomène des ventes de prisonniers par les "barbares" était courant, tel que Procopius le relate, et très souvent, à cause de la détérioration de la vie, tout comme de la difficulté des obligations fiscales ou des abus de l'administration impériale, certains "travailleurs et artisans étaient obligés bien sûr à souffrir de faim et c'est pourquoi beaucoup d'entre eux renonçaient à la citoyenneté romaine et s'enfuyaient" chez les "barbares"¹²⁶. En ce qui concerne l'existence de ces fugitifs ou transfuges romains à nord du Danube, nous en détenons quelques informations du travail *L'art militaire* ou *Strategikon* attribué à Mauricius (peut-être l'empereur au même nom qui a régné entre 582-602) et Urbicius (un continuateur du premier)¹²⁷. Cette œuvre à caractère militaire nous donne des détails très précieux à propos des Sclavines et des Antes qui vivaient à nord de la frontière incertaine avec l'Empire Byzantin, à la fin du VIe siècle et au début du VIIe siècle ap. J. Ch. Nous apprenons que tous les deux peuples avaient beaucoup de rois qui ne s'entendaient pas bien et leurs habitations étaient emplantées près des forêts et des mares. Les prisonniers qui se trouvaient sur leurs territoires pouvaient regagner leur liberté et pouvaient rentrer chez eux après une certaine période ou pouvaient rester là-bas inconditionnellement¹²⁸. Le manuel de Mauricius récommande aux

¹²⁴ Procopius, *Istoria secretâ*, p. 149.

¹²⁵ *FHDR*, II, p. 383.

¹²⁶ Procopius, *op. cit.*, p. 159, 199; I. Hica, *La continuité romaine dans l'ancienne Dacie sous l'influence du Bas-Empire (d'après les sources antiques)*, dans vol. *La politique éditiorale dans les provinces de l'Empire romain IIe-IVe siècles ap. J. Ch.*, Berna, 1993, p. 299-300; C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995, p. 171.

¹²⁷ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 24; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, I, p. 417-421; H. Mihăescu, dans *Introducere à Mauricius*, *AM*, p. 5-21; idem, *La romanité*, p. 361-363; D. M. Pippidi dans *StCl*, 13, 1971, p. 171-178; C. Daicoviciu, dans *Apulum*, 9, 1971, p. 731-733.

¹²⁸ Mauricius, *AM*, p. 279, 285, 287.

armées byzantines de faciliter par leurs actions la fuite des prisonniers romains des Sclavines et des Antes. Dans certains paragraphes on nous parle des prisonniers romains à nord du Danube, tout en utilisant le terme grec *αχμολωτοι*, on distingue ensuite les fugitifs provenant des "Barbares" chez les Romains (Byzantins), ceux-ci étant dénommés *αυτομολοι* et enfin, une troisième catégorie mentionnée une seule fois dans le texte, désignée par le terme grec *ρεφουγοι*. Tel que H. Mihăescu l'a démontré, le terme est d'origine latine et a été traduit par "fugitifs" ou "réfugiés" romains¹²⁹. Pourtant, ces "réfugiés" qui, bien qu'ils fussent des Romains et montrassent aux armées byzantines la voie vers les objectifs suivis, devaient être traités d'une manière circonspecte par les commandants respectifs, car ils "aimaient davantage les ennemis". P. P. Panaitescu et H. Mihăescu, suivant des voies différentes, ont vu dans ces réfugiés des éléments romains, des anciens habitants de l'Empire réfugiés à nord du Danube et qui parfois offraient leurs services aux Byzantins en leur qualité d' "ex-Romains". Selon les avis des deux érudits, on pourrait en déduire l'attestation de l'existence de la population romane à nord du Danube pendant les VIe-VIIe siècles ap. J. Ch. C. Daicovicu, considérant la traduction de Mihăescu comme défectueuse et celle de Panaitescu comme "totalement erronée", apporte certains amendements et compléments à la lecture du 31e paragraphe du 4e chapitre du XIe livre de *l'Art militaire* et arrive à la conclusion, encore sujet de discussion selon nous, que ces "réfugiés" étaient en fait "des Slaves entrés au service de Byzance" et utilisés comme espions ou informateurs dans les régions nord-danubiennes¹³⁰.

Quel que soit l'état de choses, il est clair qu'il s'agit d'une attestation certaine de l'existence des prisonniers romains en Valachie et en Moldavie, occupées par les Sclavines et les Antes à la fin du VIe siècle et pendant la première partie du siècle suivant.

Tel qu'on le sait déjà, les guerres byzantino-avares des dernières décennies du VIe siècle ont culminé par la révolte des troupes qui se trouvaient au Danube, sous la direction du centurion Focas, en 602 ap. J. Ch. Cette action militaire greffée sur le fond général de mécontentements de la population de Constantinople a causé une très grave défection dans

¹²⁹ H. Mihăescu, dans Mauricius, *AM*, p. 12, 285; C. Daicovicu, *op. cit.*, p. 732; C. Cihodaru, dans *ASUI*, 15, 1969, 1, p. 8-9.

¹³⁰ C. Daicovicu, *op. cit.*, p. 732-733.

le système défensif de l'Empire Byzantin dans les provinces danubiennes¹³¹. M. Comşa, V. Velkov et Vl. Popovič ont essayé pendant les dernières années d'apporter certaines précisions concernant les moments chronologiques de l'intervalle mentionné pendant lequel tel ou tel secteur du limès byzantin du Bas Danube s'est écroulé sous la pression de la coalition slavo-avare¹³². Nous considérons que le moment 602 a signifié un dérèglement du système militaire au Danube mais non plus son abolition. Il ne faut pas oublier que la révolte de Focas (empereur entre 602-610) a été due à l'ordre insensé de Mauricius Tiberius (582-602) concernant les troupes byzantines qui devaient hiberner dans des conditions très difficiles, à nord du Danube, sur le territoire contrôlé et habité à ce moment-là par les Slavines, Antes et d'autres "barbares"¹³³. En 600, à la suite d'une paix de moment entre les Byzantins et les avars, le khagan Baïan avait fixé le Danube comme frontière entre les deux Etats¹³⁴. L'ordre d'hibernation que l'empereur Mauricius a donné aux troupes byzantines trouve son explication dans le fait que l'Empire de Constantinople considérait encore que les territoires d'au-delà du Danube lui appartenaient. La même chose a été ordonnée par Justinian en 538-539, par le XIe chapitre du XIIIe édit, aux commandants militaires de la Préfecture de l'Orient. Le texte précise nettement qu'en cas de mécontentements ou d'abus, "toute l'unité militaire sera envoyée du pays dans les régions d'au-delà du fleuve Istre ou Daube pour surveiller les frontières de là-bas"¹³⁵. L'intervalle chronologique compris entre 602 et 679-680, lorsque les tribus protobulgares d'Asparouch apparaissent près du Danube, représente pour la civilisation romane du Bas Danube le début d'une longue période de transformations profondes, comme d'ailleurs pour tout l'Empire byzantin, à commencer par le règne de

¹³¹ Pour ce qui est de ces problèmes, voir en détail: M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 217-245; Al. Sucevenau, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 176-177; I. I. Rusu, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium*, București, 1976, p. 156-159; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 75-76; Velkov, in *Völker*, p. 141-169; M. Comşa, *ibidem*, p. 219-230; Teodor, *Romanitatea*, p. 21; Vl. Popovič, dans *MEFRA*, 87, 1975, 1, p. 502-504.

¹³² Pour le secteur entre Durostorum et Halmyris (Murighiol, dép. Tulcea), M. Comşa essaie certaines précisions chronologiques qui nous semblent concluantes (*op. cit.*, p. 222-223) pour des raisons que nous n'allons pas développer ici.

¹³³ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 76; *DID*, II, p. 437-438; Teofilact, *Istorie*, p. 164-165.

¹³⁴ Teofilact, *op. cit.*, p. 151; I. Barnea, dans *DID*, II, p. 437.

¹³⁵ *FHDR*, II, p. 387; Teodor, *Romanitatea*, p. 8-21; Gh. Ștefan, dans *Drobeta*, 1974, p. 64; M. Rusu, dans *Banatica*, 4, 1977, p. 200-201.

Heraclius et de sa famille (610-711)¹³⁶. La fondation du régime politico-administratif et militaire des *thèmes*, l'offensive byzantine en Orient sous Heraclius, le siège échoué ds Avaro-Perses contre la ville de Constantinople en 626 et la fondation à sud du Danube du premier tsarat bulgare, après 681, ont mené à la réorientation des intérêts des auteurs de prose historico-littéraire en fonction des actions officielles et des problèmes auxquels se confrontait l'Etat, qui était d'ailleurs en plein processus de transformations socio-économiques, politiques et religieuses. L'établissement massif des Slaves à sud du Danube au début du VIIe siècle, la création des "sclavinies" balkaniques, tout comme l'afflux continu de ces populations au-delà du fleuve, surtout au Danube Moyen et par le lit de Durostorum ont facilité la situation de la population des régions nord-danubiennes et surtout de Transylvanie¹³⁷. Pendant les VIe-IXe siècles, on admettait là-bas une cohabitation de la population romane avec les éléments gépido-avares et ensuite pendant les VIIIe-IXe siècles avec les Slaves qui y pénètrent successivement¹³⁸. Dans les régions de l'immédiate proximité du Danube: Banat, Olténie, Valachie et le sud de la Moldavie entre les Carpates et le Dniestr, la présence byzantine est ressentie surtout grâce aux actions de la flotte de guerre qui se déplace le long du fleuve en amont, sans rencontrer aucune opposition. La création du premier Etat bulgare à sud du Danube en 680 allait constituer pourtant un obstacle pour les liaisons directes, sur terre ferme, avec les zones peuplées par les anciens sujets byzantins des provinces danubiennes à nord-est de la Péninsule Balkanique. La réorganisation de la politique économique et navale de l'Empire pendant les VIIe-IXe

¹³⁶ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 79-129; N. Iorga, *Istoria vieții bizantine*, București, 1974, p. 186-225; *DID*, II, p. 439-445; *DID*, III, p. 7-8; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 177; Vl. Popovič, *Koubrat, Kouber et Asparuch*, dans *Starinar*, 37, Belgrad, 1986, p. 103-133; D. Angelov, *Die Bildung des bulgarischen Vokes*, in *Les Slaves et le monde méditerranéen VIe-XIe siècles*, Sofia, 1970, p. 7-12; L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, IIe tome, Paris, 1923, p. 98-114; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, 1, éd.V. Spinei, București, 1988, p. 248-249; idem, *O enigmă*, p. 79-80; Teodor, *Creștinismul*, p. 61-62; idem, *Romanitatea*, p. 47-53; I. Barnea, dans *Peuce*, 2, 1971, p. 205-219; I. Nestor, dans *RESEE*, 1, 1963, 1-2, p. 63-67; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, I, p. 108-131.

¹³⁷ Iorga, *Histoire*, II, p. 320-321.

¹³⁸ M. Rusu, *op. cit.*, I, p. 201; K. Horedt et M. Comșa, dans *Völker*, p. 13-16, 20-22, 227-229; M. B. Szölke, *The Question of Continuity in the Carpathian Basin of the 9th Century A.D.*, dans *Antaeus*, 19-20, 1990-1991, p. 145-157; M. Rusu dans *Relations*, p. 123-153; Eugenia Zaharia, dans *Dacia*, N.S., 38-39, 1994-1995, p. 334-335; D. Gh. Teodor, dans *ArhMold*, 17, 1994, p. 223-251.

siècles, en fonction de la nouvelle situation créée dans le Bassin de la Mer Noire et au Bas Danube obligent les intérêts de Byzance à se baser surtout sur la flotte, y compris celle commerciale, tout comme sur le maintien de certains points fortifiés à nord de la Mer Noire et du Danube, des facteurs qui allaient favoriser, même si non pas comme auparavant, son activité commerciale, politique, militaire ou religieuse¹³⁹. A cause des disfonctionnalités créées par la fondation de l'Etat protobulgare, les informations concernant les réalités ethniques du Bas Danube sont considérablement réduites du point de vue du nombre et malheureusement elles sont souvent incomplètes, ambiguës et parfois artificielles. L'hellénisation de l'Empire, les crises de la vie religieuse générées par le mouvement iconoclaste déterminent les écrits historiographiques à abonder en superstitions, religiosité et inexactitudes, surtout celles provenant du milieu monastique¹⁴⁰. La recopie des œuvres anciennes de l'historiographie gréco-romaine ou même romaino-byzantine mène à des compilations souvent pleines de fautes des copistes, de termes confus et d'anachronismes. L'utilisation des dénominations archaïsantes pour les nouvelles populations des frontières européennes visiblement diminuées de l'Empire constitue un phénomène courant.

A l'égard des problèmes qui nous préoccupent, pour les VIIe-VIIIe siècles ap. J.Ch. nous détenons des informations uniques de la *Chronographie* de Theophanes Confessor, personnage ecclésiastique qui a écrit son œuvre entre 810-814¹⁴¹. Il continue en fait l'œuvre de Georgios Synkellos, en la reprenant avec les événements passés entre 284-813 ap. J.Ch.¹⁴². Nous apprenons ainsi qu'en 602, lorsque les tragiques événements de la révolte de Focas se passaient au Danube, la khagan Baïan des Avars a ordonné à Apsih, un commandant avare, de "détruire le peuple des Antes, car ils étaient les alliés des Romains"¹⁴³. Celle-ci

¹³⁹ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 84-85; Teodor, *Romanitatea*, p. 47-48; I. Barnea, dans *Peuce*, 2, 1971, p. 205-210; R. Florescu, R. Ciobanu, dans *Pontica*, 5, 1972, p. 382-384; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 67; Gh. Mănușu-Adameșteanu, dans *Pontica*, 24, 1991, p. 199-309; R. Florescu, dans *Pontica*, 19, 1986, p. 171-177; Teodor, *Crestinismul*, p. 60-62.

¹⁴⁰ N. Iorga, *Istoria vieții bizantine*, București, 1974, p. 244-253; J. N. Ljubarskij, *New Trends in the Study of Byzantine Historiography*, dans *DOP*, 47, 1993, p. 131-138 et les notes 11, 12.

¹⁴¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 250-251; H. Mihăescu, dans *FHDR*, II, p. 591; Gh. Ștefan, *ibidem*, p. XV-XVI; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 531-533.

¹⁴² Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 531; N. Iorga, *op. cit.*, p. 251.

¹⁴³ *FHDR*, II, p. 615-617.

était leur dernière mention dans les sources historiques¹⁴⁴. Après cette date, une partie des "barbares" s'établissent dans l'Empire¹⁴⁵. On continue à trouver des mentions des Avars qui, jusqu'au siège échoué de Constantinople, en 626, constituent la principale force militaire au Danube, en coalition avec les Slaves, les Bulgares et les Gépides¹⁴⁶. Vers l'année 630, le pouvoir des Avars à sud du Danube s'affaiblit considérablement et ils allaient être de plus en plus rarement mentionnés dans les sources byzantines, telles: *La légende de St. Demetrius de Thessalonique*¹⁴⁷ et *La Chronique de Monemvasia*¹⁴⁸. Nous n'allons pas considérer la problématique analysée par ces deux sources vu qu'elles ont généré auparavant, tout comme de nos jours, des discussions très vives et surtout parce qu'elles visent une zone géographique et une situation qui ne s'inscrivent pas parmi nos intentions.

Revenant à Teofanes, nous mentionnons qu'alors qu'il écrit sur l'arrivée des Bulgares d'Asparuh à nord du Danube, peu avant 680-681, il spécifie que ceux-ci se sont temporairement établis dans un endroit naturellement défendu nommé *Onglos*. Cet endroit-là était situé entre les fleuves Danapris, Danastris et Danube et il est placé par certains chercheurs soit à nord du Danube, en Bugeac, soit en Valachie ou même à sud du fleuve, en Dobroudja ou en Bulgarie¹⁴⁹. C'est à la même occasion que l'auteur mentionné note qu'en 679 ap. J. Ch., lorsqu'Asparouch a traversé le Danube, à la suite du malheureux incident pendant lequel la flotte byzantine s'est retirée, convaincue que l'empereur

¹⁴⁴ M. Rusu, dans *Relations*, p. 129; idem, dans *AIAC*, 21, 1978, p. 127; M. Comşa, dans *Apulum*, 12, 1974, p. 311, note 54.

¹⁴⁵ Voir la note antérieure.

¹⁴⁶ *FHDR*, II, p. 617; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 91-92; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, I, éd. V. Spinei, Bucureşti, 1988, p. 248; Teodor, *Romanitatea*, p. 21.

¹⁴⁷ G. Popa-Lisseanu, *Dacia*, II, p. 99-104; Vl. Popovič, dans *Starinar*, 37, Belgrad, 1986, p. 103-133; Sp. Vryonis Jr., dans *Hesperia*, 50, 1981, 4, p. 381-385 et la bibliographie.

¹⁴⁸ Voir les discussions critiques en Sp. Vryonis Jr., dans *BSt*, 22, 1981, 2, p. 410-411 et la bibliographie; idem, *The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasion in Greece. The First Major Attack on Thessaloniki; A.D. 597*, dans *Hesperia*, 50, 1981, 4, p. 378-390; P. Lemerle, *op. cit.*, *passim*; V. Popovič, dans *MEFRA*, 87, 1875, 1, p. 445-504.

¹⁴⁹ Voir en détail les discussions en P. Diaconu, dans *Peuce*, 2, 1971, p. 193-203; C. Hălcescu, dans *SCIVA*, 40, 1989, 4, p. 339-351; *DID*, II, p. 441-442; *FHDR*, II, p. 619; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, I, p. 108-132, II, p. 213; P. Diaconu, *Recenzii și discuții arheologice*, I, Călărași, 1994, p. 128-130; U. Fiedler, *op. cit.*, 1, p. 21-22; M. Comşa, dans *Relations*, p. 174-176; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 176-177.

Constantin IVe Pogonat fuyait les ennemis, le pays où les Bulgares se sont établis se trouvait "à l'époque sous l'influence des chrétiens"¹⁵⁰. Donc en 679-680, les régions situées à sud du Danube étaient encore contrôlées par le Byzance. La constitution de l'Etat bulgare avec la capitale à Aboba (Pliska) et la cohabitation de ces nomades turaniques avec les Slaves et la population ancienne thraco-romaine de la zone de nord-est de la Bulgarie d'aujourd'hui allaient être à partir de ce moment-là un état "de facto". On mentionne les Slavines organisés dans les "sept peuples ou tribus parmi lesquels il y avait les Sévériens"¹⁵¹. A la suite du péril bulgare, vers la fin de son règne, Constantin IVe fonde *le thème* de la Thracie, tel que nous informe Constantin Porphyrogénète (913-959)¹⁵². Ultérieurement, ce thème allait être divisé en trois: Bulgaria, Istros et Haemus¹⁵³. En 668 ap. J. Ch., Teofanes nous informe que Justinian II attaque en Thracie "les Slavines et les Bulgaries"¹⁵⁴. A l'occasion des fréquents conflits militaires byzantino-bulgares des VIIIe-Xe siècles, des auteurs tels: Nichifor -le patriarche du Constantinople¹⁵⁵, le patriarche Fotie¹⁵⁶, Georgios Monahos¹⁵⁷, Leo Grammaticus¹⁵⁸, Genesios¹⁵⁹ et Constantin Porphyrogénète¹⁶⁰ mentionnent des noms de populations entrées plus récemment en relations avec les deux Etats qui étaient des puissances rivales. Certains des auteurs nous fournissent des noms de localités parmi lesquels: Tomis (incertain)¹⁶¹, Lykostomion (Chilia)¹⁶², Selinas (Sulina)¹⁶³, Konstantia (Constanța)¹⁶⁴, Konopas (non identifié)¹⁶⁵. Dans son *De administrando imperio*, Constantin Porphyrogénète raconte qu'à nord du Danube, "devant la forteresse Distras, s'étend le pays des

¹⁵⁰ FHDR, II, p. 619; Gh. Ștefan, *ibidem*, p. XV-XVI.

¹⁵¹ FHDR, II, p. 621; Vl. Popovič, dans *Starinar*, 37, Belgrad, 1986, p. 128-129; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 113-114.

¹⁵² G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 118; I. Barnea, *op. cit.*, p. 207.

¹⁵³ *Ibidem*, I. Barnea, dans *DID*, III, p. 10.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 11.

¹⁵⁵ FHDR, II, p. 625; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 456-459.

¹⁵⁶ FHDR, II, p. 637; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 475-477.

¹⁵⁷ FHDR, II, p. 633; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 277-280.

¹⁵⁸ FHDR, II, p. 647.

¹⁵⁹ FHDR, II, p. 655; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 265.

¹⁶⁰ FHDR, II, p. 657; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 356-390.

¹⁶¹ FHDR, II, p. 627.

¹⁶² *Ibidem*, p. 637.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 659.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 661.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

Pécénègues"¹⁶⁶. Il s'agit dans ce cas d'une localisation certaine, tout comme le voisinage de ces migrants avec les Russes à nord, vers le milieu du Xe siècle¹⁶⁷. En 837-838, la flotte byzantine ramène dans leur pays les survivants des 10.000 habitants de la zone d'Adrianople, déportés en 813 vers le khan bulgare Krum dans la soi-disante Bulgarie "d'au-delà du Danube" dont l'identification n'est pas encore réalisée d'une manière satisfaisante¹⁶⁸. Nous retenons la persistance du phénomène de transfert des prisonniers et des captifs de l'aire intensément habitée de certaines villes vers les territoires nord-danubiens. Un contemporain de Constantin Porphyrogénète, Genesisios, décrivant certains événements de la première moitié du IXe siècle utilise déjà des termes archaïsants pour désigner la diversité ethnique de soldats de l'armée de l'empereur Teofil (829-842) qui dirigeait des "armées polyglottes de Slaves, Hunes, Vandales, Gétae..." Certes, une telle composance pour une armée du IXe siècle est absolument fantaisiste l'auteur ayant probablement l'intention de rendre, par les anciennes dénominations de certaines populations disparues depuis longtemps, l'état d'amalgame caractéristique pour les armées de mercenaires de Byzance¹⁶⁹. C'est toujours du IXe siècle que datent quelques listes des évêques de la patriarchie de Constantinople. Trois de ces *Listes des évêchés* mentionnent "l'éparchie de Scythia, à Tomis" et "le siège des Avars et des Scythes et du fleuve nommé Danube"¹⁷⁰. Il est difficile à préciser dans quelles conditions et quelle étendue ou juridiction en fait de telles unités ecclésiastiques pouvaient encore avoir au IXe siècle. Elles semblent suggérer pourtant l'existence d'une population chrétienne des deux rives du Bas Danube¹⁷¹. Dans un autre travail de l'empereur Constantin Porphyrogénète, *Sur les provinces (De thematibus)*, ayant l'intuition et présentant l'explication de la déchéance de l'ancien Etat romain d'est et se référant à la manière dont il a déchu du point de vue territorial jusqu'au Xe siècle, surtout dans sa partie européenne, l'auteur fait une comparaison expressive de la

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 669.

¹⁶⁷ Spinei, *Moldova*, p. 41-42; *FHDR*, II, p. 657, 669.

¹⁶⁸ Voir les discussions et la bibliographie en I. Barnea, *op. cit.*, p. 209; idem, dans *DID*, III, p. 12-13; Teodor, *Romanitatea*, p. 49; Simeon Magister, dans *FHDR*, II, p. 631 et Leo Grammaticus, dans *FHDR*, II, p. 651- 653; U. Fiedler, *op. cit.*, I, p. 32-33.

¹⁶⁹ *FHDR*, II, p. 655.

¹⁷⁰ *FHDR*, II, p. 639; Teodor, *Crestinismul*, p. 61.

¹⁷¹ V. Grecu, *Lămuriri*, dans C. Porfirogenetel, *Carte de învățatură pentru fiul său Romanos*, București, 1971, p. 8.

domination romaine à un filet. Le long du temps, "le filet fait des trous" et la plupart des régions de Thracie "sont à présent sous domination étrangère"¹⁷². Il résulte, de cette figure de style la nostalgie et le regret d'un connaisseur d'histoire et d'un personnage instruit pour la grandeur que la cité de Constantinople avait connue des siècles auparavant. Ni cet auteur ne renonce pas à l'utilisation des termes archaïsants pour les populations nord-danubiennes moins connues. Par "Scythes" et "pays des Scythes", l'auteur désigne les migrants turaniques tardifs arrivés au Danube après la fin du IXe siècle¹⁷³. Dans ce cas, la signification de ces termes est globale, cumulative, surtout dans des passages qui ne nécessitent pas d'explications détaillées sur l'ethnique d'une certaine population à nord du Danube. L'empereur écrivain nous laisse comprendre, par exemple, que les Bulgares, avant d'arriver au Danube, à l'époque de Constantin IV (668-685) étaient appelés les "Onogundures" et ce n'est qu'après avoir traversé le fleuve "que leur nom a été enfin connu"¹⁷⁴. Nous avons ainsi une attestation claire que le nom correct, pour ne plus parler de l'encadrement ethnique, de certains migrants arrivés au Danube, était loin d'être perçu et connu dans les milieux instruits de la capitale du Bosfor. Ces dénominations étaient souvent reprises en formes corrompues ou suppléées par des archaïsmes tels. "Scythes", "Gétæ", "Hunes" ou le très générique "barbares". Compte tenu de la situation territoriale dans laquelle se trouvait l'Empire Byzantin entre les VIIe-Xe siècles, il faut comprendre pas seulement le fait que beaucoup des réalités ethniques du Bas Danube étaient présentées d'une manière déformée par les écrits de l'époque, mais il faut admettre aussi que pour des raisons objectives, la plupart des historiographes de l'époque se trouvaient dans l'impossibilité de comprendre ou d'expliquer une grande partie des événements. Dans ces circonstances, on faisait appel à des calques ou des emprunts de dénominations classicisantes d'autres époques historiques, dont certaines étaient tout à fait fantaisistes¹⁷⁵. En ce qui concerne la situation à nord du Danube, dans ses écrits, Constantin Porphyrogénète parle des régions et des peuples du voisinage du fleuve et de la Mer Noire. On nous présente dans des descriptions parfois pittoresques des Varègues (Vikings), Russes, Pécénègues, Hongrois,

¹⁷² FHDR, II, p. 671.

¹⁷³ FHDR, II, p. 669; V. Spinei, dans *ArhMold*, 13, 1990, p. 106.

¹⁷⁴ FHDR, II, p. 671; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 65-67, 384-385.

¹⁷⁵ J. N. Ljubarskij, *op. cit.*, dans *DOP*, 47, 1993, p. 131-132.

Serbes, Croates et Bulgares¹⁷⁶. Quant à la mention exprès de la population romane des régions qui nous intéressent, nous pouvons affirmer que pour ce qui est des VIIe-Xe siècles, nous ne détenons pas d'attestations historiographiques très explicites. Une explication pourrait être, tel que nous l'avons déjà souligné, le fait qu'à la suite de la Constitution antoninienne de 212 ap. J. Ch., le terme de *romanus* désignait tout citoyen de l'Empire Romain. Une fois avec la division de l'Empire, pendant les Ve-VIIe siècles, on arrive à désigner les habitants de celui-ci avec les appellatifs provenant des noms des provinces, par exemple: "Scythes", "Mœses", "Thraces", etc, dans le sens de "romains" qui habitaient ces provinces (Scythia Minor, Mœsia ou Thracie). Lorsqu'aux VIIe-Xe siècles, le territoire de l'Empire (maintenant Byzantin) est partiellement occupé par des formations statales allogènes, les habitants d'origine romaine des soi-disantes "Romanies" seront eux-aussi désignés non pas d'après le critère théorique de leur origine mais d'après le nom de la région, de la province ou du thème d'origine ("Macédoniens", "Thraces", "Arméniens", etc)¹⁷⁷. Un cas spécial en est la mention dans *De administrando imperio*, de Constantin Porphyrogénète de la population romane de la Dalmatie par le terme de "Romains" (Ρωμαῖοι), à la différence de celui de "Rhoméis" (Ρωμαιοί), par lequel on désignait les habitants de l'Etat byzantin qui parlaient le grec. Dans ce cas, il s'agit d'une cohabitation des éléments autochtones romans (latins) avec ceux slaves, organisés en "sclavinies". Ce n'est qu'une fois avec la grande offensive byzantine dans les Balkans, sous la dynastie macédonienne, que les sources historiographiques des Xe-XIe siècles prennent connaissance et notent en tant que telles les nouvelles réalités ethniques des territoires balkano-danubiens. Parmi ces réalités, il y a aussi les "Valaques" dont le nom, d'origine germanique a pénétré dans le grec byzantin par filière slave et qui désignait les Roumains au seuil du IIe millénaire ap. J.Ch. A la différence de la population loyale de l'"Empire de nationalité grecque", tel que le Byzance était aux VIIIe-IXe siècles, les Valaques romains qui allaient rentrer entre les limites des frontières du même empire qui les avait perdus et où ils s'étaient formés, sont perçus comme une population nouvelle, "barbare", contrastant avec

¹⁷⁶ V. Grecu, *op. cit.*, p. 5-9; Gy. Moravcsick, *op. cit.*, p. 365-390; Spinei, *Moldova*, p. 41; idem, dans *ArhMold*, 13, 1990, p. 103-108; P. Diaconu, dans *Relations*, p. 235-248; U. Fiedler, *op. cit.*, p. 38-43; I. Barnea, dans *DID*, III, p. 10-15.

¹⁷⁷ Voir la discussion et la bibliographie en L. Bâzru, St. Brezeanu, *Originea*, p. 237.

les "Rhoméïs" de langue grecque¹⁷⁸. La réinstauration de la domination byzantine à la frontière du Danube en 971, sous Jean Tzimiskes, détermine la réorientation des sources narratives vers les régions à gauche et à droite du fleuve, d'autant plus qu'une aspiration qui durait depuis trois siècles des basiléïs de Constantinople devenait réalité¹⁷⁹. Ce sont même certaines sources byzantines contemporaines, par exemple Mihail Attaliates du XIe siècle, qui nous rendent ce que signifiait du point de vue ethnique l'immense espace compris entre les Carpates et les Balkans et entre les embouchures du Danube et la Pannonie pendant les Xe-XIIIe siècles. Dans son œuvre à caractère historique, présentant la situation au Bas Danube entre les années 1072-1073, l'auteur mentionné désigne la population des villes danubiennes comme "à moitié barbare" et parlant "toutes les langues"¹⁸⁰. Le terme "mixobarbare" (à moitié barbare), bien qu'il soit un archaïsme, désignait dans ce cas l'origine ethnique diverse de la population du Danube tout comme le niveau bas de culture et de civilisation, en comparaison avec celui de Constantinople¹⁸¹. La même constatation sur la mosaïque ethnique des régions danubiennes peut être retrouvées dans l'œuvre d'Jean Skylitzes, au XIe siècle¹⁸².

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 238-239; G. Ivănescu, *op. cit.*, p. 185.191; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 178-192; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, éd. Val. Râpeanu, Chișinău, 1991, p. 44-48; P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1994, p. 70-72; N. Iorga, *Istoria românilor*, II, București, p. 101-102; U. Fiedler, *op. cit.*, 1, p. 43-48; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, IIe édition, București, 1993, p. 23-45.

¹⁷⁹ Teodor, *Romanitatea*, p. 53; I. Barnea, dans *DID*, III, p. 71-168; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 274-277; N. Iorga, *Istoria vieții bizantine*, București, 1974, p. 326-327; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, I, éd. V. Spinei, București, 1988, p. 316-317; P. Diaconu, dans *Istros*, 5, 1987, p. 217-220, où l'auteur exprime son avis, selon lequel en 971, les messagers qui se sont inclinés devant Tzimiskes à Dristra représentaient les intérêts de régions nord-danubiennes beaucoup plus étendues que l'on croyait et que les Byzantins s'approprièrent à l'époque. Ces territoires étaient selon P. Diaconu, *op. cit.*, p. 218 "...toute la Valachie, l'Olténie et même une partie de Transylvanie, pour ne plus parler de la moitié sudique de la Moldavie entre les Carpates Orientaux et le Dniestr". L'auteur considère que la Mésopotamie Occidentale, comme thème byzantin qui est mentionné en *Taktikon* d'Escorial, serait une création byzantine d'après 971 (la bataille de Silistra) et elle doit être cherchée dans "la région à gauche du fleuve, y compris dans la Plaine du Danube" (p. 218). U. Fiedler, *op. cit.*, 1, p. 42 et les commentaires de P. Diaconu, *op. cit.*, Călărași, 1994.

¹⁸⁰ *FHDR*, III, p. 73.

¹⁸¹ Pour les discussions concernant ces problèmes, voir *DID*, III, p. 137-138; N. Ș. Tanașoca, dans *RRH*, 1973, 1, p. 61-82.

¹⁸² *DID*, III, p. 128, 138.

*

* *

De ce que nous avons exposé jusqu'à présent, on peut tirer certaines conclusions concernant l'évolution historique de la civilisation entre les Balkans, les Carpates et le Bas Danube du point de vue du rapport des réalités ethniques, telles qu'elles sont présentées dans les sources narratives byzantines appartenant à l'intervalle chronologique V^e-Xe siècles.

1. Il est impossible d'invoquer de manière absolue "un silence des sources", à l'égard de la situation de la population des deux rives du cours inférieur du Danube. Pourtant, il est évident qu'à certains moments de l'intervalle chronologique mentionné, il y a eu une certaine indifférence par rapport à la population du nord du fleuve explicable pendant les VIIe-Xe siècles justement par la situation territoriale et politique de Byzance dont les frontières ne correspondaient plus à celles des IVe-VIe siècles. C'est à cause de cette conjoncture incontestable que beaucoup d'informations ou réalités ethniques n'ont pas été connues directement par l'historiographie byzantine ou n'ont été connues qu'indirectement et après une plus longue période de temps. C'est aussi la cause des imprécisions concernant certains noms ethniques, de la confusion de ceux-ci avec d'autres, de l'utilisation des termes génériques, etc. Les dénominations archaïques utilisées pour certaines populations de l'époque respective sont dues pas seulement à l'ignorance ou à un degré faible de l'information, mais, au contraire, à l'intention de certains auteurs d'étaler leur style culte, classicisant, comme preuve de leur niveau intellectuel¹⁸³.

2. La vision historique de la plupart des sources narratives byzantines correspond parfaitement aux intérêts et aux points de vue officiels des autorités de Constantinople. De cette perspective, de nombreux écrits ont un caractère apologétique, ayant le rôle de consolider le prestige d'un Etat qui voulait être universel, à vocation civilisatrice mais qui, souvent, ne disposait pas de possibilités concrètes pour la matérialisation de telles prétentions. Par conséquent, beaucoup d'auteurs byzantins expriment leur désaccord ou même leur mépris pour l'absence de culture et le primitivisme des civilisations "barbares" avec lesquelles le Byzance, la Nouvelle Rome, entrait en contact.

¹⁸³ Voir les commentaires de J. N. Ljubarskij, *op. cit.*, dans *DOP*, 47, 1993, p. 131-132.

3. Certains auteurs byzantins, bien qu'ils aient franchement annoncé le but scientifique, informationnel de leurs œuvres, l'ont sacrifié en vue d'obtenir des effets littéraires, artistiques, moralisateurs, etc. Du point de vue de l'information à caractère historique, le rôle et la qualité d'un tel écrit doivent être étudiés avec attention et même avec circonspection.

4. Le premier plan de l'intérêt de l'historiographie byzantine a été occupé, du point de vue ethnique, par les populations qui par leur force militaire ou numérique ont affecté, d'une manière positive ou négative, les intérêts de l'Empire.

5. Nous pouvons affirmer que, par une sélection et une critique attentives, dépourvues de préjugés scientifiques ou d'intentions préconçues, on peut obtenir beaucoup d'informations quoiqu'elles ne soient pas toutes directes, sur l'existence et l'évolution d'un fond roman autochtone, ethnique et linguistique, variable du point de vue démographique et parfois mobile du point de vue géographique, entre les limites strictes dictées par l'esprit collectif d'autoconservation et par ses intérêts vitaux. Le phénomène du transport de prisonniers romains ou romans par certains migrants qui venaient du sud du Danube, l'installation consciente de certains fugitifs originaires des provinces byzantines à nord du fleuve, dans un milieu "barbare", les ventes et les rançons de prisonniers et fugitifs pratiquées par les migrants pendant plusieurs siècles, tous ces états de choses dénotent l'existence, souvent sans trace et anonyme, d'un facteur humain continuellement présent des deux rives du Danube. Ce réservoir ethno-linguistique, sur lequel les vicissitudes de l'histoire de la seconde moitié du Ier millénaire ap. J. Ch. n'ont jamais cessé d'agir, est représenté justement par la population daco-thrace-romaine ou romane qui a connu du point de vue démographique aussi bien des augmentations que des diminutions, tantôt sur une rive du Danube, tantôt sur l'autre. Tel que nous l'avons déjà indiqué, certains auteurs byzantins, bien informés, doués d'esprit critique et de discernement, saisissent, autant que l'époque le permettait, le permanent déplacement démographique déclenché par les actions guerrières des migrants, surtout pendant les Ve-VIIe siècles, dans les régions du Danube Inférieur et Moyen. *Malgré toutes les exagérations concernant le grand nombre de prisonniers que les "barbares" aient amenés d'au-delà du fleuve, il faut admettre que leur présence a été, à coup sûr, bénéfique pour le sort de la romanité nord-danubienne, tout comme le fut la*

présence des fugitifs venus de l'Empire établis ici de manière préméditée. G. Brătianu remarquait à juste titre que des "trois couches ethniques successives" de population romane qui est à la base de la formation du peuple roumain, la première a été sans doute constituée par les "colonistes romanisés restés en Dacie", la deuxième était formée par les "prisonniers amenés d'au-delà du Danube par les guerriers germaniques, hunes, avars et slaves" et la dernière couche était représentée par "la population romanisée entre les deux Dacies auréliennes" qui s'est enfuie devant "les Slaves qui s'installaient en Bulgarie, dirigeant ceux qui allaient devenir les Valaques de Pind, vers Thessalie et Epir, d'une part et occupant les régions de l'actuelle Yougoslavie d'autre part"¹⁸⁴. Jugeant les choses de cette manière, nous pouvons expliquer la persistance des dénominations d'eaux, formes de relief, localités antiques du Bassin danubien jusqu'au Moyen Age. Certes, les choses sont beaucoup plus complexes, mais c'est la présence des phénomènes mentionnés dans les récits des historiographes byzantins qui nous oriente vers une telle conclusion.

6. L'affaiblissement de l'intensité de l'influence politique et militaire au Bas Danube entre les VIIIe-Xe siècles a inopinément contribué à l'instauration d'une période relativement calme, surtout à nord du Danube, après la fin des conflits d'ampleur de l'ancien limès danubien. C'est à cette époque-là qu'ont lieu de profondes transformations ethno-linguistiques et socio-économiques qui allaient générer ce que, dans le plan archéologique, on appelle "la culture Dridu" ou "balkano-carpato-danubienne" et que se détermine le processus de naissance de la langue et du peuple roumain¹⁸⁵.

Une image globale sur cette problématique doit bénéficier de l'apport d'autres recherches, archéologiques, linguistiques, anthropologiques, ethnographiques, etc. Nous considérons que notre modeste contribution a mis de nouveau des problèmes qu'on considérait définitivement expliqués, tandis que notre intention a été justement de revaloriser des informations déjà signalées.

(Traduit par *Coralia-Alexandra Costas*)

¹⁸⁴ Brătianu, *O enigmă*, p. 80-81; P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1994, p. 13-29, 42-25; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 17-45.

¹⁸⁵ Voir la note antérieure.

ABRÉVITIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- Bârzu, L., Brezeanu, St., *Originea = Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991.
- Brătianu, Gh. I., *O enigmă = O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, éd. St. Brezeanu, București, 1988.
- DID* = R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971.
- FHDR* = *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, III, București, 1970, 1975.
- Hunnen* = F. Altheim, *Geschichte des Hunnen*, vol. II, V, Berlin, 1969, 1962.
- Jordanes, *Getica* = Jordanes, *Getica*, éd. I.C. Drăgan (trad. G. Popa-Lisseanu), Roma, 1987.
- Iorga, *Histoire*, II = N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale, II, Les maîtres de la terre*, București, 1937.
- Mauricius, *AM* = Mauricius, *Arta militară*, éd. H. Mihăescu, București, 1970.
- Mihăescu, *La langue* = H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București, 1978.
- Mihăescu, *La romanité* = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993.
- Pârvan, *Contribuții* = V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, éd. N. Zugravu, București, 1992.
- Popa-Lisseanu, G., *Continuitatea = Continuitatea românilor în Dacia, dovezi nouă*, București, 1941.
- Popa-Lisseanu, G., *Dacia* I, II = *Dacia în autorii clasici; Autorii latini clasici și postclasici* (vol. I), *Autorii greci și bizantini* (vol. II), București, 1943.
- Popa-Lisseanu, G., *IIR* = *Izvoarele istoriei românilor*, I-XV, București 1934-1939.
- Procopius, *Istoria secretă* = Procopius din Caesarea, *Istoria secretă*, éd. H. Mihăescu, București, 1972.
- Procopius, *Războiul* = Procopius din Caesarea, *Războiul cu gotii*, éd. H. Mihăescu, București, 1963.
- Relations* = *Relations between the Autochthonous Populations and the Migratory Populations*, București, 1975.

- Teofilact, *Istorie* = Teofilact Simocata, *Istorie bizantină*, éd. H. Mihăescu, București, 1975.
- Spinei, *Moldova* = V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1992.
- Teodor, *Creștinismul* = D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.
- Teodor, *Romanitatea* = D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981.
- Velkov, *Cities* = V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977.
- Villes* = *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Roma, 1984.
- Völker* = *Die Völker Südosteuropas in 6. bis. 8 Jahrhundert* (éd. B.Hänsel), in *Südosteuropa Jahrbuch*, 17. Band, Berlin, 1987.

STUDII INTERDISCIPLINARE

**LES MICROMAMMIFERES DE LA
GROTTE VALEA COACĂZEI (VILLAGE DE
MOECIU, DEPARTEMENT DE BRAȘOV, ROUMANIE).**

PAR

ALEXANDRA-CRISTINA PAUNESCO

I. Présentation générale du gisement (fig. 1).

A une altitude de 864 m, la grotte Valea Coacăzei est située au sud-sud-ouest du village Pesteră, et dans la même orientation, à environ 3,5 km de la grotte Liliacilor. Creusée dans le massif calcaire, elle possède deux ouvertures : une large, vers le sud, et une étroite vers le fond, produite par l'effondrement de la voûte. Sa longueur avoisine 40 m. Son numéro de code est : 1271/5 (Goran, 1982).

La grotte se trouve à peu près à 20 m au-dessus du ruisseau Valea Seacă, sur sa rive gauche. Approximativement à 30 m, ce ruisseau rejoint, dans la Vallée Coacăzei, d'autres ruisseaux.

I.1. Historique. Cette grotte a été fouillée en 1934 par Alfred Prox. Ce dernier y a effectué deux sondages : l'un à l'entrée, d'environ 10 m², et l'autre, plus petit, vers le fond. Prox a identifié six niveaux stratigraphiques, numérotés de haut en bas (Prox, 1938).

Dans le niveau 5, il a trouvé beaucoup de macrofaune (de l'ours de caverne, de la hyène, du renard, du loup et du cerf), ainsi que trois lames de jaspé et deux éclats de silex. Prox n'a pas attribué ces pièces à une culture paléolithique, et selon la communication du Dr. Al. Păunescu, elles peuvent être attribuées à l'Aurignacien.

Dans le niveau inférieur 6, Prox a identifié seulement des ossements d'ours de caverne.

Plus tard, en 1958, un collectif de chercheurs (I. Pop, Dardu-Nicolăescu-Ploșor et C. Rîșcuția) conduit par C. S. Nicolăescu-Ploșor,

a effectué un sondage de 12 m² vers l'entrée de la grotte; mais ces fouilles menées jusqu'à 2,80 m n'ont pas atteint le substratum calcaire.

C. S. Nicolăescu-Plopșor (1958) a identifié deux niveaux d'habitat : Moustérien final et Aurignacien .

En 1984 et 1985, Al. Păunescu a effectué deux sondages : la coupe A/1984 de 2 m² et la coupe B/1985 de 1m² (figure 2).

Selon Păunescu la succession stratigraphique du sommet à la base est la suivante :

1. Sol noirâtre d'une épaisseur d'environ 0,05 m.
2. Sol gris-jaunâtre, sableux à rares pierres, d'une épaisseur de 0,08 à 0,13 m.
3. Sol jaune sombre, sableux, à rares pierres, d'une épaisseur de 0,23 à 0,27 m.
4. Sol jaunâtre, sableux, avec des pierres petites et moyennes, d'une épaisseur de 0,13 à 0,30 m
5. Sol jaune-rougeâtre, sableux, avec des pierres petites et moyennes, d'une épaisseur de 0,10 à 0,15 m.
6. Sol jaunâtre pâle sableux, avec des pierres de taille grande et moyenne, d'une épaisseur de 0,15 à 0,28 m.
7. Sol rouge cramoisi, sableux, très riche en pierres de toute taille, d'une épaisseur de 0,65 à 0,80 m.
8. Sol jaunâtre, sableux, avec des pierres de taille moyenne, d'une épaisseur de 0,20 à 0,25 m.
9. Sol jaunâtre, sableux, avec des pierres de taille petite et moyenne, d'une épaisseur de 0,18 à 0,25 m
10. Sol rouge cramoisi sableux, avec des pierres de taille grande et moyenne, très abondantes, d'une épaisseur de 0,18 à 0,20 m.
11. Sol rouge cramoisi, sableux, avec des pierres des toutes tailles et très abondantes, d'une épaisseur moyenne de 0,20 m.

Ces fouilles ont été effectuées jusqu'à une profondeur de 2,50 m.

Du point de vue archéologique, le même auteur a distingué 4 niveaux d'habitat (figure 3):

- Niveau I : Moustérien (15 à 25 cm) correspondant essentiellement à la strate 7.
- Niveau II : Aurignacien (10 à 15 cm), correspondant à la strate 5.
- Niveau III : Gravettien (20 à 25 cm), correspondant à la strate 3.

■ Niveau IV : Postpaléolithique, correspondant à la strate 2.

Le matériel lithique découvert n'est pas abondant.

Selon Păunescu, 28 pièces ont été recueillies dans le niveau I, dont la majorité sont atypiques. Seulement 6 outils sont typiquement moustériens. On distingue : une pièce denticulée sur éclat, en silex ; une pièce denticulée (à l'extrémité distale) sur éclat en grésille silicieuse ; un racloir transversal droit sur éclat en grésille silicieuse ; un racloir transversal convexe sur éclat en silex ; un racloir simple convexe sur éclat en quartzite, et une pointe atypique sur éclat denticulé, en silex.

Les autres pièces sont représentées par des éclats simples, des esquilles en quartzite et en grésille silicieuse, ainsi que par un nucleus atypique en silex rougeâtre.

Le niveau II a offert quelques éclats en quartzite, des esquilles de quartzite, ainsi qu'un fragment de lame sans retouches en grésille silicieuse noire.

Dans le niveau III ont été trouvés : un fragment de lame, quelques éclats et esquilles en quartzite, une esquille de silex. Dans ce niveau, a également été mis à jour un foyer d'une épaisseur de 5 à 10 cm.

En même temps, dans la coupe A, a été découvert un foyer de forme ovale (1,20 - 1,25 m sur 0,70 - 0,80 m), dont la partie centrale est située sur une ébauche du substratum calcaire, autour de laquelle l'homme préhistorique a placé de nombreuses pierres. Quatre pièces (deux éclats et un fragment de boule de quartzite ainsi qu'un nucléus atypique en silex) ont été trouvés dans ce foyer moustérien.

I.2. Datation par C¹⁴. Le niveau moustérien de la coupe A (profondeur 1,35 à 1,50 m) a été daté à 34 400 ± 500 B.P. (Gr. N - 16141) d'après le collagène des os trouvés dans un foyer.

I.3. La faune. Selon C. S. Nicolăescu-Plopșor, la grande faune est représentée par :

Ursus arctos L. (profondeur 0,40-1,20 m) ;

Ursus spelaeus Rosemm et Heinroth (profondeur 0,95-2,60 m) ;

Vulpes vulpes L. (profondeur 0,30-1,90 m) ;

Canis lupus L. (profondeur 0,90-1,10 m) ;

Felis spelaea Goldf (profondeur 1,05-1,15 m).

La microfaune déterminée par E. Terzea (1971) comprend 12 espèces et provient (selon la stratigraphie de Păunescu, 1985) uniquement des niveaux 1-2 ?, 5 et 6.

La liste des espèces est la suivante:

Ordre des Insectivores :

Sorex araneus L. (niv. 6, 5, 1-2 ?);

Neomys fodiens (Pennant) (niv. 1-2 ?);

Crocidura leucodon Herman (niv. 6);

Ordre des Rongeurs :

Microtus gr. *arvalis-agrestis* (niv. 6, 5, 1-2 ?);

Microtus gregalis Pallas (niv. 5);

Microtus nivalis Martins (niv. 6, 5);

Microtus oeconomus Pallas (niv. 6, 5);

Pitymys subterraneus (Sél.-Longch.) (niv. 6, 5, 1-2 ?);

Clethrionomys glareolus Schreber (niv. 5, 1-2 ?);

Apodemus sylvaticus L. (niv. 6, 1-2 ?);

Arvicola terrestris L. (niv. 6);

Glis glis L. (niv. 1-2 ?);

Ordre des Chiroptères : Gen. et sp. indet. (niv. 5 et 1-2 ?).

Selon le même paléontologue, le niveau 6 peut être attribué à l'interstade Würm ancien - Würm moyen, le niveau 5 au début du Würm moyen et les niveaux 1-2 à l'Holocène.

Rădulesco & Samson (1992) ont déterminé dans le niveau 3a, *Citellus cf. citelloides*.

II. La microfaune.

Le matériel mis à notre disposition est constitué en grande partie par celui découvert dans la campagne de fouille de l'année 1958, (les prélèvements ayant été effectués de 5 en 5 cm, jusqu'à une profondeur de 0,55 m), d'autre part, à une partie de celui de 1984 (les prélèvements

étant effectués de 10 en 10 cm, jusqu'à une profondeur de 2,00 m), et enfin du matériel provenant de la campagne de 1985 (le prélèvement ayant été effectué de 5 en 5 cm, jusqu'à une profondeur de 0,60 m). Les tableaux 1 à 3 donnent la représentation de chaque espèce selon le nombre minimum d'individus, en stratigraphie. Un grand nombre de molaires découvertes en 1958 n'ont pas d'appartenance stratigraphique (tableau 4).

II.1. Ordre des Rongeurs.

Famille des Arvicolidae

Genre *Microtus* Schrank, 1798

Microtus arvalis Pallas, 1779

Matériel: 435 M_1 (207 M_1 G; 228 M_1 D), soit isolées, soit attachées aux mandibules avec M_2 et très rarement avec des M_3 .

En considérant seulement sur la morphologie de la M_1 , il est très difficile de différencier entre le campagnol des champs (*M. arvalis*) et le campagnol agreste (*M. agrestis*). Si les morphotypes extrêmes sont identifiables, les formes intermédiaires peuvent difficilement être rattachées à l'une ou l'autre de ces deux espèces. Chez *M. agrestis*, la seconde molaire supérieure possède un petit angle saillant postéro-interne supplémentaire qu'on ne retrouve pas chez *M. arvalis*, et qui permet de différencier les deux espèces. Mais, malheureusement, nous ne disposons pas de molaires supérieures.

Sur notre matériel, la morphologie des M_1 est très variable (figure 4). Le complexe antérieur de la M_1 est en général symétrique, avec les triangles T6 et T7 plus ou moins confluent dans une boucle antérieure arrondie. On trouve aussi la morphologie de type "agrestoïde" avec les T6 -T7 alternes et faiblement confluent. On peut constater aussi une complication au niveau du complexe antérieur, manifestée par l'apparition du T8.

Dans certains cas, les premières molaires inférieures présentent une dissymétrie entre les triangles externes et internes, mais en calculant la moyenne du rapport entre la largeur du T4 (côté externe) et celle du T5 (côté interne) - selon le schéma proposé par Nadachowski (1984) - notre population rentre dans les limites de *Microtus arvalis* ($XIT4/XIT5 = 0,75$).

L'histogramme de fréquence de la longueur des M_1 (figure 5), ainsi que celui du rapport $IT4/IT5$ (figure 6), montre une courbe en cloche qui suit une distribution normale (courbe de Gauss). Nous

sommes donc en présence d'une population homogène. Le test de normalité de chi 2 égal à 2,086 montre une distribution gaussienne de la longueur des M_1 .

Les dimensions de ces molaires assez élevées (tableau 5 et 6), rentrent néanmoins dans les limites des variations connues en Roumanie pour *M. arvalis*.

Pour la moyenne de la longueur des M_1 entre la population de la grotte Valea Coacāzei et celle de la grotte Bordu Mare (Păunescu & Abbassi, sous presse) ou encore celles des populations actuelles de Reci (Covasna), d' Ukraine (Rekovet & Nadachowski, 1984) l'application du test de Student (test t) montre des différences non significatives. Par contre, la différence est hautement significative pour un risque de 1% entre l'échantillonnage de *M. arvalis* de Valea Coacāzei et ceux de *M. agrestis* de Dealul Burzāu (Jurcsak & all., 1984), de Pologne (Nadachowski, 1984) et de Medzhibozh - Ukraine (Rekovet & Nadachowski, 1984).

Le diagramme de dispersion longueur/largeur des M_1 de *Microtus arvalis* (figure 7) de la grotte Valea Coacāzei et des autres grottes des Carpates tout comme de la forme actuelle de Reci (département de Covasna) montre des populations proches.

Comme on l'a déjà montré, si la population de la grotte Valea Coacāzei ne se différencie pas significativement de la population actuelle de *Microtus arvalis* (Reci, département de Covasna), elle se différencie, en revanche, de toutes les autres populations de *Microtus agrestis* de Roumanie. En même temps, par sa morphologie dentaire, ainsi que son rapport $IT4/IT5$ (égal à 0,75) et la distribution gaussienne des longueurs des M_1 , notre population peut être rapprochée de *Microtus arvalis*.

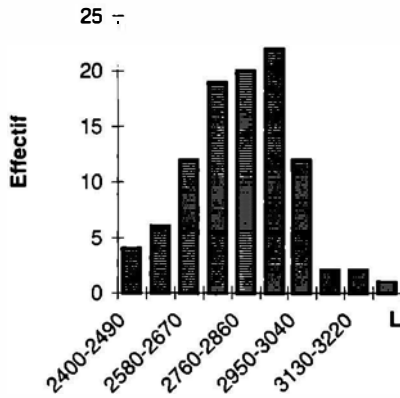

Fig. 5. *Microtus arvalis* de la grotte Valea Coacăzei.
Histogramme des longueurs de M_1 .

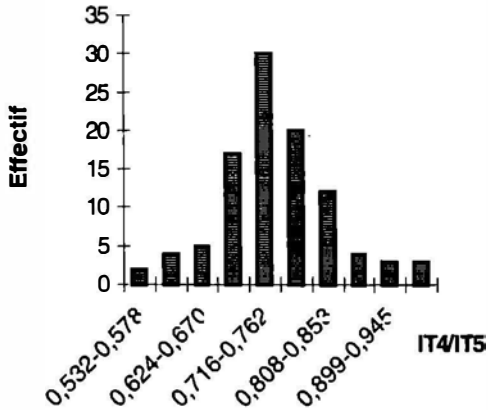

Fig. 6. *Microtus arvalis* de la grotte Valea Coacăzei.
Histogramme de fréquence du rapport IT_4/IT_5 des M_1 .

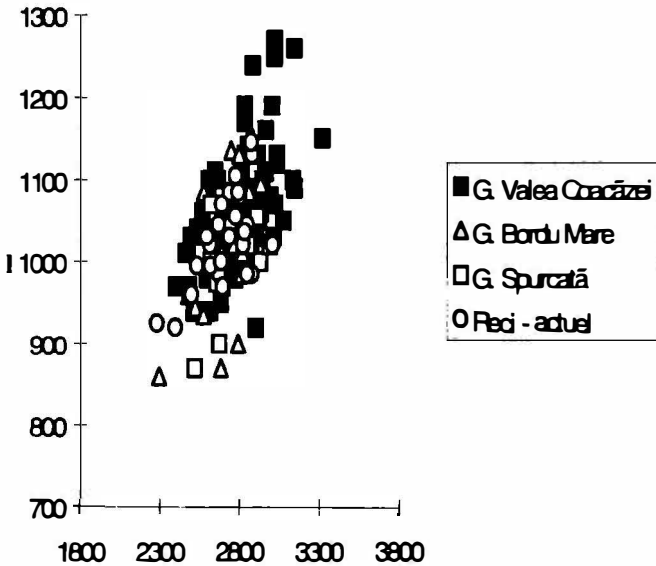

Fig. 7. *Microtus arvalis* de plusieurs sites de Roumanie. Diagramme de dispersion longueur/largeur des M_1 .

Microtus nivalis Martins, 1842.

Matériel : 86 M_1 (45 M_1 D ; 41 M_1 G) dont certaines sont portées par des mandibules.

La morphologie du complexe antérieur des M_1 est variable. Certaines molaires présentent un faible A8, alors que sur d'autres, celui-ci est absent. La boucle antérieure est plus ou moins large, parfois cordiforme. L'ouverture du T5 dans la boucle antérieure varie entre 0,008 mm et 0,206 mm. L'émail est épais et le ciment abondant (figure 8).

La figure 9 présente l'histogramme des longueurs des M_1 . Le test de normalité chi 2 égal à 1,601 montre une distribution gaussienne, ceci nous permettant d'affirmer que nous sommes en présence d'une seule population.

Les dimensions de ces molaires sont données dans les tableaux 7 et 8. Les valeurs extrêmes rentrent dans les limites de variation connues en Roumanie pour cette espèce (tableau 7).

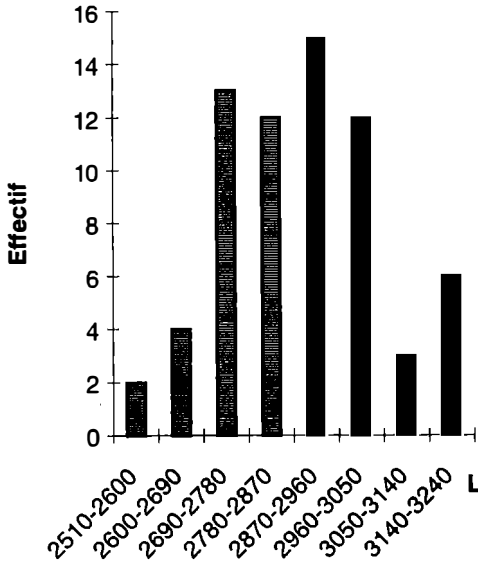

Fig. 9. *Microtus nivalis* de la grotte Valea Coacăzei.
Histogramme des longueurs des M_1 .

Nous avons appliqué le test de Student dans le but de comparer la moyenne des longueurs des M_1 de *Microtus nivalis* de Valea Coacăzei avec celles des autres populations würmiennes et actuelles. La différence n'est pas significative dans le cas des populations de Bordu Mare (Păunescu & Abbassi, sous presse), de Pologne (Nadachowski, 1984) et celles actuelles de France (Păunescu) et de Suisse (Niethammer & Krapp, 1982).

D'après les données mises à notre disposition, la longueur moyenne des M_1 n'a pas beaucoup varié depuis la dernière glaciation.

Microtus gregalis Pallas, 1778.

Matériel : 24 M_1 (15 M_1 G ; 9 M_1 D) dont la plupart sont portées par des mandibules.

La morphologie des M_1 (figure 10) varie entre les deux types extrêmes : gregaloïde (sur 5 M_1 , ou A8 est absent) et arvaloïde (sur 3 M_1 , ou A8 est marqué) reliés entre eux par toute une série de formes intermédiaires - morphotype gregalo-arvaloïde (sur 16 M_1). Deux M_1

présentent un T4 et T5 confluent, formant un “rhombe pitymyen” imparfait.

L’histogramme des longueurs des M_1 (figure 11) présente un seul pic et suit une distribution normale (courbe de Gauss) qui indique une population homogène.

Les dimensions des M_1 sont données dans le tableau 9.

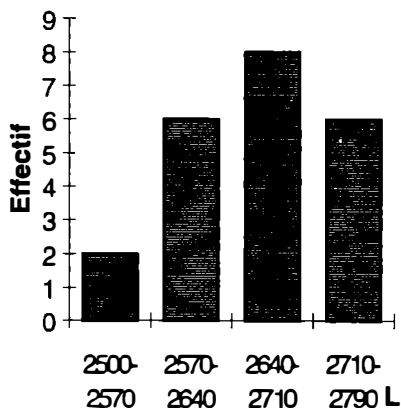

Fig. 11. *Microtus gregalis* de la grotte Valea Coacăzei.
Histogramme des longueurs des M_1 .

Afin de comparer les moyennes des longueurs de M_1 l’application du test de Student a montré que la population de *M. gregalis* de la grotte Valea Coacăzei, ne se différencie ni de celle de Sîndomic 2 (Rădulesco & Samson, 1975), ni de l’Ariusd (Rădulesco & Samson, 1975), ni des populations plus anciennes comme celles de Gunki (Rekovets & Nadachowski, 1995), de Matveevka (Rekovets & Nadachowski, 1995) ou de Morozoovka (Rekovets & Nadachowski, 1995). Par contre, la différence est significative pour un risque de 5% avec les populations de la grotte Cheia (Rădulesco & Samson, 1975), de Dealul Burzâu, appartenant à *M. gregalis anglicus* (Jurcsak & all., 1984), des formes de steppe d’Ukraine - *M. gregalis gregalis* (Rekovets, 1985) ainsi que de celle du toundra d’Ukraine - *M. gregalis major* (Rekovets, 1985).

Avec la moyenne de la longueur de 2,66 mm, *M. gregalis* de la grotte Valea Coacăzei est une forme de petite taille ressemblant à celle

décrite par Chaline (1972) à La Fage (XL = 2,67), et appartenant à *Microtus gregalis martelensis*. Un rapprochement morphologique et métrique a été également constaté avec une autre population plus ancienne (du Pléistocène moyen) de France - La Caune de l'Arago (XL = 2,69 mm) (Păunescu, sous presse a). L'application du test de Student a mis en évidence des différences non significatives entre la population de Valea Coacăzei et celles de La Fage et de l'Arago, ainsi qu'entre celle de La Fage et de l'Arago.

Donc, selon sa morphologie et sa petite taille, le campagnol des hauteurs de Valea Coacăzei est plus proche de la sous-espèce *Microtus gregalis martelensis*.

Microtus oeconomus Pallas, 1776.

Matériel : 6M₁ (3M₁ G , 3M₁ D).

La morphologie des ces M₁ est assez constante. Le A7 est bien marqué et le A8 est absent (fig. 12). L'ouverture du T5 dans la boucle antérieure est large (la valeur maximale atteint 0,528 mm).

Les dimensions sont données dans les tableaux 10 et 11. Ces valeurs rentrent dans les limites de variation de l'espèce.

Selon sa petite taille, la forme de Valea Coacăzei se rapproche des populations actuelles d'Ukraine, de Pologne, d'Allemagne et s'éloigne de la population de la grotte Cheia (Jurcsak & all., 1984) ainsi que de celle de grande taille de Novgorod, attribuée à *Microtus oeconomus major* (Rekovet, 1985).

Les exemplaires de Valea Coacăzei sont attribués à *Microtus oeconomus* (morphotype *oeconomus* - selon la description de Nadachowski, 1982).

Genre *Terricola*

Terricola (Pitymys) subterraneus

de Sélys-Longchamps, 1836.

Matériel : 19 M₁ (14 M₁ D ; 5 M₁ G) - des dents isolées ainsi que celles portées par des mandibules avec M₁₋₂.

Les dimensions des M₁ sont données dans les tableaux 12 et 13.

Les mesures que nous avons prises sur les M₁ de *Terricola (Pitymys)* correspondent au schéma proposé par Brunet-Lecomte (1988).

Les principaux caractères qui permettent de différencier les espèces de *Terricola (Pitymys)*, selon le même auteur sont : la longueur totale de la M_1 , la longueur relative de la partie antérieure de la M_1 , l'inclinaison du rhombe pitymyen, ainsi que l'ouverture de la boucle antérieure de la M_1 . Les premières molaires inférieures de notre population possèdent une petite taille, un grand développement de leur partie antérieure ; le rhombe pitymyen n'est pas incliné et la boucle antérieure est assez fermée (figure 13).

L'histogramme des longueurs des M_1 (figure 14) présente un seul pic et suit une distribution normale, matérialisée par une courbe en cloche (courbe de Gauss) qui démontre que nous avons affaire à une population homogène.

En comparant la moyenne de la longueur des M_1 de notre population ainsi que les valeurs extrêmes avec les données trouvées dans la littérature, on constate que celles-ci se rapprochent du point de vue métrique.

L'application du test de Student n'a pas mis en évidence des différences significatives entre la population de Valea Coacăzei et les populations Würmiennes et Pléniglaciales de Pologne (Nadachowski, 1984).

D'après nos connaissances, seuls deux sites de Roumanie ont livré des M_1 d'une forte taille ayant été attribuées à la même espèce : la grotte Măgura ($LM_1 = 2,92$ mm - Terzea, 1970) et à la grotte n° 4 de Scocul Scorotei ($LM_1 = 2,94$ mm - Rădulesco & all., 1991).

Selon la morphologie et la biométrie des M_1 , la population de Valea Coacăzei peut être rattachée à *Terricola (Pitymys) subterraneus*, mais une révision de toutes les populations de Roumanie, s'imposera.

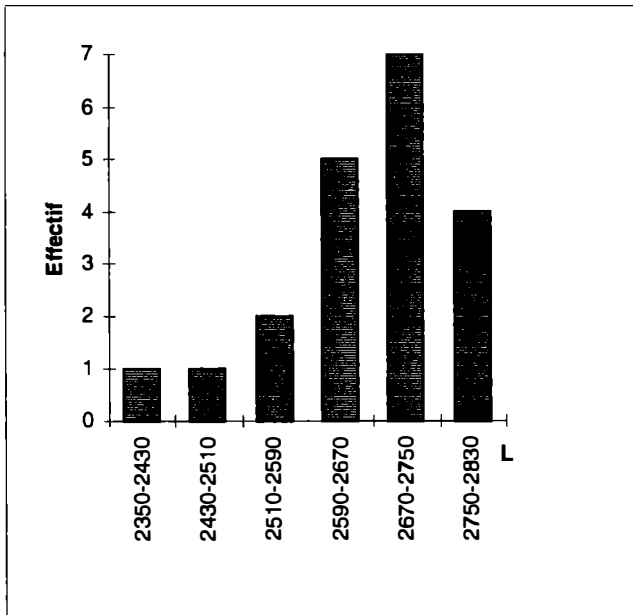

Fig. 14. *Terricola (Pitymys) subterraneus* de la grotte Valea Coacăzei. Histogramme des longueurs des M_1 .

Genre *Clethrionomys*. *Clethrionomys glareolus*
Schreber, 1780.

Matériel : 14 M_1 (9 M_1 D ; 5 M_1 G) - dents isolées, ainsi que des mandibules avec M_{1-2} .

Les M_1 se caractérisent par leur dissymétrie (figure 15), liée au développement du T6. Les triangles communiquent largement entre eux. Par exemple, l'ouverture entre T4 et T5 varie entre 0,033 mm et 0,207 mm (N=12 ; moyenne = 0,130 mm). Le T5 communique avec la boucle antérieure par un col large compris entre 0,161 mm et 0,318 mm (N=12 ; moyenne = 0,228 mm). La boucle antérieure est aussi large (N=12 ; moyenne = 0,593 mm ; valeurs extrêmes : 0,439 - 0,671 mm). Sur la plupart du matériel, on a constaté la présence du T6.

Les tableaux 14 et 15 donnent les dimensions des molaires de *Clethrionomys glareolus*.

Ses dimensions sont assez élevées mais elles rentrent dans les limites de variation de l'espèce. Il semble que notre population est plus proche du point de vue métrique de celle de la grotte Hotilor (Terzea,

1971) et Măgura (Terzea, 1970), mais ne disposant pas des données complètes, nos affirmations doivent être prises avec réserve.

Genre *Arvicola* Lacépède, 1799.
Arvicola terrestris Linné, 1758..

Matériel : 2M₁ (1M₁ G ; 1M₁ D) (figure 16).

Le nombre de pièces découvertes dans la grotte Valea Coacăzei ainsi que dans les autres grottes des Carpates est très faible. C'est la raison pour laquelle, en Roumanie, durant le Pléistocène supérieur, les données concernant le genre *Arvicola* ne sont pas nombreuses, et les valeurs de l'épaisseur de l'émail (le S.D.Q. : Schmelzband Differenzierungs Quotienten) pour certaines grottes des Carpates (Păunescu, 1995) doivent être prises avec beaucoup de précautions.

Les valeurs obtenues pour ces molaires sont données dans le tableau 16.

La moyenne du S.D.Q. pour les deux M₁ de Valea Coacăzei est égal à 87,65 ; cette valeur se situe entre celles de Dealul Burzău - Würm inférieur (S.D.Q = 84,654) et de Baia de Fier - Würm supérieur (S.D.Q. = 88,50) (Păunescu, 1995).

Famille Gliridae Thomas, 1897

Genre *Muscardinus Muscardinus avellanarius* Linné, 1758.

Matériel : une mandibule gauche avec M₂.

Les restes de Muscardin ne sont pas abondants. A notre connaissances, des restes ont aussi été retrouvés - dans la grotte Măgura (Terzea, 1970) et Cioarei - Borosteni (Chaline, 1987).

Les dimensions de la M₂ sont : 1,56 mm de longueur sur 1,38 mm de largeur.

Famille Cricetidae Rochebrune, 1883
 Genre *Cricetus Cricetus cricetus* Linné, 1758.

Matériel : deux mandibules (gauche et droite) avec M₁₋₃ (figure 17).

La taille des ces molaires est assez élevée (tableau 17) et se rapproche de celle de l'exemplaire trouvé par Chaline (1972) à Gerde - France.

Famille Sciuridae Gray, 1821.

Genre *Citellus* Oken, 1816. *Citellus cf. citellus* Linné, 1766.

Matériel : un fragment de mandibule droite avec M₂.

Pendant le Würm, *Citellus citellus* se trouvait en Transylvanie, dans plusieurs sites : à Dealul Burzău (Hamar & Csak, 1969), à Coseni (Rădulesco, 1972), dans la grotte Bordu Mare (Gaâl, 1928 ; Păunescu & Abbassi, sous presse), dans la grotte Spurcată (Păunescu, sous presse b), ainsi qu'au nord d'Oltenie, dans la grotte Cioarei - Borosteni (Chaline, 1987). Il se retrouve en association avec le Hamster et dans certains sites, avec la Marmotte, indiquant l'extension des steppes (Rădulesco, 1972).

Ses dimensions sont : 2,34 mm de longueur sur 2,71 mm de largeur. La dent présente des traces de digestion. A partir d'une seule dent, l'appartenance spécifique est difficile à établir. C'est la raison pour laquelle nous adoptons la dénomination de *Citellus cf. citellus*.

Famille Muridae Gray, 1821. Genre *Apodemus* Kaup, 1829

Apodemus cf. sylvaticus Linné, 1758.

Matériel : une mandibule droite avec M_{1,3} (figure 18).

Les dimensions de ces molaires sont données dans le tableau 18. Les valeurs obtenues pour la mandibule de Valea Coacăzei rentre dans les limites de variation connues en Roumanie pour *Apodemus sylvaticus*.

En général, il est difficile de différencier entre les deux espèces de mulots : *A. sylvaticus* et *A. flavicollis*. Selon Pasquier (1974), les traits caractéristiques qui permettent de les distinguer sont : le rapport L/l des M₂ inférieures et supérieures et le pourcentage de t₉ réduit aux M². En même temps, il y a une différence de taille pour la M₁ et M₂ (les molaires sont plus longues et plus étroites chez *A. flavicollis*) et de forme (M₂) plus carrée chez *A. sylvaticus* (Rădulesco & all. 1991). Ayant à notre disposition seulement une mandibule de mulot, il est très difficile d'établir son appartenance spécifique. C'est la raison pour laquelle on adopte la dénomination d'*Apodemus cf. sylvaticus*.

II.2. Ordre des Insectivores.

Famille de Soricidae

Genre *Sorex* Linné, 1758

Sorex araneus Linné, 1758

Matériel: 24 mandibules (11 droites, 13 gauche) avec M_{1-3} .

Les valeurs obtenues sont données dans le tableau 19.

Selon leur morphologie (figure 19.1) et leurs dimensions, les molaires découvertes dans la grotte Valea Coacâzei se rapprochent de celles des autres sites: grotte Măgura, grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulescu & all., 1991) ainsi que des formes actuelles (tableau 20).

Sorex minutus Linné, 1766

Matériel: une mandibule droite complète (figure 19.2).

Les dimensions sont données dans le tableau 21.

Selon ses traits caractéristiques, cette mandibule de Valea Coacâzei peut être attribuée à *Sorex minutus*; ses dimensions rentrent dans les limites de variations de l'espèce actuelle (tableau 22).

Genre *Neomys* Kaup, 1829

Neomys fodiens Pennant, 1771

Matériel: une mandibule gauche complète (figure 19.3).

Ses dimensions sont données dans le tableau 23.

Famille de Talpidae

Genre *Talpa* Linné, 1758

Talpa europaea Linné, 1758

Matériel: un cubitus et un humérus droit, 2 mandibules (une gauche et une droite), dépourvues de dents.

III. Paléoécologie.

La paléoécologie de la grotte Valea Coacăzei a fait l'objet d'une note publiée par Terzea (1971) ainsi que d'une étude paléoécologique réalisée par Rădulesco & Samson (1992).

Les espèces de rongeurs et d'insectivores que nous avons étudiées proviennent des niveaux 1 à 9, jusqu'à une profondeur de 2,00 m. L'espèce dominante, *Microtus arvalis* (75% de la totalité du matériel) est présente jusqu'à 1,80 m, avec deux exceptions: entre 1,60-1,70 m et 0,90-1,00 m. Le dernier intervalle correspond à une lacune de microfaune. Ainsi, il convient de préciser que dans le matériel mis à notre disposition, : *Glis glis* (couche 1-2 ?) et *Crociodura leucodon* (couche 6), cités par Terzea (1971) n'ont pas été retrouvés.

Nous avons regroupé les espèces recueillies à la grotte Valea Coacăzei en différentes catégories écologiques selon le modèle proposé par Marquet (198999):

I - Espèces d'espaces découverts marécageux boréaux : *Microtus oeconomus* ;

II - Espèces de steppes continentales très arides: *Microtus gregalis* ;

III - Espèces de steppes continentales arides: *Cricetus cricetus*, *Citellus sp.*;

IV - Espèces d'espaces découverts peu arides: *Microtus arvalis*;

V - Espèces de prairies et d'espaces humides: *Terricola (Pitymys) subterraneus* ;

VI - Espèces de bordures d'eau : *Arvicola terrestris* ;

VII - Espèces rupicoles héliophiles : *Microtus nivalis* ;

VIII - Espèces forestières tempérées : *Clethrionomys glareolus*, *Apodemus sylvaticus*, *Muscardinus avellanarius*, *Sorex sp.*, *Neomys fodiens*,

IX - Espèces ubiquistes: *Talpa europaea*.

De la base au sommet, les associations sont les suivantes:

- Niveau stérile archéologique (2,00 m à 1,10 m - couches : 9, 8, 7) : on retrouve seulement *Microtus arvalis* (entre 1,80-1,70; 1,60-1,30 m); *Microtus arvalis* et *Talpa europaea* (entre 2,00-1,90 m et 1,40-1,30 m); *M. arvalis*, *M. oeconomus* et *M. gregalis* (entre 1,30-1,20 m).

- Niveau Moustérien (couche 6) *Microtus arvalis* est associé à *Sorex araneus* (1,10-1,00 m).

- Lacune de microfaune (1,00-0,90 m).
- Niveau Aurignacien (couche 5) : *M. arvalis* est associé à *Arvicola terrestris* (0,80-0,70 m).
- Niveau stérile archéologique (couche 4a et 4b - selon Rădulesco & Samson (1992) : *M. arvalis* est associé à *M. gregalis* (couche 4a, entre 0,70-0,60 m) et respectivement associé à *Terricola (Pitymys) subterraneus*, à *M. oeconomus*, *M. nivalis* et *Sorex araneus* (couche 4b, entre 0,60-0,50 m).
- Niveau Gravettien (couche 3) : *M. arvalis* est associé à *Sorex araneus*, *M. gregalis* et *Neomys fodiens* (niveau 3c -Rădulesco & Samson, 1992- entre 0,40-0,30 m) et associé à *M. nivalis*, *M. gregalis*, *Clethrionomys glareolus*, *Terricola (P.) subterraneus*, *Sorex araneus* et *Talpa europaea* (couche 3 b - entre 0,30-0,20 m).
- Niveau postpaléolithique (couche 2 - entre 0,20-0,10 m) : correspond à la couche 3a selon Rădulesco & Samson, 1992. *M. arvalis* est associé à *M. gregalis*, *Terricola (P.) subterraneus*, *M. nivalis*, *Clethrionomys glareolus*, *Apodemus cf. sylvaticus*, *Sorex araneus* et *Citellus cf. citellus*.
- Niveau récent (couche 1 - entre 0,10-0,00 m) : *M. arvalis* est associé à *M. nivalis*, *Terricola (P.) subterraneus*, *Cricetus cricetus*, *Muscardinus avellanarius*, *Sorex araneus* et *S. minutus*.

La figure 20 présente le climatogramme de la grotte Valea Coacăzei (données en % d'après le N.M.I.). Comme le matériel s'est avéré être très pauvre pour les niveaux les plus anciens, il n'a pas été possible de réaliser la représentation graphique.

- L'association de *M. arvalis* et *M. gregalis* indique un climat froid, sec, et un paysage découvert, steppique. La présence du *M. oeconomus* indique une certaine humidité, cause de la présence d'endroits marécageux dans cette vallée. Les ruisseaux et les torrents qui se versaient ici et pouvaient s'assécher laissaient pour un certain temps des marécages.

- L'apparition du *Sorex araneus* dans le niveau Moustérien et la disparition des éléments de steppe aride ou très aride, indiquent une amélioration climatique. Le paysage reste découvert, peu aride (l'existence du *M. arvalis*), avec une extension de la forêt et une certaine humidité.

- La présence des cours d'eau dans cette vallée et dans ses alentours est indiquée par la présence d'*Arvicola terrestris*, dans le niveau Aurignacien.

On peut donc en déduire que durant ces périodes, le paysage n'a pas beaucoup changé, le climat étant modéré.

Il est intéressant de remarquer (figure 20) l'évolution du climat à partir de la couche 4. L'élément des espaces découverts peu arides (*M. arvalis*) reste prédominant dans toute cette séquence. *M. nivalis* - forme rupicole héliophile se retrouve dans les quatre niveaux, avec une très faible augmentation de fréquence vers la couche 2.

M. gregalis fait sa réapparition, mais avec une faible représentation dans la couche 4 ; sa proportion dans les couches 3 et 2 augmente. Il est absent de la couche 1.

A partir de la couche 2, les espèces de steppe aride (*Citellus* ainsi *Cricetus*) apparaissent.

Durant la mise en place des couches 4 à 2, proportionnellement à l'augmentation de l'aridité et de la sécheresse, les espèces forestières tempérées et les espèces de prairies humides diminuent. Dans la couche récente où les formes de paysage découverts diminuent, les éléments forestiers et des prairies humides vont atteindre un développement maximal.

Conclusion.

L'analyse des différentes associations de rongeurs et insectivores a permis la mise en évidence des fluctuations climatiques entre l'Aurignacien et l'Holocène. Ces oscillations sont responsables de la variation des aires de répartition de certaines espèces. C'est le cas du campagnol des neiges (*Microtus nivalis*) qu'on retrouve actuellement dans les Carpates à des altitudes supérieures à 1700 m (Hamar, 1960). Le Hamster (*Cricetus sp.*) ainsi que le Souslik (*Citellus sp.*) abandonnent l'étage subalpin et se retrouvent dans les steppes. D'autres espèces, comme *Microtus gregalis* et *M. oeconomus* sont arrivées soit des steppes Euro-asiatiques (le campagnol des hauteurs), soit du nord de l'Europe (le campagnol nordiques) ; ces espèces ne peuplant plus actuellement la région du Brasov.

De ce fait, la reconstitution du paléoclimat de cette région a mis en évidence une série d'oscillations climatiques durant le Pléistocène

supérieur, correspondant en général à celles déjà établies pour d'autres grottes des Carpates : Gura Cheii Râsnov, Pestera Liliencilor (Rădulesco & Samson, 1992), Cioarei -Borosteni (Chaline, 1987), Bordu Mare - Ohaba Ponor (Păunescu & Abbassi, 1997), Spurcată - Nandru (Păunescu, sous presse b).

REMERCIEMENTS

Nous remercions vivement le Dr. Alexandru Păunescu de l'Institut d'Archéologie " Vasile Pârvan " de l'Académie Roumaine, de nous avoir confié l'étude des micromammifères ainsi que pour les renseignements concernant la stratigraphie et les cultures paléolithiques - qu'il a eu l'amabilité de mettre à notre disposition.

BIBLIOGRAPHIE

- BRUNET-LECOMTE, P., 1988, *Les campagnols souterrains (Terricola - Arvicolidae, Rodentia) actuels et fossiles d'Europe occidentale*. Thèse de Doctorat, Univ. de Bourgogne, 146 p., 45 fig., 24 tabl., Dijon.
- BRUNET-LECOMTE, P., NADACHOWSKI, A., 1994, *Comparative analysis of the characters of the first lower molar in Microtus (Terricola) thomasi (Rodentia, Arvicolidae)*, in *Acta zool. Cracov.*, 37 (1), Krakow, p. 157-162.
- BRUNET-LECOMTE, P., DESCLAUX, E., DEFLEUR, A., 1996, *Les campagnols souterrains (Rodentia, Arvicolidae du Pléistocène moyen et supérieur de la Baume Moulla- Guercy (Ardèche).*, in *Bull. Mus. Anthropol. Préhist.*, n° 38, p. 9-15, Monaco.
- CHALINE, J., 1972, *Les rongeurs du Pléistocène moyen et supérieur de France (systematique, biostratigraphie, paléoclimatologie)*. Cahiers de Paléontologie, Ed. C.N.R.S., p. 410, Paris.
- CHALINE, J., 1987, *Les rongeurs de la grotte Cioarei-Borosteni (Nord de l'Oltenie, Roumanie) et leur signification*, in *Dacia*, N.S., XXXI, 1-2, p. 131-134, Bucarest.
- HAMAR, M., 1960, *La position systématique du campagnol des neige M. (Chionomys) nivalis Mart. 1842 (Mammalia, Rodentia) des Carpates (en russe)*, in *Trav. Mus. Hist. Nat. " Gr. Antipa "*, 2, p. 380-391, Bucarest.

- HAMAR, M., 1963, *Contributions to the study of the upper Pleistocene-Holocene fauna of small mammals (Chiroptera, Insectivora, Glires)*, in *Revue de biologie*, VIII, n° 2, p. 195-211.
- HEINRICH, W. D., 1990, *Some aspects of the Evolution and Biostratigraphy of Arvicola (Mammalia, Rodentia) in the Central European Pleistocene*, in Feija O. & Heinrich W.D. Eds. *Internat. Symp.-Evolution, Phylogeny and Biostratigraphy of Arvicolids*, p. 165-183, Prague.
- JURCSAK, T., RĂDULESCO, C., SAMPSON, P., 1984, *Les mammifères du Würm de Dealul Burzau*, in *Crisia*, XIV, p. 533-558.
- MARQUET, J.-C., 1989, *Paléoenvironnement et chronologie des sites du domaine atlantique français d'âge Pléistocène moyen et supérieur d'après l'étude des rongeurs*, Thèse de doctorat, Univ. Bourgogne, 535 p.
- NADACHOWSKI, A., 1982, *Late Quaternary rodents of Poland with special référence to morphotype dentition analysis of voles*, Polska Akademia Nauk, Krakow.
- NADACHOWSKI, A., 1984, *Taxonomic Value of Anteroconid Measurements of M/I in Common and Field Voles.*, in *Acta Theriologica*, vol. 29, 10, p. 123-143, Krakow.
- NICOLĂESCU-PLOPȘOR, C. S., NICOLĂESCU-PLOPȘOR, D., POP, I., RIȘCUȚA, C., 1961, *Cercetări paleolitice în peșterile din Țara Bârsei*, în *Materiale*, 7, p. 18.
- PASQUIER, L., 1974, *Dynamique évolutive d'un sous-genre de Muridae, Apodemus (Sylvaemus). Etude biométrique des caractères dentaires de populations fossiles et actuelles d'Europe occidentale*, Thèse de Doctorat, 164 p.
- PĂUNESCU, AL., 1970, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, p. 15-16 et 113.
- PĂUNESCU, AL., 1989, *Le Paléolithique et le Mésolithique de Roumanie*, in *L'Anthropologie*, 93, 1, p. 134-140.
- PĂUNESCU, AL., Sous-presse, *Paleoliticul și Mezoliticul din Transilvania*.
- PĂUNESCU, A.-C., 1995, *Précisions sur les Arvicola terrestres (Linnaeus) (Rodentia, Mammalia) du dernier cycle glaciaire de Roumanie*, in *Theoretical and Applied Karstology*, vol. 8, p. 179-180.
- PĂUNESCU, A.-C., Sous presse a, *Les rongeurs de la Caune de l'Arago (Tautavel, Pyrénées-Orientales) paléontologie, biosratigraphie*,

- paléocéologie*, in *Mémoire de D.E.A. Mus. Nat. d'Hist. Nat. Paris*.
- PĂUNESCO, A.-C., Sous presse b, *Les microvertébrés de la grotte Spurcată (ou la grotte De Sus - Nandru, Département de Hunedoara, Roumanie)*.
- PĂUNESCO, A.-C. & ABBASSI M., Sous presse, *Les microvertébrés de la grotte Bordu Mare (Ohaba-Ponor, Roumanie) : paléontologie et paléocéologie*.
- PROX, A., 1938, *Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums*, 3, 1-2, p. 73-76, Kronstadt (Brasov).
- RĂDULESCO, C., 1972, *Sur les restes de Citellus citellus (L.) et Cricetus cricetus (L.) (Rodentia, Mammalia) du Würm de Coseni (Bassin de Sf. Gheorghe, in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", XI, p. 299-315.*
- RĂDULESCO, C., SAMPSON, P., 1975, *Présence de Micromammifères dans le Riss du Bassin de Baraolt (Dép. De Brasov), in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", XIV, p. 119-123.*
- RĂDULESCO, C., SAMPSON, P., 1977, *Arvicola (Rodentia, Mammalia) dans le Pléistocène moyen de Roumanie, in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", XVI, p. 151-162.*
- RĂDULESCO, C., SAMPSON, P., 1986, *Les micromammifères du Pléistocène moyen de Gura Dobrogei-4 (Dép. de Constanta, Roumanie), in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", XXV, p. 67-83.*
- RĂDULESCO, C., SAMSON, P., STIUCA, E., 1991, *Les faunes de Mammifères Würmiens de la grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Dép. de Hunedoara, Roumanie). I. Insectivora, Rodentia, in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", XXX, p. 75-87.*
- RĂDULESCO, C., SAMPSON, P., 1992, *Chronologie et paléoclimatologie de trois grottes des Carpates Orientales (Roumanie) d'après les mammifères, in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", XXXI, p. 95-104.*
- TERZEA, E., 1970, *La faune de Mammifères quaternaires de la grotte Măgura de Sighisel (Bihor, Roumanie), in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", IX, p. 201-230.*
- TERZEA, E., 1971, *Les Micromammifères quaternaires de deux grottes des Carpates roumaines, in Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza", X, p. 279-300.*
- TERZEA, E., 1972, *Remarques sur la morphologie dentaire et la répartition de Microtus nivalis Martins dans le Pléistocène de*

Roumanie, in *Trav. Inst. Spéol. "Emile Racovitza"*, XI, p. 271-298.

TERZEA, E., 1979, *Mamiferele cuaternare din unele pesteri si adăposturi sub stâncă din zona Portile de Fier. Speologia*, in *Grupul de cercetări complexe "Portile de Fier" - Seria monografică*, București, p. 105-141.

LISTE DES FIGURES.

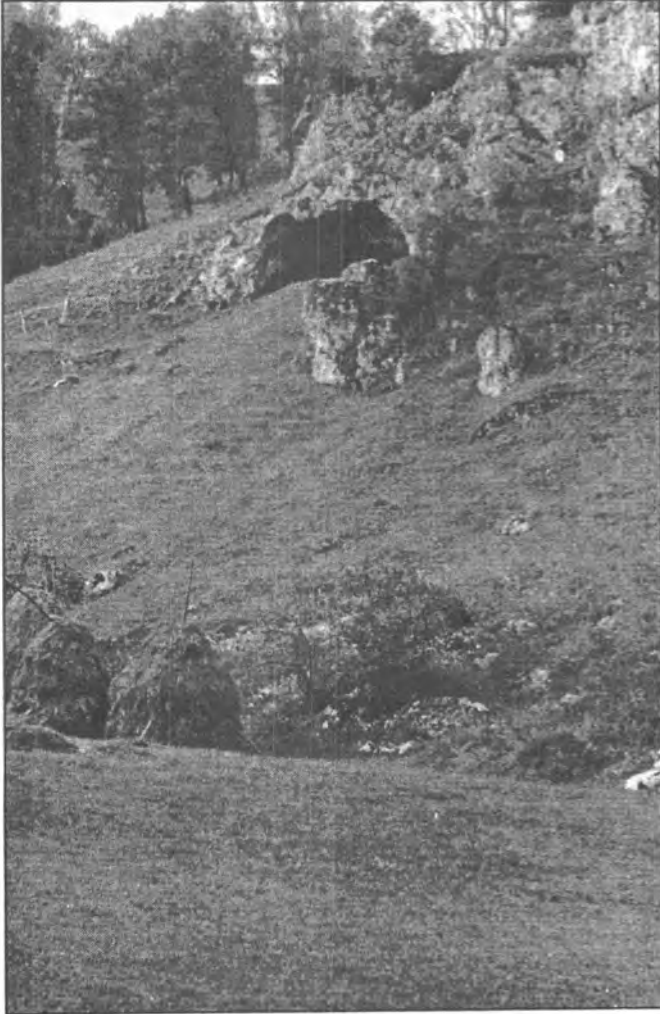
- Fig. 1. L'entrée de la grotte Valea Coacăzei (ou Gaura Sbârcioarei) - Moeciu.
- Fig. 2. La grotte Valea Coacăzei - Moeciu : plan général de la grotte avec la localisation des coupes.
- Fig. 3. La grotte Valea Coacăzei - Moeciu : la coupe Est B/1985.
- Fig. 4. *Microtus arvalis* : 2 ; 8-12 ; 14 - M_1D ; 1 ; 3-7 ; 13 ; 15 - M_1G .
- Fig. 5. *Microtus arvalis* de la grotte Valea Coacăzei. Histogramme des longueurs de M_1 .
- Fig. 6. *Microtus arvalis* de la grotte Valea Coacăzei. Histogramme de fréquence du rapport $IT4/IT5$ des M_1 .
- Fig. 7. *Microtus arvalis* de plusieurs sites de Roumanie. Diagramme de dispersion longueur/largeur des M_1 .
- Fig. 8. *Microtus nivalis* : 1 ; 4 ; 8 - M_1D ; 2 ; 3 ; 5-7 - M_1G .
- Fig. 9. *Microtus nivalis* de la grotte Valea Coacăzei. Histogramme des longueurs de M_1 .
- Fig. 10. *Microtus gregalis* : 1 ; 3 ; 4 ; 8 ; 9 - M_1D ; 2 ; 5-7 ; 10 - M_1G .
- Fig. 11. *Microtus gregalis* de la grotte Valea Coacăzei. Histogramme des longueurs de M_1 .
- Fig. 12. *Microtus oeconomus* : 1 - M_1G ; 2-4 - M_1D .
- Fig. 13. *Terricola (Pitymys) subterraneus* : 1-7 - M_1D ; 8-9 - M_1G .
- Fig. 14. *Terricola (Pitymys) subterraneus* de la grotte Valea Coacăzei. Histogramme des longueurs de M_1 .
- Fig. 15. *Clethrionomys glareolus* : 1-3 ; 6 - M_1D ; 4 ; 5 ; 7 ; 8 - M_1G .
- Fig. 16. *Arvicola terrestris* : 1 - M_1D ; 2 - M_1G .
- Fig. 17. *Cricetus cricetus* : $M_{1-3} G$.
- Fig. 18. *Apodemus cf. sylvaticus* : $M_{1-3} D$.
- Fig. 19.1. *Sorex araneus* : mandibule droite ; 19.2. *Sorex minutus* : mandibule droite ; 19.3. *Neomys fodiens* : mandibule gauche.

Fig. 20. Climatogramme de la grotte Valea Coacăzei.

LISTE DES TABLEAUX.

- Tab. 1. Répartition des restes de rongeurs et d'insectivores de la grotte Valea Coacăzei (les valeurs indiquées correspondent aux nombres minimum d'individus - N.M.I.), selon la profondeur (en m), de la coupe de 1958.
- Tab. 2. Répartition des restes de rongeurs et d'insectivores de la grotte Valea Coacăzei (les valeurs indiquées correspondent aux nombres minimaux d'individus - N.M.I.), selon la profondeur (en m), de la coupe de 1984.
- Tab. 3. Répartition des restes de rongeurs et d'insectivores de la grotte Valea Coacăzei (les nombres correspondent aux nombres minimaux d'individus - N.M.I.), selon la profondeur (en m), de la coupe de 1985.
- Tab. 4. Les nombres de restes de rongeurs et d'insectivores sans appartenance stratigraphique de la coupe de 1958.
- Tab. 5. Dimensions des M_1 de *Microtus arvalis* * et de *Microtus agrestis* ** de différents sites d'Europe. Abréviations : N - nombre d'individus; XL - moyenne des longueurs; Min-Max - valeur minimale - valeur maximale; Ec-type - Ecartype; Xl - moyenne des largeurs.
- Tab. 6. Dimensions des molaires de *Microtus arvalis* de la grotte Valea Coacăzei. Abréviations : L - longueur; b - distance entre A8 et A9; w - largeur de la boucle antérieure entre T6 et T7; c - distance entre A7 et A8.
- Tab. 7. Dimensions des M_1 de *Microtus nivalis* de différents sites d'Europe.
- Tab. 8. Les longueurs des molaires de *Microtus nivalis* de la grotte Valea Coacăzei.
- Tab. 9. Dimensions des M_1 de *Microtus gregalis* de différents sites d'Europe et d'Asie. * *Microtus gregalis martelensis*; ** *Microtus gregalis anglicus*; *** *Microtus gregalis major*.
- Tab. 10. Dimensions des M_1 de *Microtus oeconomus* de différents sites. * *Microtus oeconomus stimmingi*; ** *Microtus oeconomus major*.

- Tab. 11. Dimensions des molaires de *Microtus oeconomus* de la grotte Valea Coacăzei.
- Tab. 12. Dimensions des M_1 de *Terricola (Pitymys) subterraneus* de certains sites d'Europe.
- Tab. 13. Quantification des caractères de la M_1 de *Terricola (Pitymys) subterraneus* de différents sites.
- Tab. 14. Dimensions des M_1 de *Clethrionomys glareolus* de différents sites d'Europe.
- Tab. 15. Dimensions des molaires de *Clethrionomys glareolus* de certains sites de Roumanie.
- Tab. 16. Dimensions des M_1 d'*Arvicola terrestris* de différents sites de Roumanie.
- Tab. 17. Dimensions des molaires de *Cricetus cricetus* de certains sites d'Europe.
- Tab. 18. Dimensions des molaires d'*Apodemus sylvaticus* * et d'*Apodemus flavicollis* ** de différents sites d'Europe.
- Tab. 19. Mensurations chez *Sorex araneus* de la grotte Valea Coacăzei (Abréviations : L- longueur; la- largeur au niveau de talonide; lt- largeur au niveau du trigonide; L- longueur au niveau de la mandibule, entre le processus angulaire et le trou mentonnier; H- hauteur du bras montant de la mandibule, du niveau du processus angulaire jusqu'au processus coronoïde).
- Tab. 20. Mensurations des M_{1-3} de *Sorex araneus* de différents sites de Roumanie.
- Tab. 21. Dimensions des molaires inférieures de *Sorex minutus* de la grotte Valea Coacăzei.
- Tab. 22. Mensurations des M_{1-3} de *Sorex minutus* de différents sites.
- Tab. 23. Dimensions des molaires inférieures de *Neomys fodiens* de la grotte Valea Coacăzei.

**Fig. 1. L'entrée de la grotte Valea Coacăzei
(ou Gaura Sbârcioarei) – Moeciu**

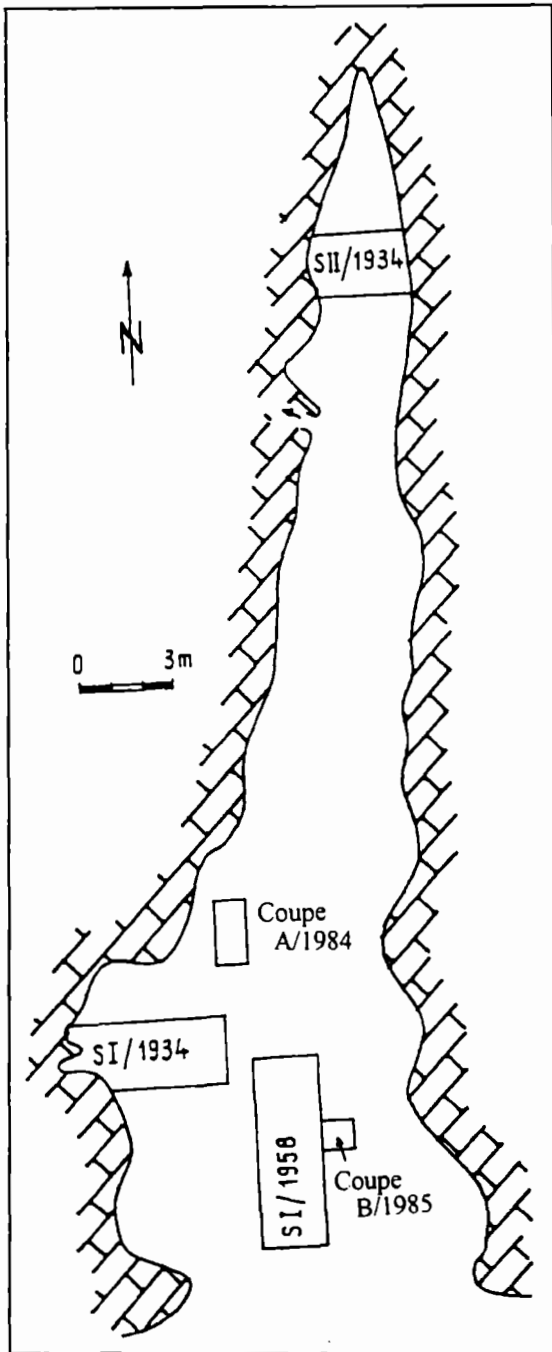
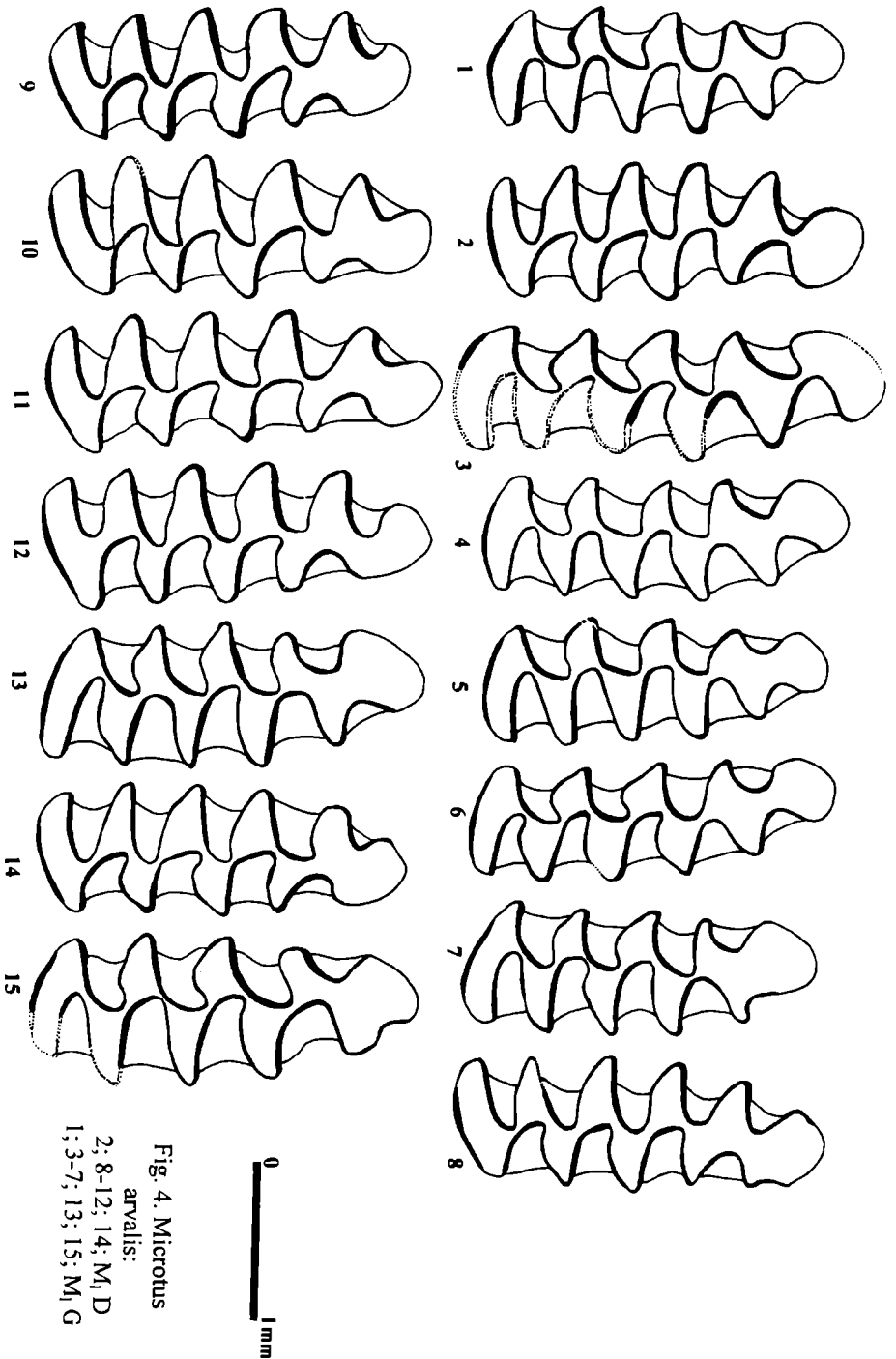

Fig. 2. La grotte Valea Coacăzei – Moeciu: plan général de la grille avec localisation des coupes.

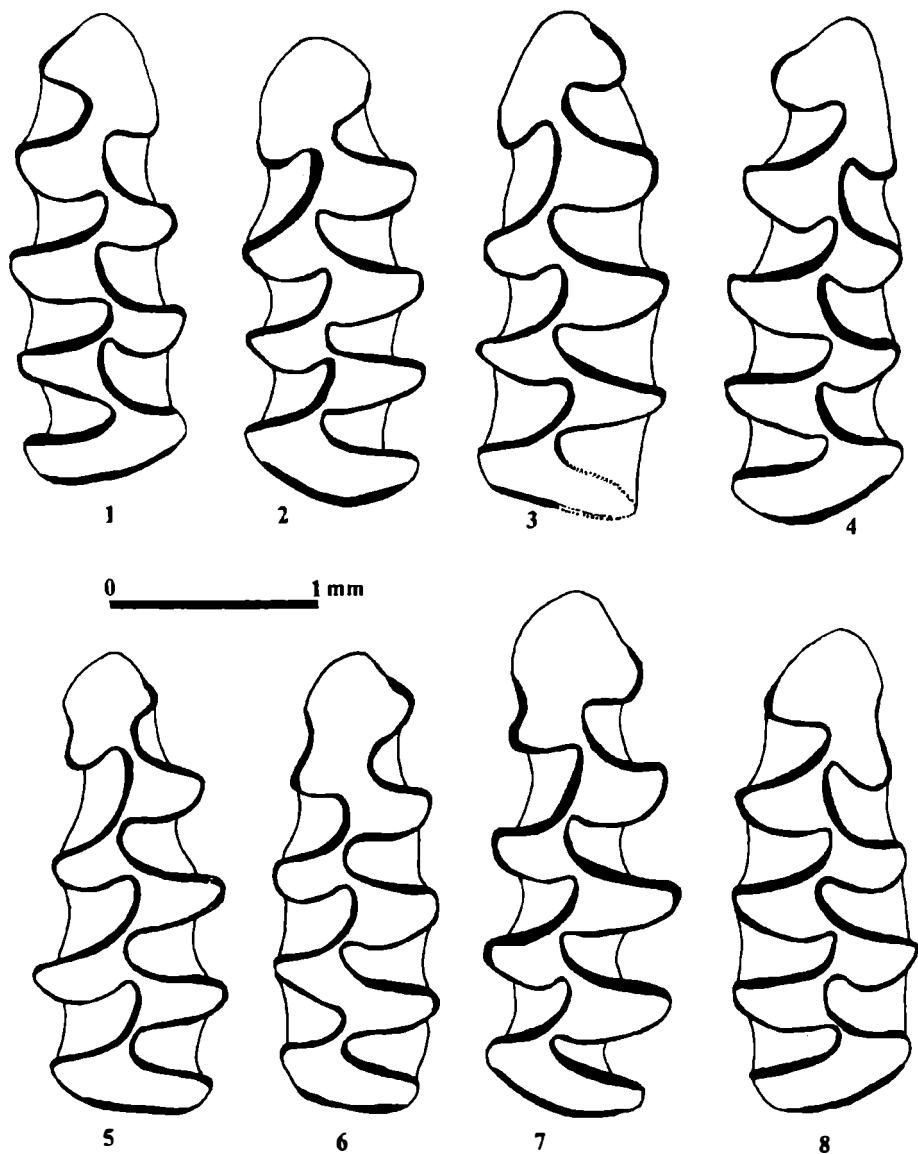

Fig. 8. *Microtus nivalis*:

1; 4; 8: M₁ D

2; 3; 5-7: M₁ G.

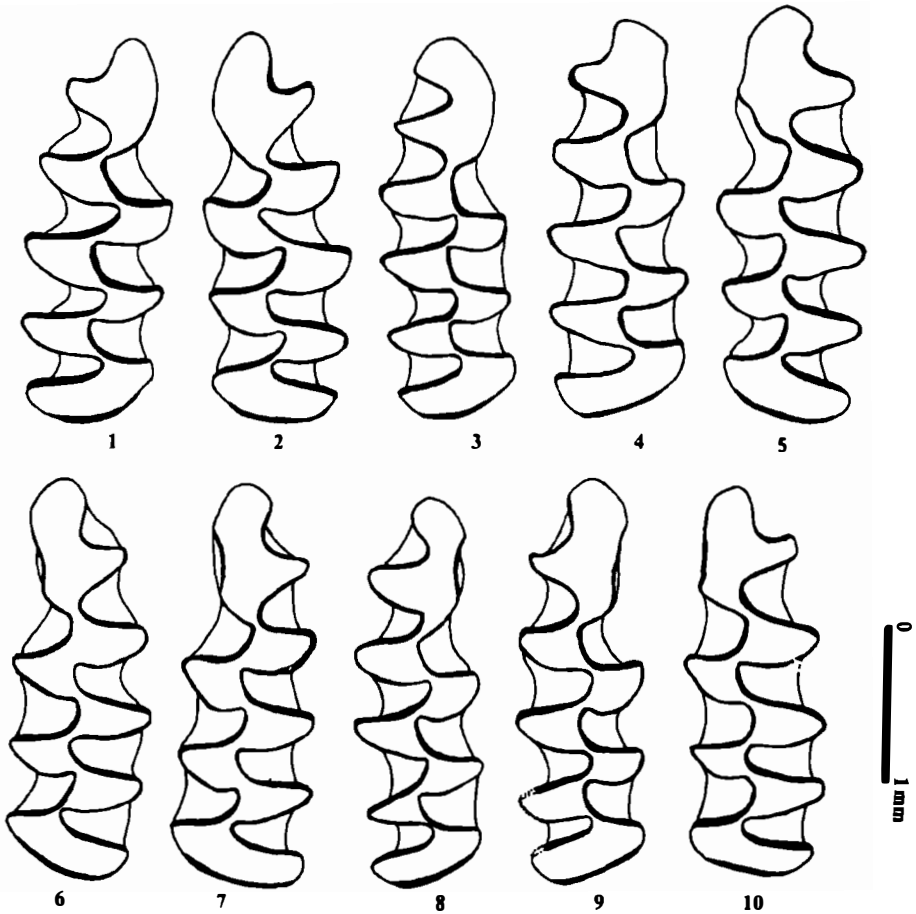

Fig. 10. *Microtus gregalis*:

1; 3; 4; 8; 9: $M_1 D$

2; 5-7; 10: $M_1 G$.

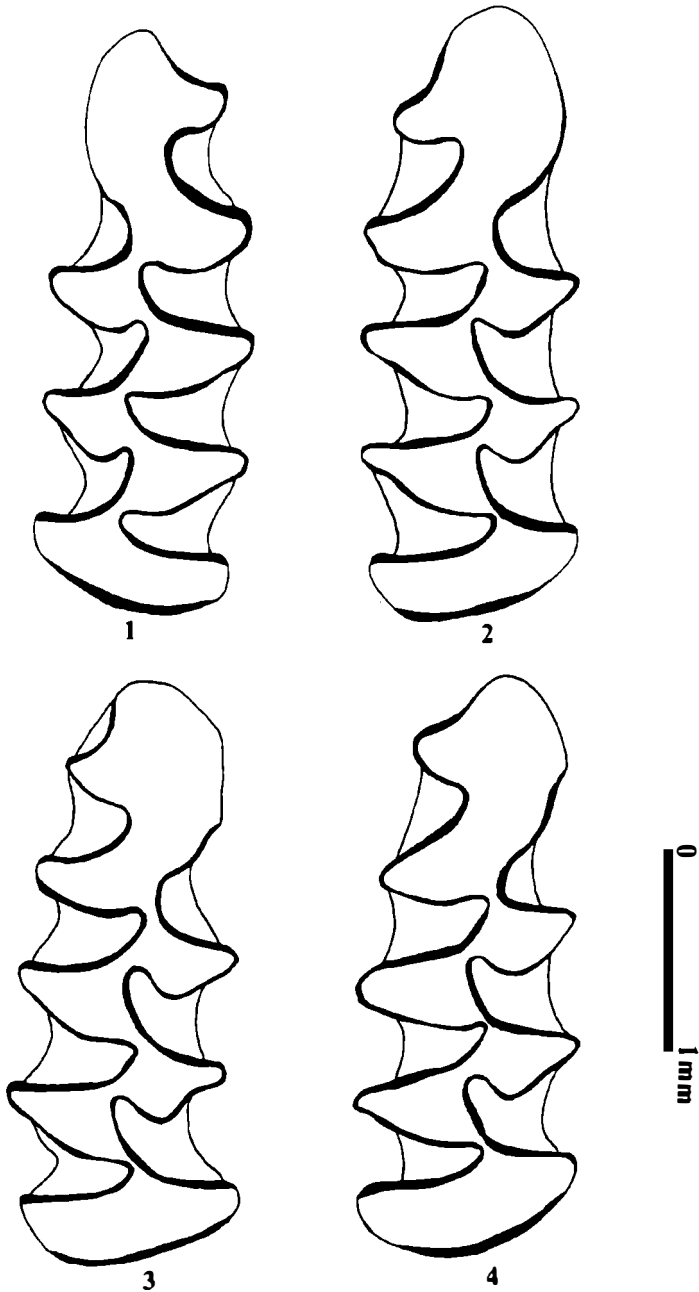

Fig. 12. *Microtus oeconomus*:

1: M₁ G

2-4: M₁ D.

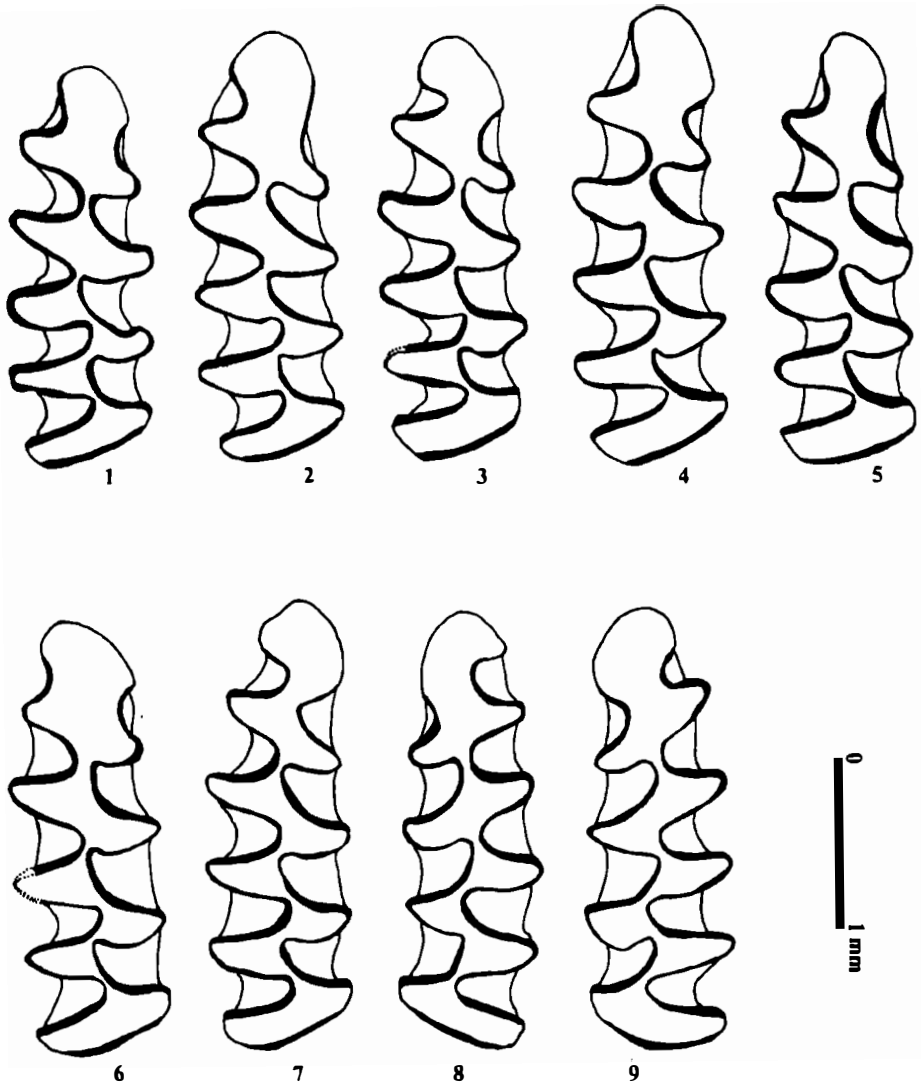

Fig. 13. *Terricola (Pitymys) subterraneus*:

1-7: M_1 D

8-9: M_1 G.

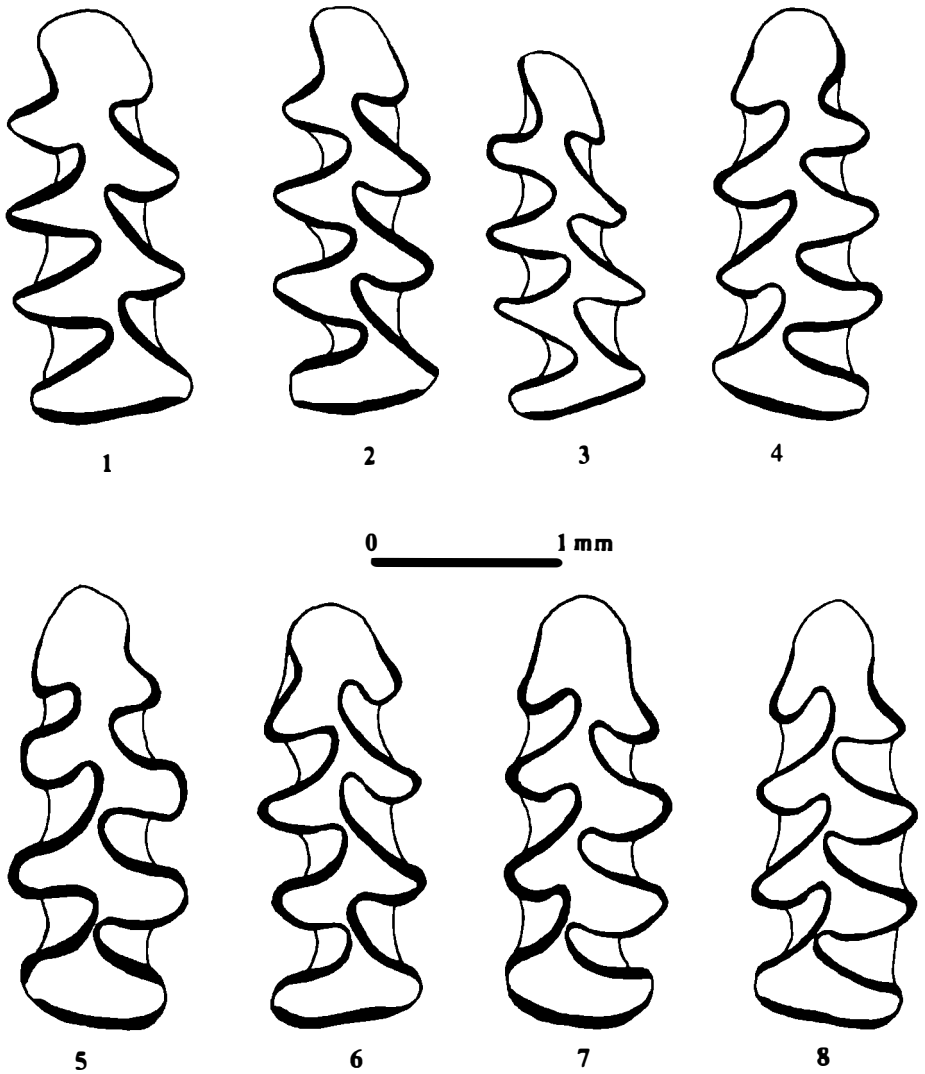

Fig. 15. *Clethrionomys glareolus*:

1-3, 6: $M_1 D$;

4, 5, 7, 8: $M_1 G$.

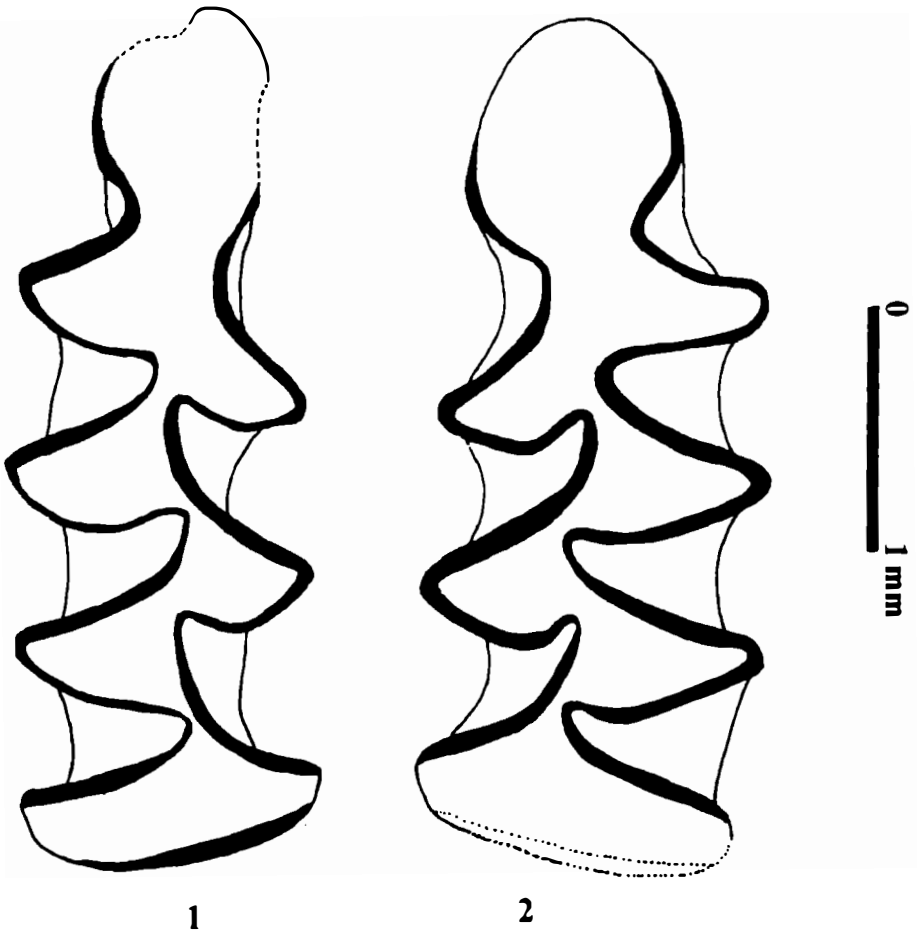

Fig. 16. *Arvicola terrestris*:

1: M₁ D;

2: M₁ G.

Fig. 17. *Cricetus cricetus*: M_{1-3} G.

Fig. 18. *Apodemus* cf. *sylvaticus*: M₁₋₃ D.

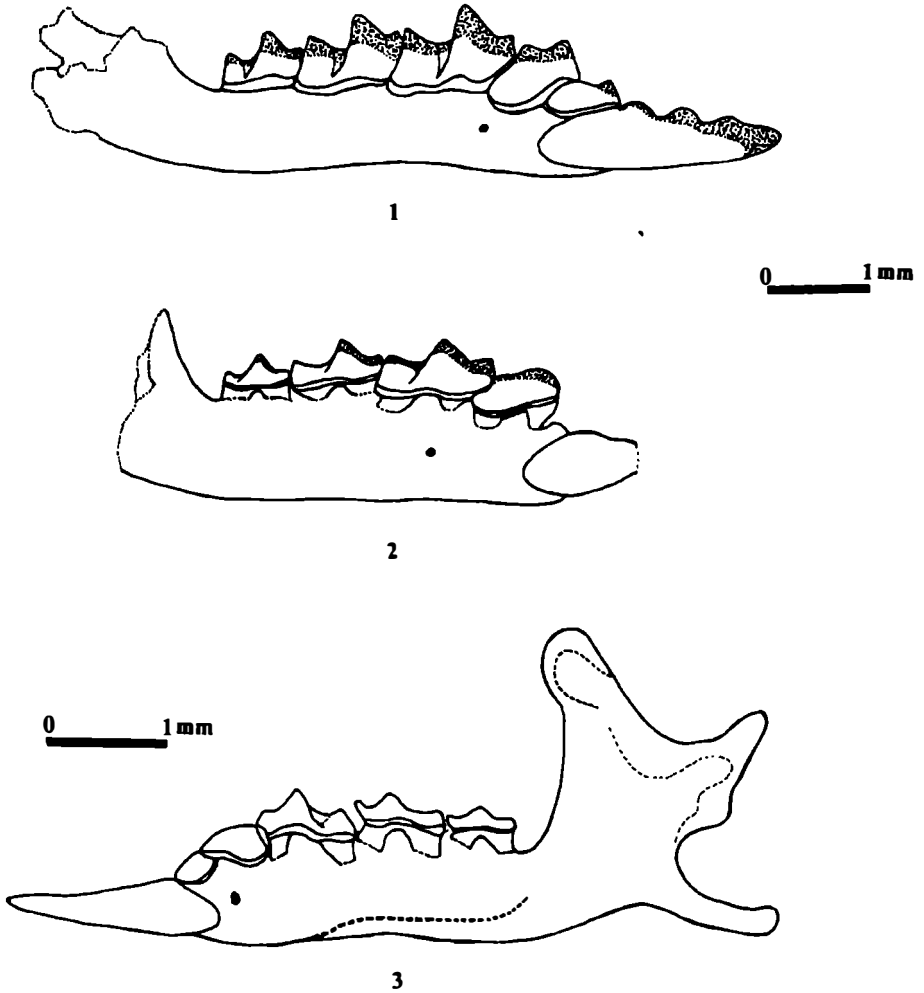

Fig. 19. 1: *Sorex araneus*: mandibule droite;
2: *Sorex minutus*: mandibule droite;
3: *Neomys fosiens*: mandibule gauche.

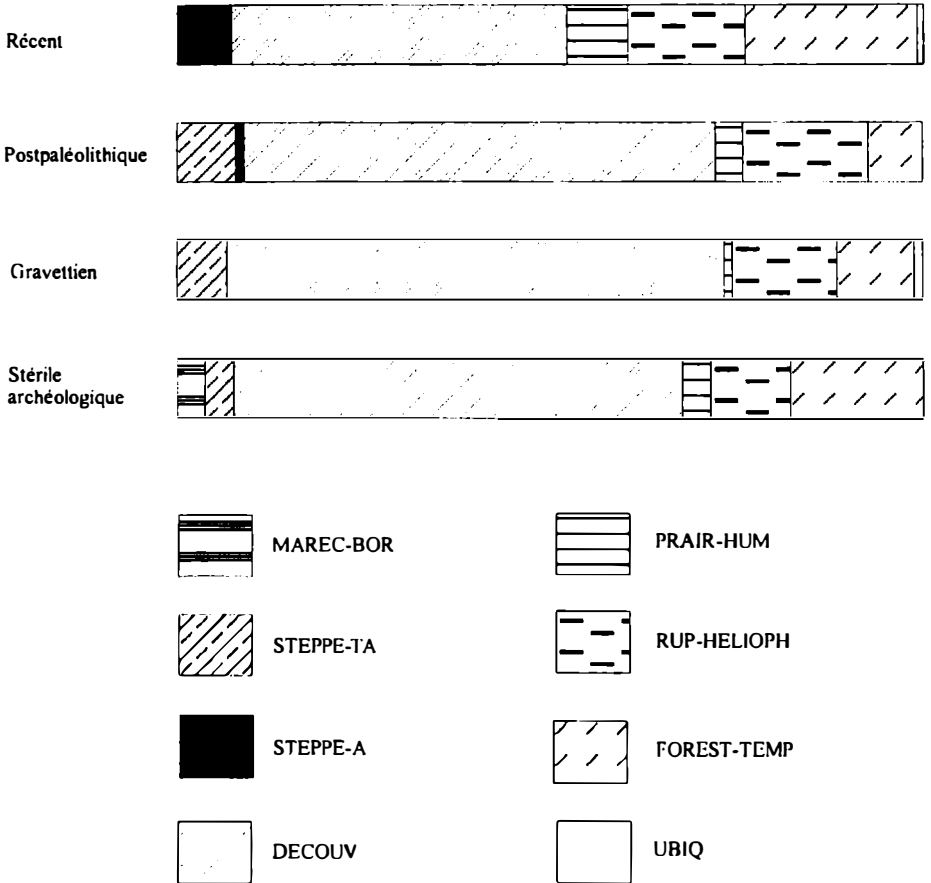

Fig. 20. Climatogramme de la grotte Valea Coacăzei.

Profondeur (m)	<i>Microtus arvalis</i>	<i>Microtus nivalis</i>	<i>Terricola (P.) subterraneus</i>	<i>Clethrionomys glareolus</i>	<i>Microtus gregalis</i>	<i>Arvicola terrestris</i>	<i>Talpa europaea</i>	<i>Sorex araneus</i>
0,05	2		1					1
0,10	23	4	2	1	4			1
0,15	25	9	1	1	2			
0,20	24	6	1	1	3		1	1
0,25	25	6		1	1		1	
0,30	5				1			
0,35	1							
0,40								
0,45								
0,50								
0,55	2	1						
0,72						1		

Tab. 1. Répartition des restes de rongeurs et d'insectivores de la grotte Valea Coacăzei (les valeurs indiquées correspondent aux nombres minimaux d'individus - N.M.I.), selon la profondeur (en m), de la coupe de 1958.

Profondeur (m)	<i>M. arvalis</i>	<i>M. nivalis</i>	<i>M. oeconomus</i>	<i>M. gregalis</i>	<i>Apodemus cf. sylvaticus</i>	<i>Cricetus cricetus</i>	<i>Muscardinus avelanarius</i>	<i>Citellus cf. citellus</i>	<i>Sorex minutus</i>	<i>Sorex araneus</i>	<i>Talpa europaea</i>
0,00-0,10	1	2				1	1		1	1	
0,10-0,20					1			1		1	
0,20-0,30	2										
0,30-0,40	1										
0,40-0,50	1	2								1	
0,50-0,60	5	1	1							1	
0,60-0,70	4			1							
0,70-0,80	2										
0,80-0,90	1										
0,90-1,00											
1,00-1,10	2									1	
1,10-1,20	3										
1,20-1,30	7	1	1	1							
1,30-1,40	1	1									1
1,40-1,50	3	1									
1,50-1,60	1										
1,60-1,70											
1,70-1,80	1										
1,80-1,90											
1,90-2,00											1

Tab. 2. Répartition des restes de rongeurs et d'insectivores de la grotte Valea Coacăzei (les valeurs indiquées correspondent aux nombres minimaux d'individus - N.M.I.), selon la profondeur (en m), de la coupe de 1984.

Profondeur (m)	<i>M. arvalis</i>	<i>M. nivalis</i>	<i>Terricola (P.) subterraneus</i>	<i>M. gregalis</i>	<i>Sorex araneus</i>	<i>Neomys fodiens</i>
0,00-0,05						
0,05-0,10	3					
0,10-0,15	3	1			1	
0,15-0,20	1	1				
0,20-0,25	2				1	
0,25-0,30	1	1		1	1	
0,30-0,35	2				1	1
0,35-0,40						
0,40-0,45	1	1				
0,45-0,50	4				2	
0,50-0,55	2	1	1		1	
0,55-0,60		1				

Tab. 3. Répartition des restes de rongeurs de la grotte Valea Coacăzei (les valeurs indiquées correspondent aux nombres minimaux d'individus - N.M.I.), selon la profondeur (en m), de la coupe de 1985.

<i>M. arvalis</i>	<i>M. nivalis</i>	<i>Terricola (P.) subterraneus</i>	<i>Clethrionomys glareolus</i>	<i>M. gregalis</i>	<i>M. oeconomus</i>	<i>Arvicola terrestris</i>	<i>Cricetus cricetus</i>	<i>Apodemus cf. sylvaticus</i>	<i>Sorex araneus</i>
101	17	8	5	4	1	1	1	1	4

Tab. 4. * Les nombres de restes de rongeurs et d'insectivores sans appartenance stratigraphique de la coupe de 1958.

SITE	N	XL	Min-Max	Ec-type	XI	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei *	100	2,80	2,4-3,32	0,1667	1,05	0,92-1,26	0,0671
Grotte Bordu Mare - Ohaba (Păunescu & Abbassi) *	28	2,69	2,27-2,93	0,1535	1,02	0,86-1,15	0,0827
Reci - actuel (Păunescu) *	30	2,69	2,39-2,87	0,1488	0,99	0,92-1,13	0,1781
Grotte Spurcată (Păunescu) *	13	2,70	2,48-2,93	0,1342	1,009	0,87-1,08	0,0646
G. Hotilor (Hamar, 1963) *	25	2,7	2,4-2,9				
Dealul Burzău - actuel (Jurcsak & all., 1984)*	53	2,72	2,40-3,08				
Grotte Măgura - Holocen (Terzea, 1979) *	12	2,80	2,70-2,95				
Grotte Chindiei II (Terzea, 1979) *	1	2,80					
Grotte Livadița (Terzea, 1979) - niv. infér. *	12	2,80	2,70-2,95				
Grotte Climente (Terzea, 1979) *	7	2,86	2,70-3,00				
Grotte Măgura (Terzea, 1979) *	38	2,89	2,70-3,30				
Grotte Livadița (Terzea, 1979) - niv. supér. *	38	2,89	2,70-3,30				
Actuel - Ukraine (Rekovet & Nadachowski, 1995) *	20	2,77	2,50-2,80	0,11			
Pologne -Pleniglacial II (Nadachowski, 1984) *	27	2,83	2,55-3,15	0,145			
Harghita - Mons Călimani - actuel (Hamar, 1963) **	10	3,00	2,70-2,32				
Dealul Burzău - niv. supér. (Jurcsak & all., 1984) **	21	3,02	2,80-3,28	0,1193			
Medzhibozh - Ukraine (Rekovet & Nadachowski, 1995) **	5	3,03	2,90-3,20	0,12			

Tab. 5. Dimensions des *M₁* de *Microtus arvalis* * et de *Microtus agrestis* ** de différents sites d'Europe.

Abréviations: N - nombre d'individus; XL - moyenne des longueurs; Min-Max - valeur minimale-valeur maximale; Ec-type - Ecartype; XI - moyenne des largeurs.

Type	Mesures	N	Min-Max	Moyenne	Ec-type
M ₁	b	100	0,032-0,388	0,226	0,0655
	w	100	0,660-0,936	0,789	0,0575
	c	100	0,060-0,288	0,206	0,0375
M ₂	L	52	1,40-1,71	1,55	0,0990
M ₁₋₂	L	52	3,69-4,91	4,32	0,2578
M ₃	L	3	1,37-1,55	1,44	0,0945
M ₁₋₃	L	3	5,30-5,95	5,64	0,3265

Tab. 6. Dimensions des molaires de *Microtus arvalis* de la grotte Valea Coacăzei. Abréviations:
L - longueur; b - distance entre A8 et A9; w - largeur de la boucle antérieure entre T6 et T7;
c - distance entre A7 et A8.

	N	Min-Max (L)	Moyenne	Ec-type
M ₂	56	1,44-1,83	1,64	0,0791
M ₁₋₂	56	3,96-4,94	4,48	0,2292
M ₃	3	1,41-1,69	1,59	0,1588
M ₁₋₃	3	5,33-6,38	5,93	0,5408

Tab. 8. Les longueurs des molaires de *Microtus nivalis* de la grotte Valea Coacăzei.

SITE	N	XL	Min-Max	Ec-type	XI	Min-Max	Ec-type	lc	Min-Max	Ec-type	Iba	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei	67	2,88	2,51-3,24	0,1612	1,11	0,92-1,25	0,0699	0,0703	0,008-0,206	0,0831	0,746	0,530-0,924	0,0866
Grotte Mare - Măgura (Terzea, 1972)	33	2,80	2,60-3,10										
Grotte Muierii - Baia de Fier (Terzea, 1972)	10	2,87	2,75-3,00										
Grotte Măgura - Sighișel (Terzea, 1970)	54	2,88	2,7-3,1										
Grotte Bordu Mare - Ohaba (Păunescu & Abbassi)	6	2,89	2,39-3,18	0,3093	1,14	1,01-1,24	0,0894	0,11	0,056-0,284	0,0868	0,738	0,584-0,858	0,1016
Grotte Hotilor (Terzea, 1972)	247	2,89	2,55-3,20										
Grotte Livadița (Terzea, 1979)	7	2,90	2,7-3,15										
Grotte Tibocoia - Sighișel (Terzea, 1972)	4	2,90	2,70-3,20										
Mons Rodna - actuel (Terzea, 1972)			3,10-3,20										
Mons Retezat - actuel (Terzea, 1970)			2,65-3,10										
Grotte Hortus (Chaline, 1972)	7	2,81	2,66-3,00										
Colombier - France - actuel (Păunescu)	60	2,83	2,57-3,11	0,1489	1,18	1,01-1,32	0,0716	0,14	0,04-0,276	0,0533	0,770	0,624-0,924	0,0648
Actuel - Suisse (Niethammer & Krapp, 1982)	7	2,84	2,60-3,20	0,2299									
Wümm moyen - Pologne (Nadachowski, 1984)	45	2,94	2,55-3,24	0,160									

Tab. 7. Dimensions des M_1 de *Microtus nivalis* de différents sites d'Europe.

SITE	N	XL	Min-Max	Ecart-type	XI	Min-Max	Ecart-type
Grotte Valea Coacăzei	24	2,66	2,50-2,79	0,0715	1,02	0,97-1,12	0,0509
Grotte Spurcaț (Păunescu)	1	2,61			1,02		
Sândominic 2 (Rădulesco & Samson, 1975) *	9	2,61	2,37-2,82	0,1458			
Ariuşd (Rădulesco & Samson, 1975) *	36	2,67	2,45-2,92	0,0235			
Grotte Livadița (Terzea, 1979)	2	2,76	2,75-2,77				
Grotte Cheia - Dobrogea - niveau super. + la fissure de Gaura Vulpii (Rădulesco & Samson, 1975)	68	2,79	2,42-3,16	0,1643			
Dealul Burzău (Jurcsak & all., 1984)**	30	2,80	2,47-3,02	0,1316			
Grotte Cheia - Dobrogea - niveau infér. (Rădulesco & Samson, 1975)	120	2,94	2,57-3,35	0,175			
Grotte Măgura (Terzea, 1979)	1	3,05					
Steppes - Ukraine (Rekovet, 1985) ***	25	2,6	2,4-2,9	0,09			
Gunki (Rekovets & Nadachowski, 1995)	16	2,68	2,45-2,85	0,10			
Matveevka (Rekovets & Nadachowski, 1995)	28	2,69	2,50-3,10	0,14			
Morozoovka (Rekovets & Nadachowski, 1995)	34	2,73	2,45-3,15	0,19			
Tundra - Ukraine (Rekovet, 1985) ****	28	2,88	2,6-3,1	0,14			

Tab. 9. Dimensions des M₁ de *Microtus gregalis* de différents sites d'Europe et d'Asie.

* *Microtus gregalis martelensis*; ** *Microtus gregalis anglicus*; *** *M. gregalis gregalis*; **** *M. gregalis major*.

SITE	N	XL	Min-Max	Ec-type	XI	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei	6	2,71	2,57-2,86	0,0954	1,07	0,95-1,17	0,0728
Sândominic 1 et 2 - Bihor (Rădulesco & Samson, 1975)	15	2,69	2,50-2,89	0,1206	0,99	0,90-1,06	0,0443
Grotte Bordu Mare - Ohaba (Păunescu & Abbassi)	1	2,73			1,29		
Ariusd (Rădulesco & Samson, 1975)	9	2,79	2,65-3,10	0,1437	1,05	1,01-1,12	0,0404
Grotte Livadița (Terzea, 1979)	2	2,80					
Grotte Măgura (Terzea, 1971)	7		2,60-2,90				
Dealul Burzău (Jurcsak & all., 1984)	31	2,86	2,45-3,30	0,2161	1,03	0,90-1,20	0,0695
Grotte Cheia (Covasna) - niv. infér. (Jurcsak & all., 1984)	18	2,94	2,63-3,19	0,1931	1,04	0,96-1,13	0,0461
Grotte Cheia (Covasna) - niv. supér. (Jurcsak & all., 1984)	33	2,94	2,62-3,19	0,1807	1,04	0,94-1,14	0,0460
Grotte Hoților (Terzea, 1971)	7		2,80-3,10				
Pléniglacial inférieur - Pologne (Nadachowski, 1982)	30	2,65	2,47-2,89	0,22			
Pléniglacial supérieur - Pologne (Nadachowski, 1982)	30	2,77	2,50-3,19	0,22			
Ukraine - steppe (Rekovet, 1985) *	30	2,73	2,4-2,9	0,13			
Novgorod - Seversky (Ukraine) et alluvions du Nipre (Rekovet, 1985) **	67	2,9	2,6-3,2	0,14			
Actuel - Berlin - Allemagne (Niethammer & Krapp, 1982)	14	2,75	2,40-2,90	0,1365			

Tab. 10. Dimensions des M₁ de *Microtus oeconomus* de différents sites. * *M. oeconomus stimmingi*; ** *M. oeconomus major*.

	N	Min-Max	Moyenne	Ec-type
LM ₂	6	1,59-1,68	1,62	0,0339
LM _{1,2}	6	4,22-4,44	4,36	0,0918
l col	6	0,146-0,296	0,222	0,0528
l boucle antérieure	6	0,584-0,672	0,635	0,0313

Tab. 11. Dimensions des molaires de *Microtus oeconomus* de la grotte Valea Coacăzei.

SITE	N	XL	Min-Max	Ec-type	XI	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei	20	2,66	2,35-2,83	0,1184	0,99	0,87-1,14	0,0581
Grotte Valea Părului (Rădulescu & all., 1991)	19	2,57	2,35-2,73				
Grotte Spurcată (Păunescu)	1	2,61			0,99		
Grotte Hoților (Hamar, 1963)	2	2,7	2,6-2,8		0,9		
Grotte Hoților (Terzea, 1971)	41		2,55-2,65				
Grotte Livadița (Terzea, 1979)			2,7-2,8				
Grotte Climente (Terzea, 1979)			2,65-2,76				
Dealul Burzău (Jurcsak & all., 1984)	4	2,67	2,50-2,70				
Actuel -Allemagne (Niethammer & Krapp, 1982)	24	2,63	2,40-2,95	0,1335			
Pologne - Würm infér. (Nadachowski, 1984)	47	2,62	2,40-2,95	0,123			
Pologne - Würm moyen (Nadachowski, 1984)	50	2,63	2,42-2,88	0,115			
Pologne - Würm- Pleniglacial (Nadachowski, 1984)	50	2,61	2,39-2,85	0,105			
Pologne Pleniglacial II (Nadachowski, 1984)	50	2,60	2,42-2,71	0,079			

Tab. 12. Dimensions des M₁ de *Microtus (Terricola) subterraneus* de certains sites d'Europe.

Site	N	Moyenne	Ec-type
	Longueur totale de la M ₁		
Grotte Valea Coacăzei (1)	20	266,2	11,8
Baume Moula-Guercy (Brunet-Lecomte & all., 1996) (2)	4	254,3	13,2
(Brunet-Lecomte & Nadachowski, 1994) (3)	310	248 ± 10	
	Longueur relative de la partie antérieure de la M ₁		
(1)	20	0,508	0,032
(2)	4	0,509	0,019
(3)	310	0,524 ± 0,014	
Normandie - France (Brunet-Lecomte & Chaline, 1992) (4)		0,526 ± 0,007	
	Inclinaison du rhombe pitymyen de la M ₁		
(1)	20	4,9	1,2
(2)	4	2,5	3,7
(3)	310	-5,3 ± 3,7	
(4)		2,2 ± 1,64	
	Ouverture de la boucle antérieure de la M ₁		
(1)	20	24,4	9,5
(2)	4	21,5	5,9
(3)	310	16,00 ± 6	
(4)		16,45 ± 4,70	

Tab. 13. Quantification des caractères de la M₁ de *Microtus (Terricola) subterraneus* des différents sites.

SITE	M ₁						
	N	XL	Min-Max	Ec-type	XI	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei	12	2,47	2,22-2,72	0,1776	1,005	0,92-1,08	0,0538
Grotte Livadița - strate 1 (Terzea, 1979)	1	2,30					
Dealul Burzău (Jurcsak & all., 1984)	12	2,30	2,07-2,60	0,1544			
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulescu & all., 1991)	9	2,36	2,07-2,35				
Grotte Livadița - strate 4 (Terzea, 1979)	1	2,50					
Grotte Măgura (Terzea, 1970)			2,15-2,66				
Grotte Hoților (Terzea, 1971)	61		2,20-2,70				
Pologne - Würm (Nadachowski, 1984)	16	2,43	2,26-2,60	0,096			

Tab. 14. Dimensions des M₁ de *Clethrionomys glareolus* de différents sites d'Europe.

SITE	M ₂				M ₁₋₂		
	N	L	Min-Max	Ec-type	L (mm)	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei	12	1,54	1,45-1,70	0,0766	3,94	3,62-4,27	0,2448
Dealul Burzău (Jurcsak & all., 1984)	10	1,45	1,35-1,53	0,0857			
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulescu & all., 1991)	8	1,48	1,35-1,65	0,1157			

Tab. 15. Dimensions des molaires de *Clethrionomys glareolus* de certaines sites de Roumanie.

SITE	N	XL	Min-Max	XI	Min-Max	H	b	w	c	SDQ
Grotte Valea Coacăzei	2	3,98	3,79-4,18	1,53	1,39-1,67	5,55				87,65
Grotte Bordu Mare (Păunescu & Abbassi)	1	3,90		1,49		5,67	0,612	1,328	0,340	97,32
Grotte Măgura (Terzea, 1979)	1	3,95								
Grotte Chindiei II (Terzea, 1979)	5	4,37	4,05-4,60			5,97				
Grotte La Adam (Terzea, 1979)	6	4,12	3,85-4,45			5,57				
Ostrovul Banului (Terzea, 1979)	1	4,20								
Cuina Turcului (Terzea, 1979)	1	4,55								
Sândonic 1 (Rădulesco & Samson, 1977) *	16	4,05				5,00				

Tab. 16. Dimensions des M_1 d'*Arvicola terrestris* de différents sites de Roumanie . **Arvicola terrestris dominici*.

Site	Type	N	XL	Min-Max	Ec-type	Xl	Min-Max	Ec-type
Grotte Valea Coacăzei	M ₁	2	3,28	3,14-3,42	0,1979	1,98	1,92-2,05	0,0919
	M ₂	2	2,73	2,71-2,75	0,0282	2,29	2,22-2,36	0,0989
	M ₃	2	2,87	2,77-2,97	0,1412	2,14	1,97-2,32	0,2474
	M ₁₋₃	2	9,06	9,01-9,11				
Actuel - Allemagne (Niethammer & Krapp, . 1982)	M ₁	15	3,04	2,8-3,2	0,07			
	M ₂	28	2,47	2,3-2,6	0,07			
Dealul Burzău (Hamar & Csak, 1969)	M ₁₋₃			8,1-8,6				
Gerde - France (Chaline, 1972)	M ₁	1	3,42			2,12		
Actuel -Pologne (Pradel, 1985)	M ₁	86	3,03	2,78-3,35	0,100	1,80	1,65-2,01	0,069
	M ₂	84	2,61	2,43-2,88	0,081	2,10	1,95-2,31	0,075
	M ₃	76	2,77	2,55-3,08	0,113	2,07	1,95-2,24	0,068
	M ₁₋₃	75	8,09	7,80-8,65	0,22			

Tab. 17. Dimensions des molaires de *Cricetus cricetus* de certaines sites d'Europe.

SITE	TYPE	N	XL	Min-Max	X1	Min-Max	L/I M ₂
Grotte Valea Coacăzei *	M ₁	1	161		1,03		
Grotte Bordu Mare - Ohaba Ponor (Păunescu & Abbassi) *		4	1,73	1,56-1,85	1,06	0,99-1,11	
Grotte Măgura (Terzea, 1970) *		17		1,75-2,15			
Grotte Hoților (Terzea, 1971) *		17		1,45-1,70			
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulesco & all., 1991) *		1	1,60		1,05		
Grotte Valea Coacăzei *	M ₂	1	1,11		1,00		1,11
Grotte Bordu Mare - Ohaba Ponor (Păunescu & Abbassi) *		3	1,16		1,08		1,07
Grotte Hoților (Terzea, 1971) *		9		1,03-1,20			
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulesco & all., 1991) *		1	1,18		1,05		1,12
Grotte Valea Coacăzei *	M ₃	1	0,928		0,873		
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulesco & all., 1991) *		1	0,90		0,82		
Grotte Valea Coacăzei *	M ₁₋₃	1	3,597				
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulesco & all., 1991) *		1	3,60				
Grotte n° 4 de Scocul Scorotei (Rădulesco & all., 1991) **	M ₁	1	1,82		1,05		
	M ₂	1	1,38		1,08		1,27

Tab. 18. Dimensions des molaires d'*Apodemus sylvaticus* * et *A. flavicollis* ** provenant de différents sites d'Europe.

Type	L Moyenne Min-Max Ec-type	la Moyenne Min-Max Ec-type	lp Moyenne Min-Max Ec-type
M ₁	1,752 1,615-1,835 0,05	1,026 0,900-1,095 0,0424	0,987 0,920-1,070 0,0522
M ₂	1,437 1,335-1,580 0,0596	0,928 0,815-1,035 0,0512	0,917 0,850-1,185 0,055
M ₃	1,071 0,850-1,185 0,0894		0,729 0,615-0,785 0,043
M ₁₋₃	3,97 3,57-4,16 0,1493		
L	5,118 4,66-6,13 0,3513		
H	4,90 4,68-5,25 0,2002		

Tab. 19. Mensurations chez *Sorex araneus* de la grotte Valea Coacăzei (Abréviations: L- longueur; la- largeur au niveau de talonide; lt- largeur au niveau de trigonide; L- longueur au niveau de la mandibule, entre le processus angulaire et le trou mentonnier; H- hauteur du bras montant de la mandibule, du niveau du processus angulaire jusqu'au processus coronoïde) .

SITE	N	XLM ₁₋₃ (mm)	Min-Max
Grotte Valea Coacăzei	24	3,97	3,57-4,16
Grotte Măgura couche III (Terzea, 1970)		4,00	
Grotte Măgura couche V (Terzea, 1970)			3,95-4,05
Actuel (Terzea, 1970)			4,0-4,10

Tab. 20. Mensurations des M₁₋₃ de *Sorex araneus* de différents sites de Roumanie.

Type	L	la	lp
M ₁	1,274	0,758	0,712
M ₂	1,132	0,716	0,688
M ₃	0,948		0,566
M ₁₋₃	3,33		

Tab. 21. Dimensions des molaires inférieures de *Sorex minutus* de la grotte Valea Coacăzei.

SITE	N	XLM _{1,3} (mm)	Min-Max
Grotte Valea Coacăzei	1	3,33	
Grotte Bordu Mare - Ohaba Ponor (Păunescu & Abbassi)	2	3,24	3,21-3,28
Actuel (Terzea, 1970)			3,14-3,33
Oztramos 3/2 (Reumer, 1984)		3,28	3,02-3,44

Tab. 22. Mensurations des M_{1,3} de *Sorex minutus* de différents sites .

Type	L	la	lt
M ₁	1,83	1,35	1,15
M ₂	1,68	1,13	1,03
M ₃	1,34		0,87
M _{1,3}	5,48		
L	6,66		
H	6,46		

Tab. 23. Dimensions des molaires inférieures de *Neomys fodiens* de la grotte Valea Coacăzei.

UNELE PROBLEME ARHEOZOOLOGICE PRIVIND ASPECTUL CULTURAL STOICANI-ALDENI DIN SUD-ESTUL ROMÂNIEI

DE

SERGIU HAIMOVICI ·

În cadrul eneoliticului din sud-estul României (cuprinzând, mai ales, porțiunile de joasă altitudine ale județelor Ialomița, Buzău, Vrancea, Vaslui și Galați, dar și o parte a sud-vestului Basarabiei), s-a dezvoltat, corelat cu fazele de început ale culturilor Gumelnița, pe de o parte, și Cucuteni, pe de altă parte, o formațiune culturală, bine încheată, cunoscută sub denumirea de *aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, studiată îndeaproape de Ion T. Dragomir, care a întocmit o monografie în această privință¹. Pregătind lucrarea, autorul ei mi s-a adresat cu rugămintea de a-i studia resturile faunistice descoperite odată cu cercetările făcute de D-sa în așezările de la Lișcoteanca și Suceveni, prima dintre ele situată în plină câmpie a nord-estului Bărăganului, iar cea de a doua cam la trecerea între zona de podiș din centrul Moldovei și Câmpia Covurluiului. O parte a rezultatelor expertizei mele arheozoologice figurează în corpul acestei monografii. Am considerat că este bine să public în întregime aceste rezultate pentru o mai bună cunoaștere a lor de către cei interesați, cu atât mai mult cu cât, pentru unele așezări din sud-vestul Basarabiei există date în această privință într-un studiu foarte complex, realizat de I. V. Tsalkin, privitor la resturile animalelor domestice provenite din eneoliticul sud-vestului fostei Uniuni Sovietice². De asemenea, în stațiunea de la Bolgrad, aparținând aceluiași aspect cultural (socotită însă ca gumelnițeană de arheologii foști sovietici), cunoscuta cercetătoare Vera Bibikova a găsit resturi aparținând leului (*Felis leo*)³.

¹ Ion T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983, mai ales tabelul de la p. 111 și harta de la p.125.

² V. I. Tsalkin, *Drevneišie domašnie zivotnye Vostočnoy Evropu*, Moskva, 1970.

³ V. Bibikova, în *Vestnik zoologhi*, 1, 1973, p. 57-63.

Menționăm că, în mare, rezultatele la care am ajuns sunt asemănătoare cu cele expuse în multe lucrări cu privire la arheozoologia unor așezări cucuteniene și gumelnițene situate în Moldova, estul Munteniei și chiar nordul Dobrogei. Doar în funcție de condițiile mediale se pot distinge unele deosebiri, mai ales în ceea ce privește rapoartele între grupuri de specii domestice și sălbatice.

Dăm mai jos tabelele cu frecvențele speciilor și grupelor de la care provine materialul arheologic determinat.

Tab. 1. Frecvențele și repartiția pe grupe a speciilor de mamifere din situl de la Lișcoteanca.

Grupa	Specia	Fragmente		Indivizi	
		nr. abs.	%	Nr. abs.	%
domestice	Bos taurus	248	48,15	25	33,78
	Sus domest.	35	6,80	8	10,81
	Ovicaprinae (Ovis Capra)	165	32,06	21	28,37
	Equus caballus	36	7,00	7	9,45
	Canis familiaris	7	1,35	3	4,05
	Total domestice		491	95,36	64
sălbatice	Bos primigenius	2	0,38	1	1,36
	Sus scrofa	4	0,76	2	2,72
	Cervus elaphus	14	2,72	4	5,40
	Capreolus capreolus	3	0,58	2	2,71
	Meles meles	1	0,20	1	1,36
	Total sălbatice		24	4,61	10
Total general			515		74

Menționăm că s-a găsit și un rest de pasăre, pentru care nu am putut da diagnoza specifică.

Tab. 2. Frecvențele și repartiția pe grupe a speciilor de mamifere din situl de la Suceveni.

Grupa	Specia	Fragmente		Indivizi	
		nr. abs.	%	Nr. abs.	%
domestice	Bos taurus	572	70,96	36	40,90
	Sus domest.	69	8,56	14	15,90
	Ovicaprinae (Ovis Capra)	112	13,89	18	20,45
	Equus caballus	3	0,37	2	2,28
	Canis familiaris	18	2,23	7	7,95
	Total domestice		774	96,01	67
sălbatic	Bos primigenius	6	0,75	2	2,28
	Sus scrofa	5	0,63	3	3,41
	Cervus elaphus	19	2,36	5	5,69
	Capreolus capreolus	2	0,25	1	1,14
	Total sălbatic		32	3,99	11
Total general			806		88

Menționăm că s-au găsit și trei resturi de păsări pentru care nu am putut da diagnoza specifică; ele aparțin la două specii diferite.

*

Considerând ambele așezări, observăm că speciile domestice reprezintă cca. 90% din întregul material osteologic, deci, vânatoarea avea un rol cu totul minor. Ca aproape în toate siturile neo-eneolitice de la noi, bovinele se situează pe primul loc, urmând ovicaprinele și apoi porcinele (acestea din urmă au talia mai mare decât cornutele mici și aproape că se echilibrează dacă considerăm aportul lor la acoperirea necesităților de proteine animale). Bovinele și ovicaprinele au fost sacrificate cu precădere ca maturi, deci erau folosite mai întâi în scopuri utilitare; este interesant că și pentru porcine, adulții și maturii predomină în raport cu tinerii (de sub un an și jumătate). Câinele are resturi relativ abundente și este posibil să fi fost folosit și în alimentație.

De asemenea, speciile sălbatice, ca frecvență, arată același tablou ca aproape în toate așezările neo-eneolitice. Locul prim este ocupat de cerb, urmat de mistreț, în timp ce bourul și căpriorul sunt relativ mai puțin frecvenți. Carnivorele (bursucul) apar doar sporadic.

Trebuie arătat că dacă bourul și căpriorul sunt specii mai ales de lizieră arboricolă și de arboret, de margine de pădure, cerbul și chiar mistrețul reprezintă însă animale de pădure relativ întinsă și deasă. Credem că partea respectivă a Bărăganului, dar și zona nordică a Câmpiei Covurluiului, aveau la acea vreme și păduri de joasă altitudine cum sunt, de altfel, și acum masivele forestiere Codrii Vlăsiei sau ai Teleormanului din Câmpia Munteniei.

O problemă specială o pune calul. În regiunile noastre el apare aproape constant în cadrul culturilor neolitice, dar cu o frecvență extrem de joasă. În eneolitic frecvența sa crește ușor, devenind și mai înaltă în perioada zisă de trecere către epoca bronzului. În acest caz, putem să-l considerăm pentru eneolitic ca de acum aproape sigur domesticit (Tzalkin în studiul său de sinteză îl prezintă ca atare), dar cu o importanță foarte mică pentru economia animalieră, poate și datorită faptului că nu era încă folosit pentru tracțiune și echitație, ci doar în alimentație. Totuși, la Lișcoteanca frecvența sa era destul de înaltă, poate și corelată cu un ambient mai stepizat, găsiindu-se în plin Bărăgan ialomițean.

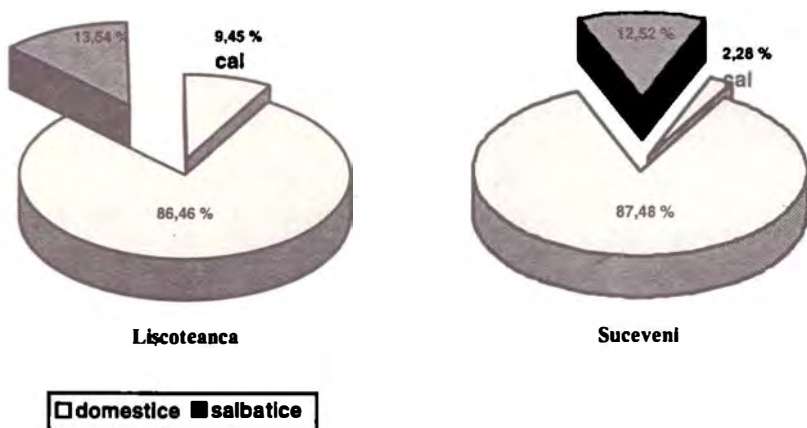

Fig. 1. Repartiția pe grupe a speciilor domestice și sălbatice în cele două așezări (considerând frecvența în indivizi prezumați)

QUELQUES PROBLEMES D'ARCHEOZOOLOGIE CONCERNANT L'ASPECT CULTUREL STOICANI – ALDENI DU SUD-EST DE LA ROUMANIE

RESUME

Cet "*aspect Stoicani-Aldeni*" est une formation culturelle s'interposant entre le territoire de la culture de Cucuteni et celle de Gumelnița. Nous avons étudié les notes provenues de deux établissements: Lișcoteanca et Suceveni et nous avons inscrit les résultats dans les tableaux I et II. On voit la fréquence de chaque espèce et l'importance de l'élevage par rapport à la chasse, dans tous les deux sites (voire aussi les graphiques). Nous croyons que le cheval était déjà domestiqué. On tire aussi quelques conclusions sur le milieu environnant qui entourait les sites durant l'énéolithique.

LEGENDE DES FIGURES

Tab. 1. Les fréquences et la répartition en groupes des espèces de mammifères du site de Lișcoteanca.

Tab. 2. Les fréquences et la répartition en groupes des espèces de mammifères du site de Suceveni.

Fig. 1. Répartition en groupes des espèces domestiquées et sauvages des deux établissements (tout en considérant la fréquence des individus identifiés).

PĂSTRAREA PATINEI LA BRONZURILE ARHEOLOGICE

DE

MARIA GEBĂ, ANA-MARIA VLAD

Metalele și aliajele lor formează un grup de materiale eterogen, dar, deși bine definit, aproape toate sunt supuse coroziunii. Coroziunea metalică este însoțită de o schimbare a aspectului exterior, ce atrage atenția asupra faptului că are loc o modificare chimică. Coroziunea este un fenomen spontan și ireversibil.

Termenul de patină, în înțelesul său general, desemnează două categorii de produși de coroziune:

- produși stabili, protectori ai metalului, pentru care s-a stabilit termenul de "patină nobilă";
- produși activi instabili, care periclitează conservarea piesei, pentru care s-a încetățenit termenul de patină dăunătoare.

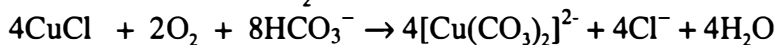
Este bine știut că vechile obiecte de cupru sau aliaje din cupru pot prezenta o crustă de coroziune, care s-a format în timpul zacerii în pământ. Bronzurile arheologice prezintă un strat de coroziune, în care coexistă porțiuni de patină nobilă cu zone de coroziune activă, nocivă. Când obiectele din bronz sunt îngropate în pământ, compoziția solului determină gradul în care pe suprafață apar cloruri și carbonați, peste un strat de oxid de cupru. În timp ce o patină din carbonat rămâne stabilă și nu prezintă nici o amenințare pentru metal, clorurile de cupru pot continua să corodeze, chiar în condițiile de muzeu, și să ducă la o eventuală dezintegrare a metalului. Prin patină nobilă a cuproaselor trebuie înțeleasă o serie de produși de reacție care, plecând de la cuprit, de culoare roșu-întunecat până la roșu-orange, și primind încrustații de carbonat verzi sau albastre, au dus la formarea unui smalt protector de malachit (verde) sau azurit (albastru), care nu conține cloruri (Tab. 1). De multe ori, sub această patină există un strat de cloruri, care, prin fisuri, captează apă și formează acid clorhidric, atacând în

continuare metalul de bază. Producții și mecanismele de coroziune s-au dovedit a fi dependenți de compoziția aliajului, natura locului de îngropare și suprafața obiectului. Boala bronzului este forma instabilă a patinei, rezultând din conversia clorurii cuproase în clorură bazică de cupru. Clorura cuproasă sau nantochitul, sub acțiunea oxigenului și în prezența umidității, se transformă în clorură bazică de cupru sau paratacamit (de culoare verde-deschis, fig. 1).

Scopul studiului este evaluarea unor tratamente de eliminare a clorurilor, cu păstrarea patinei nobile la bronzuri.

Literatura de specialitate diferențiază metode de tratament pentru cazurile în care crusta de produși de coroziune poate fi sacrificată și tratamente pentru menținerea patinei. Dintre metodele recomandate în vederea păstrării patinei nobile se evidențiază: tratamentul cu sesquicarbonat de sodiu, folosirea oxidului de argint, tratamentul cu benzotriazol (BTA), apă distilată, acid citric cu tiouree (inhibitor de coroziune), ditionit alcalin.

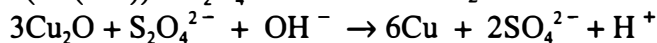
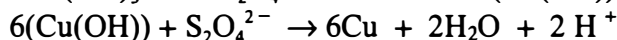
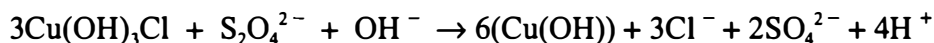
Am testat în laborator metodele menționate pe piese cu coroziune în stadii diferite. Dintre acestea, metoda cu sesquicarbonat de sodiu, în concentrație de 5 %, nu numai că nu păstrează patina nobilă, dar elimină cantități importante de cupru din piese. Pentru păstrarea patinei originale este necesară alegerea unor soluții de sesquicarbonat mai puțin concentrate. Acțiunea chimică a sesquicarbonatului de sodiu constă, în principal, în aceea că favorizează dizolvarea clorurii cuproase, datorită pH-ului său bazic, sau prin complexare. Concentrația în ioni de clor din soluția de tratare variază liniar cu timpul de tratare în cazul sesquicarbonatului, ca și în cazul apei distilate. Eliberarea clorului este controlată de parametri cum sunt: grosimea patinei și frecvența microcraclurilor în stratul de cuprit. Apa distilată sau deionizată va elimina treptat ionii de clorură din obiectele de bronz fără a schimba patina, fiind însă necesar un timp foarte îndelungat. Eliberarea mai rapidă a clorurilor în 5 % sesquicarbonat comparativ cu 1 % se datorează în mare parte creșterii capacității de complexare a sesquicarbonatului mai concentrat. Creșterea solubilizării produșilor de coroziune cum sunt: atacamitul și paratacamitul (hidroxicloruri de cupru II) este ușor de observat datorită colorării în albastru a soluțiilor de spălare, în urma unor reacții ca:

care cauzează eliberarea ionilor de clorură în soluție.

În cazul unei coroziuni active localizată în câteva cratere este posibilă întrebuințarea oxidului de argint. Tratamentul este recomandat atât timp cât testul coroziunii active este pozitiv. Metoda cu oxid de argint nu realizează o protecție pe timp îndelungat și pentru valori crescute ale umidității relative.

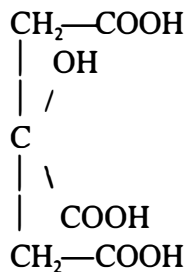
Am testat, de asemenea, tratamentul cu ditionit de sodiu (până la 5 %) în hidroxid de sodiu 1 M, recomandat în literatura recentă pentru stabilizarea degradării cuprului și a aliajelor sale. Ditionitul este un agent reducător puternic, în condiții alcaline, timpul necesar pentru extragerea clorurilor fiind scurt, dar inconvenientul metodei constă în schimbarea instantanee a culorii patinei în brun-închis. Reducerea consolidantă cu ditionit alcalin, metodă modernă introdusă în tratamentul bronzurilor, este eficientă în eliminarea clorurilor din crusta de coroziune, consolidând, în același timp, piesele fragilizate, dar denaturează aspectul estetic și de autenticitate al bronzurilor. Reacția generală pentru îndepărtarea păturilor de coroziune este complexă, implicând următoarele reacții:

În soluție de 5 % acid citric și tiouree până la 1 %, ca inhibitor de coroziune, piesele imersate își schimbă culoarea în 2 minute, iar după două ore, apare culoarea brun-închis, datorată unui amestec de cuprit și absorbției tioureei pe suprafața corodată. Dacă există carbonați sau hidroxicloriguri în patină, se vor dizolva datorită condițiilor acide moderate și puterii de complexare a acidului citric, cu o reacție de forma:

unde H_3L este acidul citric:

deci, patina obiectului este distrusă în acid citric. Ca și în cazul ditionitului, experimentările arată o cantitate semnificativă de Cl^- eliberată. Tratatul în acid citric de până la 5 % concentrație cu inhibitor de coroziune - tiouree (până la 1 %) păstrează parțial patina nobile, eliminând, în același timp, clorurile; această metodă este eficientă doar pentru piesele din bronz cu coroziune punctiformă.

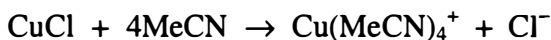
Tratarea în vid cu soluție alcoolică de 3 % benzotriazol (BTA) dă rezultate bune în ceea ce privește menținerea patinei nobile, în cazul obiectelor care nu sunt puternic corodate. Se poate folosi și soluție de BTA 1 % în apă distilată la 50 °C. În cazul unei cruste masive de produși de coroziune activi, chiar după tratamente multiple, nu se obține extragerea completă a clorurilor. Staționarea obiectului în baie variază între 30 minute până la câteva zile sau chiar luni. Complexarea la suprafață a produșilor de coroziune ai cuprului (II) cu BTA-ul este cauza primară a eliberării rapide inițiale a ionilor de clorură în soluția de spălare:

Impregnarea cu BTA conferă obiectului tratat rezistență remarcabilă la coroziune. BTA-ul dizlocă o mare proporție de produși de coroziune cu conținut de cloruri pentru formarea complexilor stabili de cupru I și II, împreună cu propietățile de inhibare a filmelor Cu BTA, constituie bazele eficacității sale. Pentru o rezistență la coroziune pe termen lung a obiectului arheologic din bronz, este necesară o imersie de câteva luni în BTA.

O modalitate eficientă de îndepărtare a clorurilor cuprului o reprezintă tratamentul cu acetonitril apos 50 %; metoda este recomandată de literatura de specialitate. În amestecul apos de 50 % acetonitril (bun dizolvant pentru multe săruri anorganice, deoarece are o constantă dielectrică mare - 38,8) se va realiza o mobilizare

selectivă a clorurilor de cupru (I) datorită dizolvării selective a cuprului I de către acetonitril, cu formarea unui complex stabil $\text{Cu}(\text{MeCN})$. Următoarea reacție este dominantă:

Soluția de acetonitril s-a dovedit a fi eficientă pentru alame foarte corodate și pentru "boala bronzului". Folosirea acetonitrilului apos necesită un spațiu bine ventilat sau containere etanșe, deoarece vaporii de acetonitril sunt toxici.

Experimentele pe bronzuri puternic corodate au dovedit că aceasta ar fi calea cea mai eficientă de îndepărtare a clorurilor cuprului, cu care produșii de coroziune ai metalului produc matrice. Se constată că tratamentul păstrează culoarea originală a patinei nobile, dar se impune verificarea permanentă a cantității de cloruri extrase, pentru a întrerupe tratamentul la timp, deoarece prelungirea sa are ca urmare o închidere la culoare a patinei albastre-verzi, prin formarea oxidului de cupru (II) negru (tenorit).

Studiul a fost efectuat pe piese arheologice din bronz.

Am măsurat următorii parametri: concentrația ionilor de clor, pierderile în greutate ale pieselor și pH-ul soluțiilor (tabel 2).

Piesele tratate au fost ținute sub supraveghere timp de mai multe luni, efectuându-se teste pentru "boala bronzului".

Experimentele efectuate conduc la concluzia că cele mai adecvate și eficiente tratamente pentru menținerea patinei nobile a bronzurilor, sunt cele cu acetonitril apos și sesquicarbonat de sodiu pentru piesele cu coroziune avansată, urmate de o stabilizare finală cu BTA 3 % soluție alcoolică sau BTA soluție apoasă 1% la 50 °C.

Pentru piesele tratate cu sesquicarbonat de sodiu s-a aplicat o conservare finală cu ceară microcristalină, cu bune rezultate în timp.

Literatura recentă recomandă pentru restaurarea pieselor din bronz cu patină curățirea mecanică a produșilor de coroziune pulverulenți, urmată de un tratament în baie de 3 % BTA în etanol, la 50 °C, timp de patru ore. Conservarea se realizează prin peliculizare cu film acrilic de Paraloid B72 10 % în acetat de butil iar protejarea finală se face cu ceară microcristalină, filtru UV.

BIBLIOGRAFIE

- CALEY, E. R., *Analysis of Ancient Metals*, International Series of Monographies on Analytical Chemistry, vol.19, 1964.
- MACAROVIOCI , GH. C., *Analiză chimică cantitativă organică*, București, 1979.
- Studies in Conservation*, vol. 30, no. 2/1985, vol. 32, no. 1/1987.
- PIETRZYK, D. J. , FRANK, C. W., *Chimie analitică*, București, 1989.
- BERTHOLAN, R., RELIER, C., *Les métaux archéologiques, La conservation en archéologie*, (M.C. Berdacon) Ed. Masson, 1990.

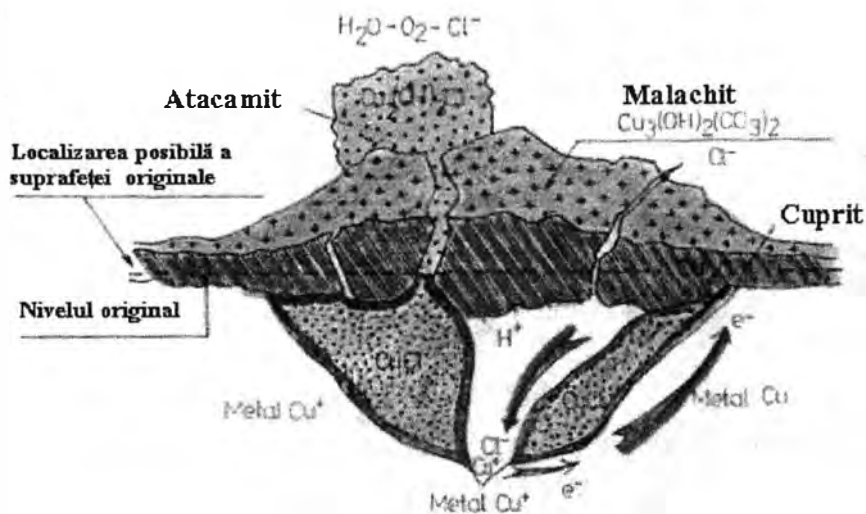

Fig. 1 - Coroziunea cuprului

Denumire chimică	Formula chimică	
Azurit	$\text{Cu}_3(\text{OH})_2(\text{CO}_3)_2$	Patina nobilă
Malachit	$\text{Cu}_2(\text{OH})_2\text{CO}_3$	
Nantokit	CuCl	
Cuprit	Cu_2O	
Atacamit	$\text{Cu}_2(\text{OH})_3\text{Cl}$	
Paratacamit	$\text{Cu}_2(\text{OH})_3\text{Cl}$	
Covelit	CuS	

Tab. 1. Producții de coroziune ai cuprului și aliajelor sale

Timp(h) / Tratament .	A.N.	BTA	SESQ
1	68	71	426
24	103	142	568
48	140	213	852
72	148	284	-
120	145	276	-
240	142	265	-
Pierderi în greutate %	1,29	0,8	1,26

Tab. 2. Concentrația ionilor de clor (ppm)

LA CONSERVATION DE LA PATINE DES BRONZES ARCHÉOLOGIQUES

RESUME

Le but de l'étude "La conservation de la patine des bronzes archéologiques" est l'évaluation de quelques traitements d'élimination des chlorures tout en gardant la patine noble.

La littérature de spécialité fait la différence entre les moyens de traitement pour les cas où la croûte des produits de corrosion peut être sacrifiée et les traitements pour maintenir la patine. Parmi les méthodes recommandées en vue de garder la patine noble il y a: le traitement avec sesquicarbonate de sodium, l'utilisation de l'oxyde d'argent, le traitement avec benzotriazole (BTA), l'eau distillée, l'acide citrique avec thiourée, comme inhibiteur de corrosion, et la réduction consolidante avec dithionite alcaline.

Nous avons testé dans le laboratoire les méthodes mentionnées sur des pièces qui présentent une corrosion dans des divers stades.

Les expériences effectués conduisant à la conclusion que les traitements les plus adéquats et efficaces pour maintenir la patine noble des bronzes sont:

- un prétraitement avec 1 - 2 % sesquicarbonate, suivi par stabilisation en 1 % BTA (pour les pièces qui présentent une corrosion avancés) ou
- un prétraitement avec 50 % acétonitrile aqueux, suivi par stabilisation en BTA ou
- stabilisation en BTA.

LEGENDE DES FIGURES

Fig. 1. La corrosion du cuivre.

Tab. 1. Les produits de corrosions du cuivre et de ses alliages.

Tab. 2. La concentration des ions de chlore.

NOTE BIBLIOGRAFICE

VALERIU LAZĂR, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Casa de Editura "Mureș", Târgu-Mureș, 1995, 358 p., CXXIV pl.

Adresată specialiștilor și, eventual, bibliofililor, lucrarea lui Valeriu Lazăr vine să acopere un gol bibliografic, fiind prima întreprindere de acest fel referitoare la teritoriul actual al județului Mureș. Rod al muncii și experienței științifice acumulate timp de câteva decenii de cel mai bun cunoscător al tezaurului arheologic mureșean, lucrarea prezintă un maxim interes pentru istoria noastră veche și medievală (trebuie menționat că descoperirile cu specific medieval sunt prezentate doar în măsura în care se leagă direct de descoperirile anterioare).

În vederea realizării *Repertoriului*, în 1975 a fost difuzat, în special cadrelor didactice, un *Chestionar istoric* cuprinzând 10 întrebări. După cum afirmă însuși autorul (p.18), răspunsurile primite, deși puține, au furnizat multe date noi, inedite, privind patrimoniul arheologic și istoric al județului.

După cum mărturiseste în *Introducere* (p.11), autorul și-a propus "să prezinte întreaga paletă de mărturii arheologice, atât cele provenite din descoperiri întâmplătoare, cât și cele descoperite prin cercetări, sondaje și săpături sistematice, multe din ele inedite, păstrate astăzi cu precădere în muzeele, colecțiile publice sau particulare din județ sau din afara lui".

În cea mai mare parte, metodologia utilizată pentru realizarea acestui *Repertoriu* coincide cu cea folosită și-n cazul repertoriilor publicate anterior (cele ale județelor Botoșani, Vaslui, Iași, Cluj), dar aduce, sub aspect informațional, și elemente noi. Astfel, prin codificarea localităților și a punctelor topografice cu descoperiri arheologice, *Repertoriul* poate forma o percepție corectă a patrimoniului pe care îl detine la momentul realizării lui unitatea administrativ-teritorială, precum și continuitatea populației autohtone pe plaiurile mureșene. Vestigiile arheologice sunt prezentate în detaliu (istoricul descoperirii, structura, valoarea documentară, încadrarea în epocă și cultură), din paleolitic până în faza timpurie a feudalismului românesc (sec. XII-XIII), când apar mențiunile scrise despre localitățile din județ. Și ca o notă în plus, trebuie remarcat faptul că descoperirile de excepție sunt prezentate mai pe larg decât în repertoriile anterioare, fiind specificată și contribuția autorilor la punerea lor în valoare. De asemenea, au fost reevaluate unele descoperiri mai vechi, greșit încadrate cronologic, cultural sau etnic (desigur că mai rămân destule probleme controversate, mai ales cele legate de datare și apartenență etno-culturală).

În ceea ce privește structurarea lucrării, și aici se constată modificări față de alte repertorii. Ea cuprinde două secțiuni: în prima sunt prezentate considerațiile metodologice care au stat la baza elaborării lucrării, precum și considerațiile generale privind cadrul fizico-geografic al teritoriului județului Mureș; apoi, istoricul cercetărilor și considerațiile generale de ordin arheologico-istoric. Partea a II-a cuprinde *Repertoriul* propriu-zis, cu prezentarea obiectivelor și descoperirilor arheologice pe localități și puncte topografice (în ordine alfabetică și cronologică) și rezumatul lucrării în limbile engleză, franceză și germană.

Volumul cuprinde și anexe, unde sunt prezentate localitățile care au fost codificate (Anexa A), înșiruirea alfabetică a localităților, cu primele lor menționări documentare și cu principalele denumiri pe care le-au avut în epocile feudală și modernă (Anexa B), localitățile scoase din nomenclator, prin operațiile de comasare, contopire și unire (Anexa C), localitățile cu denumirea schimbată după ultima organizare administrativ-teritorială din 1964 (Anexa D) și localitățile dispărute (Anexa E).

Lucrarea mai conține lista abrevierilor, precum și numeroase planșe reprezentând obiectivele și descoperirile arheologice, grupate pe epoci și culturi. Revenind la planșe, trebuie arătat că tipografia "Metropol" din București a omis o planșă (pl. LXXCIII), care încheia prezentarea ilustrată a seriei de depozite de bronzuri descoperite pe teritoriul jud. Mureș (depozite din Bronz D - Hallstatt B3), fapt de altfel semnalat de autorul *Repertoriului* într-un articol din revista *Târnava* (Valeriu Lazăr, *O omisiune regretabilă*, anul VI (1996), nr. 3 (39), p.12). În locul amintitei planșe, a fost inclusă o planșă cu mărturii arheologice din a doua epocă a fierului (La Tène), pl. LXXXVIII, ce conține ceramică dacică de la Lechința de Mureș și Sighișoara și brățări cu nodozități din epoca La Tène târzie de la Sighișoara și Papiu Ilarian.

Repertoriul arheologic al județului Mureș, bazat pe un material factic și informațional deosebit de bogat, este o lucrare monumentală, de referință, privind spațiul istoric și geografic prezentat, fiind încununată și cu Premiul "V. Pârvan" al Academiei Române (1995).

IULIA MOLDOVAN

VASILE URSACHI, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995, 590 p., 33 fig., 364 pl.

Apărută sub egida Institutului Roman de Tracologie, în colecția *Bibliotheca Thracologica*, lucrarea semnată Vasile Ursachi este prima monografie a unei așezări geto-dacice de tip *dava* din Moldova.

Cele opt capitole ale lucrării - I. *Introducere*, II. *Așezarea geto-dacică*, III. *Sistemul de fortificații*, IV. *Inventarul așezării*, V. *Necropola*, VI. *Cronologie*, VII. *Apartenență etnică*, VIII. *Concluzii*, sunt completate de un bogat material ilustrativ alcătuit din planurile și stratigrafia secțiunilor de la Brad și planșe cu desene și fotografii ale inventarului arheologic.

Prezentarea fizico-geografică a zonei în care se află stațiunea arheologică de la Brad explică, în bună măsură, atracția comunităților din toate timpurile pentru acest spațiu geografic. Ca o recunoaștere modernă a calităților de habitat se menționează înființarea în acest loc a unei școli de agronomie și a unei ferme pilot de către Ion Ionescu de la Brad, primul specialist român în științe agricole. Următoarele pagini ale *Introducerii* prezintă informații succinte despre rezultatele campaniilor arheologice de la Brad. Din 1963 - la un an după identificarea pe teren de către Al. Vulpe și V. Ursachi, și pînă în 1984 s-au deschis 31 de secțiuni și au fost cercetate trei morminte din necropola tumulară.

Cele trei mari componente ale așezării geto-dacice de la Brad sunt: zona fortificată (acropola), așezarea deschisă și necropola tumulară. Capitolul al doilea începe cu prezentarea straturilor de cultură din stațiunea de la Brad; succesiunea lor nu are aceeași structură. Astfel, pe acropolă, stratul de cultură are o grosime de trei metri și cuprinde mai multe perioade istorice: epoca eneolitică (Precucuteni, Cucuteni A și AB), perioada de tranziție spre epoca bronzului, epoca bronzului (Monteoru I C 2-I-a, Noua), prima epocă a fierului (Hallstatt B), epoca dacică și epoca medievală. În așezarea eneolitică se semnalează prezența unor piese unice ce fac parte dintr-un depozit aparținând culturii Cucuteni, faza A4: discuri de aur, brățări de aramă cu secțiunea rombică și un topor de aramă cu brațele în cruce, la capătul scurt în formă de daltă iar la celălalt capăt cu un ascuțit de formă rombică, toate acestea fiind produse importate din sud, din aria culturii Gumelnița. Cel mai important strat de cultură de pe acropolă corespunde epocii geto-dacice și se împarte în patru niveluri cu mai multe faze de locuire. Primele două niveluri aparțin secolelor IV-III î.Hr., respectiv secolele III-II î.Hr., iar ultimele se încadrează fazei clasice de dezvoltare a civilizației geto-dacice, secolul I î.Hr., respectiv secolul I d.Hr. și începutul secolului al II-lea d.Hr. După opinia autorului, sfârșitul locuirii trebuie legat de evenimentele de la începutul secolului al II-lea d.Hr. încheiate cu includerea Daciei în Imperiu. Pentru așezarea deschisă, unde situația este mai clară pentru ultimele faze de locuire, cele două straturi de cultură existente aparțin epocii bronzului și epocii geto-dacice, cel din urmă diferențiindu-se în trei niveluri. În așezarea deschisă nu există corespondent pentru primul nivel dacic de pe acropolă și nici pentru ultimele faze ale ultimului nivel. Cel de-al treilea nivel dacic (corespunzător nivelului patru de pe acropolă, fără ultimele faze) se poate urmări pe o distanță de 400 de metri de la șantul de apărare, acesta reprezentând extensia maximă a așezării deschise de la Brad.

O altă problemă abordată în capitolul al doilea este cea a locuințelor, analizate sub aspectul formei, al modalităților de construcție, al amenajărilor interioare și al tendințelor de sistematizare a acestora. Cele două tipuri de locuință - adâncită în pamânt și de suprafață, se întîlnesc atât în așezarea fortificată cât și în cea deschisă. Pe acropolă, în ultimele două niveluri dacice, se întîlnesc numai locuințe de suprafață. Între acestea se detașează o locuință de dimensiuni foarte mari (430 mp) ce aparține celui de-al treilea nivel dacic. Deși cu două faze de construcție ce parcurg același secol, secolul I î.Hr., aceasta clădire pare să fi avut funcționalități diferite - locuință rezidențială a căpeteniei uniunii de triburi și edificiu religios. Această descoperire completează argumentația de ordin arheologic ce susține existența organizării protourbane la populația geto-dacică. O construcție de tip deosebit, aparținând nivelului trei dacic, a apărut și în așezarea deschisă. Aceasta este prevăzută cu zece gropi de par și pare să fi avut o destinație specială, eventual de cult.

De o importanță deosebită este și sanctuarul rotund cu stâlpi de lemn, descoperit în partea de sud-vest a acropolei. În rândul construcțiilor cu caracter religios autorul mai amintește: construcția cu absidă - a doua fază a locuinței de mari dimensiuni, locuința cu zece gropi de par din așezarea deschisă și, de asemenea, gropile cu caracter religios. Alături de locuința de mari dimensiuni și de locul de acces pe acropolă, sanctuarul delimita un spațiu central (o piață) pavat cu piatră de râu, fapt ce sugerează un început de sistematizare în cadrul așezării. Sanctuarul rotund a avut trei faze de construcție. Primele două constituie o singură etapă de folosire, probabil tot cu caracter religios. După părerea autorului, a doua fază de construcție a sanctuarului - edificiul cu absidă, ar putea constitui o etapă mai veche a construcțiilor de cult dacice,

care precede sanctuarele rotunde cu stâlpi de lemn; la fel, sanctuarele patrulatele cu aliniamente din tamburi de lemn pot constitui o formă de tranziție între construcțiile cu absidă și sanctuarele rotunde sau chiar una anterioară acestora. O datare precisă a acestor etape de construcție va rezolva nodul gordian al problemei. Ultima fază de construcție este reprezentată de sanctuarul rotund cu stâlpi de lemn, acesta reprezentând o adevărată zonă sacră a așezării.

Prezentarea anexelor și gropilor încheie capitolul al doilea, completând imaginea globală a descoperirilor de la Brad. În legătură cu gropile de cult și puțurile votive, V. Ursachi vede în existența lor o posibilă fază premergătoare apariției marilor sanctuare de mai târziu.

Capitolul al treilea abordează o problemă importantă pentru studiul așezărilor de tip *dava*, aceea a sistemului de fortificație. În așezarea aparținând epocii bronzului apare prima fortificație. Ea a fost exploatată și în prima epocă a fierului, apoi în primele două niveluri dacice. În al treilea nivel dacic, la jumătatea secolului I î.Hr., apare o nouă fortificație alcătuită dintr-un șant și o construcție de lemn ce avea dublu rol - poartă de intrare în acropolă și element de întărire a escarpei șantului de apărare. Ea va fi abandonată, treptat, spre sfârșitul secolului I î.Hr. sau începutul secolului I d.Hr. În legatură cu problema sistemelor de fortificație, autorul insistă asupra importanței acestora pentru rezolvarea problemelor legate de apariția și durata așezărilor de tip *dava*. Analizând date mai vechi și mai noi, la care adaugă ultimele concluzii ale cercetărilor din davele de pe valea Siretului (Poiana, Răcătău și Brad), V. Ursachi fixează reperele cronologice ale dispariției așezărilor de tip *dava*, dispariție care a avut loc la sfârșitul secolului I î.Hr. sau începutul secolului I d.Hr. (în special cele din Câmpia Munteniei), în a doua jumătate a secolului I d.Hr. (cele din sudul Moldovei și din estul Munteniei) sau la începutul secolului al II-lea d. Hr. (cele de pe valea Siretului).

Cel mai cuprinzător capitol al lucrării -*Inventarul așezării*, prezintă uneltele, armele, ceramica, obiectele de podoabă și monedele descoperite în stratul de cultură geto-dacic de la Brad. Ponderea cea mai însemnată o are ceramica; sunt prezentate amănunțit tipurile ceramice și variantelor lor, precizându-se descoperirile similare, încadrările tipologice și cronologice anterioare, la care se adaugă completările bazate pe studiul stratigrafiei din stațiunea de la Brad; de asemenea, sunt înseriate unele tipuri ceramice ignorate în studiile de până acum (vasul cu tub, platourile). Ceramica lucrată la roată este preponderentă în ultimele două niveluri dacice, - evidențiindu-se ceramica pictată-, dar menționăm și existența ceramicii fine lucrată la mână, spre deosebire de situația din alte așezări. Ceramica de import prezintă în așezare dovedește existența legăturilor comerciale cu lumea greacă și romană.

Printre piesele deosebite de la Brad enumerăm: un butuc de roată din ceramică, probabil de la un car solar, fragmente dintr-un tip de scut puțin cunoscut în lumea dacică, piese de bronz dintr-un car, o imitație după o cupă deliană și vase de cult de o forma deosebită, cu analogii doar la Răcătău și Poiana.

Cea de-a treia zonă distinctă a de la Brad este necropola tumulară. Rezultatele cercetării celor trei tumuli, la care se adaugă cele provenind de la descoperirile din așezarea deschisă (16 morminte de înhumatie și unul de incineratie), fac obiectul celui de-al cincilea capitol al lucrării. În necropolă s-a practicat incineratia în tumuli cu arderea pe loc; ca element specific acestor tumuli remarcăm prezența unor mici gropi în poziție secundară (situație semnalată și la Răcătău), lipsite de inventar, care determină, în opinia autorului, încadrarea într-un nou tip de morminte tumulare. Totodată, autorul consideră necesară o reinterpretare a mormintelor de incineratie în gropi cilindrice, al

căror inventar pledează mai mult pentru folosirea lor ca gropi cu resturi menajere, și a câmpurilor de gropi cu semnificație funerară, considerate necropole.

Ultimul capitol este rezervat reconstituirii vieții economice, sociale și politice de la Brad. Un loc important în această reconstituire este acordat legăturilor cu lumea greacă, ale căror urmări se resimt în societatea geto-dacică de la est de Carpați, ele fiind mai intense și mai productive decât cele cu lumea celtică ce nu se înregistrează la aceleași cote, mai ales pentru valea Siretului mijlociu. În legătură cu rolul și statutul așezării dacice de la Brad în perioada secolelor IV-II î.Hr., autorul subliniază modestia așezărilor de pe valea Siretului comparativ cu importanța marilor fortificații din partea de est a Moldovei. Pentru ultimele două niveluri de la Brad, toate rezultatele cercetărilor arheologice dovedesc existența unui centru politic, economic și religios în jurul căruia gravitau așezările din zonă. Astfel, spune autorul, ar fi îndreptățită ipoteza conform căreia așezarea de la Brad - identificată cu *Zargidava* menționată de Ptolemeu, ar fi aceeași cu cea pomenită în inscripția de la *Dionysopolis* ridicată în cinstea lui Acornion.

Atât de necesară în condițiile importanțelor cercetări din așezările de tip *dava* din Moldova, nevalorificate încă în lucrări exhaustive, monografia așezării de tip *dava* de la Brad constituie un valoros reper istoriografic. Regretând lipsa unui plan general al așezării și, eventual, a unor încercări de reconstituire a zonei centrale de pe acropolă, încheiem subliniind importanța apariției acestei lucrări, ale cărei informații și aprecieri îmbogățesc peisajul istoriografic românesc, ea fiind un util instrument pentru specialiștii în domeniu.

CARMEN UNGUREANU

Ieromonah GABRIEL BUNGE, *Evagrie Ponticul. O introducere*, studiu introductiv și traducere diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 1997, 256 p.

Editura Deisis din Sibiu ne propune o nouă lucrare în cadrul colecției "Philosophia Christiana"; de această dată autor este ieromonahul Gabriel Bunge, care ne prezintă un personaj ce în ultimele decenii s-a bucurat de o atenție crescândă.

Originar din Pont, Evagrie (345 - 399 d. H.) este una din figurile care au exercitat influența cea mai profundă asupra ascezei creștine. S-a bucurat, atât în Orient, cât și în Occident, de discipoli înzestrați și influenți (Paladie, Ioan Cassian) dar, în egală măsură, și de adversari reductabili (Ieronim, Justinian). Deși prețuit în timpul său, opera și memoria i-au fost condamnate de Sinodul V Ecumenic de la Constantinopol (553), ajungându-se la o situație paradoxală: dacă biserica bizantină îl condamnase pentru origenism, biserica armeană îl cinstește până astăzi ca sfânt (fapt arătat și de traducător în studiul introductiv intitulat *Părintele Gabriel Bunge și dilemele exegezei evagriene: filologie sau/si congenialitate*, p. 5 - 16). Aceeași atitudine o are și biserica coptă.

După cum arată autorul, cartea este dedicată mai ales "omului Evagrie" (p. 20), iar izvoarele pe care le are la dispoziție provin mai ales de la discipoli (Paladie) și prieteni (Rufin) sau de la alți autori (Socrate, Sozomen), precum și cele 62 de scrisori, în traducere siriacă, ce s-au păstrat de la Evagrie. Aceste

scrisori au fost considerate de primul editor al lui Evagrie drept "partea cea mai interesantă" a scrierilor sale (p. 91).

Evagrie s-a născut în jurul anului 345, în orașelul pontic Iboră, în nordul Turciei actuale. Din păcate, nu știm nimic despre tinerețea și anii de studiu ai lui Evagrie, dar se presupune că a studiat în Cezareea Capadociei, renumită pentru școlile ei. Încă din această perioadă aparținea cercului din jurul "marilor capadocieni", ce se caracteriza printr-o mărturisire hotărâtă a ortodoxiei niceniene, împotriva oricărei încercări de contaminare ariană. A fost hirotonit citeț de Vasile cel Mare, făcând parte din clerul său. L-a urmat pe Grigore de Nazianz la Constantinopol, unde a fost hirotonit diacon. În 382 părăsește Constantinopolul și merge la Ierusalim, unde este oaspete al faimoasei aristocrate romane Melania. Odată cu venirea la Ierusalim se încheie un prim capitol din viața lui Evagrie. El nu se mai întoarce niciodată în lumea din care provenea (cea a episcopilor și a retorilor). În duminica Paștilor a anului 383 primește haina monahală și pleacă spre Egipt, leagănul monahismului. Aici îl regăsim în acea categorie a monahilor cultivați, din care s-au recrutat mai târziu cei desemnați de adversarii lor drept "origeniști". Autorul este de părere că "el venise în Egipt cu intenția declarată de a învăța acea înțelepciune pe care toată cultura greacă nu o putea transite" (p. 37). La Kellia, în pustie, Evagrie a rămas 17 ani, până la moartea sa, în ianuarie 399. Aici, el a alcătuit un număr impresionant de scrieri extrem de variate (tratatur ascetic pentru începători, "centurii" cu conținuturi diverse, comentarii scripturistice și scrisori, *Kephalaia Gnostika* și *Epistula dogmatica ad Melaniam*, scrise pentru "cei experimentați") (p. 49). Se remarcă diversitatea temelor abordate, Evagrie fiind un scriitor înăscut, într-un mediu în care puțin monahi dispuneau de o cultură profană. După cum reiese din *Vita Evagrii coptice*, redactată pe la 420 de ucenicul său Paladie (prezentată, în traducere, în volum, la p. 179 - 192), Evagrie a scris în operele sale numai ceea ce a trăit și a văzut el însuși, și aceasta spre folosul fraților săi (p. 180). Unele cărți erau scrise la cererea prietenilor, ca de exemplu *Antirrhethikos*, după cum aflăm iarăși din *Viața sa coptă* (p. 186). Dar, după cum remarcă autorul, "curăția vieții sale și forța cuvântului rostit și scris au atras asupra lui Evagrie nu numai admirația confrăților (și invidia unora - n.n.), ci și atenția arhiepiscopului Alexandriei, Teofil" (p. 52). Acesta a vrut să-l așeze episcop la Thmuis, însă Evagrie s-a sustras acestei cinstiri, fugind în Palestina.

În ceea ce privește implicarea lui Evagrie în controversele origeniste, trebuie remarcat că numele său nu a apărut niciodată. Abia la 15 ani de la moartea sa, Ieronim îl acuză pentru prima dată de "origenism". Acest lucru pare oarecum straniu dacă se are în vedere faptul că Evagrie trece astăzi drept principalul reprezentant al "origenismului", extrem de răspândit în cercurile monahale. Pe de altă parte însă, cert este că Evagrie aparținea aceluși grup de monahi care țineau cu Origen (p. 60), în sensul că susțineau o înțelegere spiritualizată a Scripturii. Ca urmare, însă, a celei de-a doua crize origeniste din sec. VI, deci la cca. 150 de ani după moartea sa, Evagrie avea să fie atras în noua condamnare a lui Origen. O consecință imediată a acestei condamnări postume a fost nu numai rapida dispariție a unei mari părți a operei sale în originalul grecesc, ci și întunecarea imaginii sale ca om: "din monahul liniștit al pustiei Nitriei el a devenit străinul trușăș pe care l-au dus în rătăcire cultura sa profană și abilitățile sale retorice" (p. 68).

Îi revine meritul ieromonahului G. Bunge de a ne da o nouă perspectivă asupra monahului din Pont, reaşezându-i opera acolo unde îi este locul: în mediul Tradiţiei în care s-a format, pentru că Evagrie însuşi îşi prezintă opera ca pe un rod al învăţăturilor dobândite în pustie (fapt arătat şi de Antoine Guillaumont în *Originile vieţii monahale. Pentru o fenomenologie a monahismului*, traducere de Constantin Jinga, Bucureşti, Ed. Anastasia, 1998).

Volumul mai cuprinde trei studii ce abordează etapele vieţii spirituale (Praktiké - physiké - theologiké), așa-zisul "intelectualism" al spiritualităţii evagriene (nu în zadar a fost numit "filozof în pustie"), glose pe marginea exegezei biblice evagriene.

În finalul lucrării sunt prezentate *Vita Evagrii coptice*, de care am mai amintit, precum şi două din scrisorile lui Evagrie: *Epistula fidei*, singura din cele 64 păstrată în originalul grecesc şi *Epistula ad Melaniam*, păstrată numai în siriacă.

O singură observaţie poate fi făcută acestui volum, în care se simte lipsa unui indice general, necesar pentru utilizarea facilă a unei astfel de lucrări.

IULIA MOLDOVAN

DAN GH. TEODOR, *Mestesugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d. H.*, Editura Helios, Iaşi, 1996, 198 p.

Unele aspecte deosebit de importante ale "mileniului întunecat", cum este denumită perioada secolelor IV - XI d. H., pot fi clarificate şi cu ajutorul noii sinteze elaborate de reputatul istoric ieşean Dan Gh. Teodor.

Lucrarea, realizată pe baza descoperirilor arheologice, unele din ele inedite, îşi propune să înfăţişeze ansamblul principalelor ocupaţii ale populaţiei autohtone în secolele amintite, ocupaţii care sunt determinate de sedentarismul acelor care le-au practicat şi, după cum arată autorul, dau posibilitatea "de a înţelege corect fenomenul de continuitate neîntreruptă al acestei populaţii, sau dimpotrivă, în unele zone, în anumite perioade, chiar de discontinuitate, evidenţiindu-se astfel elementele esenţiale care o definesc în ansamblul civilizaţiilor din su-estul european" (p. 7).

Capitolul I prezintă exploatarea şi prelucrarea mineralelor (p. 10-42). Extragerea şi prelucrarea minereurilor (fier, aur, argint, cupru, cositor, plumb etc.), ocupaţii străvechi ale populaţiei autohtone, au continuat să fie practicate şi după retragerea administraţiei romane de la nordul Dunării de Jos, la fel cum au continuat să fie folosite şi vechile mine, deşi cu o rentabilitate mai scăzută, în tot cursul Evului Mediu timpuriu. De remarcat faptul că, după retragerea romană, tehnicile locale de producere a uneltelor au ţinut, în general, pasul cu acelea din Imperiu (p. 25), iar influenţa romană, şi apoi bizantină, a contribuit la realizarea unor produse de bună calitate, uneori asemănătoare cu importurile (p. 24-25). Începând cu secolul VI d. H., avem atestate arheologic o serie de ateliere specializate care nu-şi încetează activitatea în cursul primului mileniu d. H., putându-se vorbi chiar, spre sfârşitul acestei perioade, de o creştere a numărului de ateliere meşterugăreşti. În pofida prezenţei aici a unor migratori, meşterii

locali (alături de aceștia, în domeniul producerii obiectelor de podoabă, vestimentare și de cult au activat și unii meșteri itineranți, veniți din Bizanț, care lucrau la cerere și răspândeau, atât în mediul autohton, cât și în cel al migratorilor, produsele ce erau la modă în Imperiul Bizantin - p. 34, 105) au continuat să făurească unelte, arme, obiecte vestimentare și de podoabă etc., destinate atât schimburilor comerciale cât și tributului impus de noii veniți (p. 26). Alt tribut plătit de autohtoni unor grupuri de populații migratoare așezate temporar în anumite zone ale țării era sarea, regiunile carpato-dunărene având cele mai bogate zăcăminte din sud-estul european (p. 23, 103).

Capitolul II (p. 43-74) se ocupă de activitățile cotidiene, în speță de meșteșugurile casnice: prelucrarea osului, a lânii și a fibrelor vegetale, a lutului, prelucrarea lemnului și a pietrei. Dezvoltarea și continuitatea acestor ocupații de-a lungul secolelor au fost determinate și de faptul că materiile prime existau din abundență în aceste regiuni (p. 43) și erau la îndemână. Un exemplu este prelucrarea lutului (locuitorii de la nordul Dunării de Jos au produs o gamă extrem de variată de forme ceramice: oala-borcan, castronul, strachina, cana, fructiera, capacul, tipsia etc.), ca și, în egală măsură, prelucrarea lemnului (s-a putut crea o adevărată "civilizație a lemnului" în zonele bogate în păduri - p. 62, 109), sau a pietrei.

Capitolul III (p. 75-97) prezintă activitatea din domeniul construcțiilor, precizându-se că, în pofida influențelor romane și bizantine, autohtonii au preferat tipul de locuință tradițională, adâncită în pământ, care "corespundea mai bine necesităților lor de trai, sedentare, legate de agricultură, creșterea vitelor și meșteșuguri, precum și condițiilor climatice, specifice mai ales întinșelor zone de podișuri și câmpie, cel mai intens locuite de populația autohtonă în perioada secolelor IV - XI d. H. (p. 77). Sunt prezentate, apoi, diversele tipuri de cuptoare, sistemele de apărare, insistându-se în mod deosebit asupra celor utilizate de autohtoni, fără a se omite influențele venite din lumea slavă și cea bizantină.

Ultimul capitol (p. 98-114) este dedicat considerațiilor generale.

Studiul este însoțit de ilustrații, un rezumat în limba franceză și un indice de persoane și localități.

Valorificând stadiul actual al cercetărilor arheologice privind principalele ocupații ale populației autohtone, lucrarea prezentată mai sus constituie un excelent instrument de lucru, destinat specialiștilor.

IULIA MOLDOVAN

MIHAIL PSELLOS, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, traducere de Radu Alexandrescu, cuvânt înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Polirom, Iași, 1998, 264 p.

Publicarea lucrării lui Mihail Psellos, *Cronografia*, este binevenită în peisajul mult prea sărac al traducerilor în limba română din autori bizantini. *Cronografia* lui Psellos detine un loc aparte în cadrul literaturii istoriografice bizantine, nu atât datorită valorii științifice cât datorită personalității autorului.

Născut în anul 1018, în preajma Constantinopolului, dintr-o familie de rang nobiliar originară din Nicomedia, Mihail Psellos avea să domine, prin uimitoarea vervă a spiritului său, viața intelectuală bizantină din veacul al XI-lea. Spirit enciclopedic, Mihail Psellos s-a interesat de toate domeniile cunoașterii umane cultivate în vremea sa: teologie, filosofie, științele naturale, medicină, matematică, astronomie, jurisprudență, istorie, gramatică, retorică, muzică și poezie. A compus un mare număr de cuvântări, exerciții retorice, opusculе asupra celor mai variate și mai exotice subiecte: alchimie, demonologie, magie, divinație, și a lăsat un număr impresionant de scrisori, prețioase prin amănuntele pe care le oferă despre starea politică și culturală a epocii sale.

Dintre toate lucrările lui Psellos, *Cronografia* rămâne creația cea mai durabilă. Greu de încadrat atât în categoria cronicilor, cât și a istoriilor, lucrarea lui Psellos reflectă, înainte de toate, punctul de vedere al curteanului și omului politic implicat direct în miezul evenimentelor narate. Psellos scrie într-o limbă erudită, arhaizantă, fiecare rând făcând să transpară educația elenică pe care o aprecia într-o foarte mare măsură.

Deși autorul a conceput-o ca pe o continuare la cronică lui Leon Diaconul, din punct de vedere stilistic și al tehnicii de lucru, *Cronografia* se detașează de mediocrele cronici scrise până atunci. Relatarea evenimentelor începe de la urcarea pe tron a lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976) și merge până la sfârșitul domniei lui Isaac Comnenul (1059). Ulterior, relatarea a fost completată prin istorisirea evenimentelor ce au urmat, autorul înfățișând domniile lui Constantin al X-lea, Roman al IV-lea și Mihail al VII-lea (1059-1078).

Cititorul nevizat, dar cunoscător al altor istorici ai veacului al XI-lea, ar putea părea surprins de lipsa de informație istorică superioară celorlalte lucrări, de omisiunea voită sau nu, a unor evenimente marcante ale istoriei bizantine și, mai ales, de egocentrismul și vanitatea autorului, surprins în miezul tuturor evenimentelor, în ipostaze cel mai adesea flatante. Trebuie precizat însă, încă de la început, că autorul selectează faptele cunoscute în raport cu scopul scrierii sale, potrivit unei concepții istoriografice proprii. Psellos renunță voit la unele fapte și evenimente ce întregesc istoria Bizanțului, căutând, înainte de toate, să dea portrete fizice - pe care le îngrijește până la cele mai mici detalii - și portrete morale, foarte abundente dar, adesea, vagi și încărcate de fraze goale. Luptele cu barbarii, luptele de frontiere nu intră în atenția sa, autorul însuși mărturisind acest lucru: "de unde ar fi să scriu pe rând și oștile și taberele și încărcările - precum și celelalte lucruri pe care tot cronicarul ce se vrea sărguincios obișnuiește să le arate - mi-ar trebui vreme îndelungată și a scrie carte multă povestind, am arătat pur și simplu faptele cele mai de căpetenie, pe măsură ce-mi veneau în minte". Așadar, din noianul de evenimente al zbcuciatului veac XI, autorul selectează doar pe acelea care pot pune în lumină trăsăturile de caracter, însușirile sau defectele celor evocați.

Apoi, nu trebuie uitat faptul că Psellos și-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Constantinopol, în preajma Curții imperiale. În consecință, el se mărginește la a evoca lumea înalțelor sale relații, a intimilor săi din palat, a împăraților și împărăteselor cărora le este indispensabil, care-i cer sfaturi politice sau medicale și care-i adresează ultimele lor cuvinte pe patul de moarte.

Implicat adânc în miezul evenimentelor ce le evocă, lucrarea lui Psellos este în bună măsură și o autobiografie a autorului și, de aici, vanitatea și subiectivismul care se regăsesc în tratarea anumitor momente. Deși încearcă să meargă neabătut pe calea adevărului, deși este conștient de seriozitatea rolului de istoric imparțial pe care și l-a

asumat, autorul sfârșește adesea prin a deforma voit realitatea, mai ales atunci când legăturile sentimentale cu personajul evocat sunt foarte puternice. "Nu știu cum aş face, spune Psellos, ca, pe de o parte, să pot păstra adevărul întâmplărilor neîntinat, iar pe de altă parte să răspund aceluia cu recunoștința pe care i-o datorez"(p. 126).

Primele trei cărți tratează domniile lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025), Constantin al VIII-lea (1025-1028) și Roman al III-lea Argyros (1028-1034), fără prea multe amănunte și cu detașarea celui neimplicat în evenimente. Dintre toți, Bulgaroctonul ar fi meritat, poate, mai multă atenție, însă Psellos se multumește să rezume campaniile împotriva bulgarilor, distrugerea țaratului lui Samuel și cucerirea teritoriilor sud-dunărene într-o singură frază: "După ce a scăpat de amenințarea barbarilor, acesta își subjugă pe toate căile supușii..."(p. 25). Constantin al VIII-lea și Roman al III-lea sunt înfățișați în cele mai sumbre culori: primul, violent și risipitor, căzut în patima curselor de cai, a vânătorii și jocurilor de noroc; al doilea, nehotărât, incapabil și încornorat în văzul tuturor de împărăteasa Zoe.

Tonul afectiv se schimbă când vine vorba de Mihail al IV-lea Paphlagonianul (1031-1041), privit cu simpatie și compasiune pentru boala care îl măcina. Nu trebuie, însă, trecut cu vederea faptul că, în timpul domniei acestui împărat, Psellos își face intrarea în viața publică, mai întâi ca judecător la Philadelphia și, apoi, ca secretar la Curte. În vremea lui Mihail al V-lea Kalaphates (1041-1042), autorul se află deja în miezul evenimentelor, fiind chiar martor ocular al tragediei care a pus capăt ambiției nemăsurate a acestui suveran.

Sub Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), Psellos ajunge la cele mai mari onoruri: șef al cancelariei imperiale, vestarh și "consul al filosofilor". Evocarea imaginii acestui suveran trezește în sufletul său sentimente contradictorii: panegiristul de altădată, care nu făcea economie de epitete și comparații, se simte cuprins de jenă, pentru că domnia Monomahului nu a fost una dintre cele mai bune. Deși implicat sentimental, Psellos trebuie să recunoască faptul că Monomahul a socotit domnia "ca un liman fericit" în care se adăpostea, în sfârșit, după atâtea zbuciumări ale vieții (p. 87). Spre sfârșitul acestei domnii, Psellos se va retrage din viața publică, îmbrăcând veșmântul monahal pe muntele Olimp din Bithynia. Cauza principală a deciziei de a se călugări pare a fi conflictul cu patriarhul Mihail Kelularios, al cărui rol crescuse după schisma ce separase răsăritul ortodox și apusul catolic, în 1054 (eveniment trecut sub tăcere de Psellos).

Autorul va reveni la curte sub domnia împărătesei Teodora (1055-1056) și rolul său va spori considerabil în timpul lui Mihail al VI-lea Stratiotikos (1056-1057). Este momentul în care conflictul latent dintre aristocrația birocratică constantinopolitană și aristocrația militară latifundiară izbucnește în forme violente. Și pentru că, prin formație și interesele sale, Psellos aparținea elitei birocratice din capitală, lui îi este încredințată conducerea delegației ce trebuia să trateze cu rebelul Isaac Comnenul, ridicat împotriva împăratului Mihail al VI-lea. Deși lucrurile n-au mers chiar așa cum și-ar fi dorit - iar evocarea nopții de coșmar petrecută în tabăra răsculaților o dovedește -, poziția lui Psellos la Curte se consolidează odată cu urcarea pe tron a lui Isaac Comnenul. Devenit consilier intim al basileului, Psellos prezintă în termeni elogioși domnia energetică a primului Comnen (1057-1059).

În timpul lui Constantin al X-lea Ducas (1059-1067), cariera politică a lui Psellos atinge apogeul; de aici evocarea sentimentală și tendința de a-i trece sub tăcere greșelile amintite de alți istorici ai epocii: avariția, dezinteresul față de armată și mania proceselor.

Domnia lui Romanos al IV-lea Diogenes (1068-1072) reprezintă cea mai controversată parte a lucrării. Ofensiva împăratului împotriva turcilor selgiukizi, absolut necesară pentru siguranța imperiului, este pe nedrept minimalizată sau criticată de Psellos. Niciodată complicitatea sa nu s-a manifestat mai dezgustător decât în fața nefericitului erou. După fiecare biruință îi adresează scrisori panegirice; la întoarcerea din prima expediție îi ține encomiul solemn în numele bizantinilor. După dezastrul de la Mantzikert (19 august 1071), atitudinea sa se schimbă radical. Psellos este cel care propune urcarea pe tron a lui Mihail al VII-lea, alături de mama sa Eudochia, și tot el cere nerecunoașterea împăratului după eliberarea din captivitatea turcilor. Scrisoarea "de mângâiere" pe care o trimite nefericitului Diogenes, în exil, cea adresată lui Andronic Ducas, în clipa în care trădătorul de la Mantzikert asedia pe împărat, bucuria nelocului său la apropierea căderii împăratului și urările de biruință pe care le face conspiratorilor reprezintă o pată întunecată pentru întreaga sa carieră de om politic.

În fine, domnia lui Mihail al VII-lea (1072-1077), protejatul său, este una dintre cele mai lamentabile. Portretul făcut fostului său elev este exagerat și total deplasat, toți ceilalți istorici ai epocii prezentându-l ca pe un individ lipsit de calitățile unui om de stat, învățătura lui Psellos nereușind să facă din el decât un mediocru pedant.

Cronografia a rămas neterminată, ultimele pasaje semănând, mai degrabă cu o colecție de fișe în vederea viitoarei opere. După toate informațiile, Mihail Psellos a murit în cel dintâi an al domniei lui Nikephor Botaniates (1078).

Aceasta este lucrarea celui care a reprezentat personalitatea cea mai marcantă dar și cea mai controversată a epocii sale. Ca învățat, Mihail Psellos a exercitat o adevărată suveranitate intelectuală asupra contemporanilor săi. Ca om, a reprezentat tipul fidel al curteanului fără scrupule, gata la tranzacțiile cele mai imorale. Din nefericire, situația privilegiată de la Curtea imperială a influențat în mod negativ obiectivismul operei, declarația autorului că va rămâne mereu fidel adevărului, reprezentând un deziderat neîmplinit.

În final, apreciem efortul domnului Radu Alexandrescu, care a realizat o traducere inspirată a acestei lucrări de istorie bizantină. De asemenea, se cuvine a fi lăudată încercarea domnului Nicolae-Șerban Tanașoca de a suplini lacunele și ambiguitățile lui Mihail Psellos prin permanenta comparare cu lucrările istoricilor contemporani autorului (Skylitzes, Attaliates, Zonaras). Astfel, cu un aparat critic solid (p. 201-258), lucrarea se adresează în aceeași măsură cercetătorului și celui pasionat de istoria Bizanțului. În concluzie, o apariție editorială inspirată și necesară.

MIHAI TIULIUMEANU

AUREL CODOBAN, *Sacru și ontofanie. Pentru o nouă filosofie a religiilor*, Editura Polirom, Iași, 1998, 200 p.

Iată o carte cu o notă de optimism. Autorul ei, profesor la Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, urmează calea existențial-filosofică a filosofiei românești a religiei. Dacă filosofia trebuie să se intereseze de experiența umană în general, atunci filosofia religiilor trebuie să procedeze la fel ca, de exemplu, filosofia artei, unde nu mai există europocentrism - consideră Aurel Codoban. În plus, el încearcă

să înlocuiască acea filosofie ca religie a "elitelor raționaliste" (care dorea să salveze rațional sacrul, în sensul lui Spinoza: o *amor Dei intellectualis*), prin filosofia religiilor pe care ne-o propune. Aceasta dezvoltă liniile fundamentale ale gândirii lui Mircea Eliade, pe fundalul nou al filosofiei heideggeriene și al hermeneuticii lui Paul Ricoeur, pe de o parte, și pe al antropologiei lui Leroi-Gourhan, pe de altă parte (p. 22).

Cartea este structurată pe șapte capitole: I. *Religie, filosofie, filosofia religiilor*; II. *Experiența religioasă*. III. *Sacrul*; IV. *Hierofanie și cratofanie*; V. *Ontofanie și ontologie*; VI. *De la experiența religioasă la religie*; VII. *Dialetica sacrului și profanului*.

Încercând să reabiliteze experiența religioasă (cap. II), Aurel Codoban subliniază faptul că numai în cultura occidentală relația dintre filosofie și religie s-a acutizat până la forma ateismului. El distinge un ateism "raționalist" al cunoașterii științifice, un ateism social-politic și/sau istorist și un al treilea ateism, în numele valorilor. Omul unei singure raționalități - fie generațională, fie semnificată - nu este complet. În dorința de a redescoperi acest om complet, Georges Gusdorf căuta - prin 1953 - să reconcilieze conștiința reflexivă cu ceea ce el numea "conștiință mitică". În perioada "mitului progresului", fără a renunța la disciplina intelectuală, G. Gusdorf vedea în această reconciliere o modalitate de a salva nevoia de a înțelege, care este un privilegiu al omului (*Mit și metafizică*, Editura Amarcord, Timișoara, 1996).

A. Codoban își dezvoltă distincțiile dintre cratofanie și hierofanie, gândire magică și simbol, ritual și mit, pe acea polaritate- gestul și cuvântul-prin care Leroi-Gourhan definea antropologic situația omului (cap. IV).

În acest sistem, dacă hierofania își găsește expresia în mit iar cratofania în ritual, forma elaborată a ontofaniei (adică manifestarea sacrului ca realitate) este ontologia arhaică. Cele mai vechi urme ale ontofaniei-ontologie, autorul le găsește în *coincidentia oppositorum*. O *coincidentia oppositorum* a vieții și a morții. Prima evidență este faptul vieții, propria existență, iar continuitatea ei pare neîndoielnică; dacă moartea poate apărea ca o întrerupere nefirească a vieții, se poate presupune că prima conjurare a acestui rău a fost reprezentarea indistinctă a vieții și a morții (p. 116). Pentru ontologia arhaică, existența celui mort continuă într-o realitate evidentă. Această credință este atestată arheologic prin înhumare.

Peste ontologia arhaică (pe care, în paranteză fie spus, este foarte greu să o descriem, singura cheie rămasă fiind simbolul) s-au așezat straturile succesive ale ontologiilor religioase și filosofice; putem - spune autorul - doar să reconstituim *treccerile*, printr-o *arheologie spirituală*. Autorul se bazează pe exemplul grec, dar nu putem să nu adăugăm faptul că este sesizabilă această trecere încă de la mormintele vânătorilor paleoliticului (și încă, de la primele morminte musteriene, în care s-au descoperit oase de animale alături de cele umane, la mormintele paleoliticului superior, în care imaginea super-realistă a animalului - chiar osemintele - a fost înlocuită cu imaginea plastică - statuete zoomorfe -, implicând modificarea relației om - animal) la cele ale populațiilor care practicau agricultura etc. Sesizăm această trecere, chiar dacă nu putem cunoaște sigur concepțiile lor despre moarte.

Amintim aici că zeitatea cucuteniană era caracterizată de aceeași bipolaritate (unele statuete feminine sunt alcătuite din două bucăți); "Marea Zeiță" este o divinitate a vieții, dar și una a morții (în necropolele de la Capaevka și Vihvatintși s-au descoperit statuete feminine în morminte).

De apariția primelor morminte, Pierre Chaunu lega percepția timpului (experiența existențială alături de reperele naturale). Timpul fără sfârșit, timpul

succesiunii primăverilor și toamnelor este contrazis de moarte. Aici intervine ontologia arhaică.

Cartea lui Aurel Codoban are "deschidere". Oralitatea paginilor ei (pentru că este vorba despre un curs de filosofia religiilor cu schimbări minime) permite o mai ușoară urmărire a textului și dă senzația unui sistem deschis. Și nu se spune că un sistem filosofic închis este ca o piatră de mormânt ?

GIANINA BUZEA